

## JAHON GEOGRAFIYASI

**1. Материк** ичкарасига чуқур кириб борган океан ҳамда денгизлар унинг чекка қисмларини, айниқса ғарб ва жанубда жуда парчалаб юборган. Бирок Евросийе материги жуда катта бўлганлигидан унинг ички районлари денгиз ва океанлардан минглаб километр узоқдадир. Бу эса материк доирасида табиий тафовутларнинг кескинлигини кучайтиради. ғарбий қисми, яъни G'arbiy Европа энг тор бўлиб, уни денгизлар жуда парчалаб юборган: майдонининг  $\frac{1}{3}$  қисми ороллар ва ярим оролларга тўғри келади ҳамда денгиздан энг узоқдаги жойи атиги 600 км келади. Материк шарқ қа томон кенгай боради. Осиё қисмида ороллар ва ярим оролларга материк жами майдонининг  $\frac{1}{4}$  қисми тўғри келади

**2. Евросийе учун** Ер шарида маълум бўлган тектоник струк-тураларнинг барча типи ва барча хил рельеф типининг тарқалганлиги характерлидир. Ер шаридagi энг катта куруклик бўлими Евросийенинг асосини Европа ва Сибирь платформалари ташкил этади. Евросийе курукликги мана шу платформалар атрофидан кенгай борган ва бу платформаларнинг яхлитлиги ва платформа типиди ривожланиши ҳозирги вақтгача сақланиб қолган. Дастлаб бир бутун Хитой платформаси кейинчалик парчаланиб, икки мустақил платформага-Хитой-Корея ва Жанубий Хитой субплатформаларига ажралиб кетган. Жанубий Хитой субплатформаси анча ҳаракатчан бўлган ва кенинги тоғ пайдо бўлиш процесслари таъсирида бўлган. Арабистон ва Ҳиндистон платформалари бутун геологик тарих давомида Евросийенинг бошқа қисмларидан мустақил ра-вишда ривожланиб, материкка нисбатан яқин геологик ўтмишда туташган.

**3. Relyefi.** Asosiy relyef shakllariga tog' va tekisliklar tegishli. Tog'lar materik maydonining 50 % qismini egallaydi. Ular geosinklinal mintaqalarda va litosfera plitalarining o'zaro to'qnashgan zonalarida tarkib topgan. Ural, Dekan, Qozog'iston yassi tog'ligieng kexsa qadimgi tog'laridir. Yoshargan tog'larga Tyanshan, Oltoy, eng yosh tog'larga Alp, Karpat, Kavkaz, Pomir, Hindukush, Kopetdog' va boshqalar tegishli. Vulqonli tog'lar Kamchatka yarimorolida, Kuril, Sitsiliya va Islandiya orollarida, Apennin yarimorolidagi tog'larda, Karpat va Kavkaz tog'larining ayrim qismlarida tarqalgan. Harakatdagi eng baland vulqoni Kamchatka yarimorolidagi Klyuch Sopkasidir — 4 750 m. Yer yuzasining eng baland nuqtasi Himolay tizmasidagi Jomolungma (Everest) bo'lib, uning mutlaq balandligi 8 848 m. Yer shari quruqligining eng past nuqtasi ham Yevrosiyoda joylashgan O'lik dengizdir (–405 m). Tekisliklar kexsa va yosh platformalar ustida tarkib topgan. Sharqiy Yevropa, Sharqiy Sibir, Hindiston, Buyuk Xitoy, Arabiston yarimorolidagi tekisliklarning zamini eng kexsa platformalar hisoblanadi. G'arbiy Sibir, Hind-Gang va Turonpasttekisliklari zamini esa yosh bo'lib, ular cho'kindi jinslar bilan qoplangan

**4. Материк iqlimining xususiyatlari, avvalo, Yevrosiyo hududining shimoldan janubga va g'arbdan sharqqa qarab juda katta masofaga cho'zilganligiga bog'liq bo'lsa,** ikkinchidan, okeanlardan keladigan havo massalariga va relyefiga bog'liq. Quruqlikning shimoldan janubga qarab uzoq masofaga cho'zilganligi issiqlikning taqsimlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Yevrosiyoda iyul oyining o'rtacha harorati ancha yuqori. Uning shimolida bu harorat +12 °C ga va janubida +28 °C ga teng. Arabiston yarimorolida esa +32 °C ni tashkil etadi. Qish materikning g'arbida iliq, lekin shimoli-sharqida juda sovuq bo'ladi. Ayniqsa, Sibirda yanvar oyining o'rtacha harorati –48 °C gacha pasayadi. Ayrim kunlaribu harorat Oymyakonda –71 °C ga tushib ketgan. Asosiy iqlim elementlaridan hisoblangan yog'in miqdori ham materik ichkarisi tomon kamayib boradi. Yevrosiyoda iqlim sharoiti faqat kenglik bo'yab o'zgarib qolmasdan, balki g'arbdan sharqqa tomon ham o'zgaradi. Asosiy sabab, Yevrosiyo materigining g'arbiy qismi doimo Atlantika okeanidan keladigan iliq va nam dengiz havo massasi ta'siridabo'lganligidir. Relyefning iqlimga ta'siri. Yevrosiyo Yer yuzasining tuzilishidam iqlimning hosil bo'lishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Ayniqsa, baland tog' tizmalari atmosferada harakat qilayotgan iliq va sovuq havo massalarini to'sib qolib, iqlimning keskin o'zgarishiga sabab bo'ladi. Bunday holni Alp, Kavkaz, Tyanshan, Himolay tog'lari misol.

**5. Orodlarni qo'shib hisoblaganda, Evrosiyo xududida hosil bo'ladigan yillik oqim 16 ming km<sup>3</sup> ga yaqin,** ya'ni butun Er shari daryolari yillik yalpi oqimning yarmidan salgina kam xolos. Okim qalinligi bo'yicha Janubiy Amerika Evrosiyodan oldinda turadi. Eng ko'p oqim (1500mm dan ortiq) subekvatorial va ekvatorial mintaqalar, ayniqsa Zond arxipelagidagi orollar, so'ngra Xindixitoy bilan Xindistonning g'arbi va Ximolay tog'ining markaziy qismi uchun xarakterlidir. Boshqa mintaqalardan yalpi okimning bunday yuqori ko'rsatkichlari Yapon orollari, Al p tog'lari va Skandinaviya tog'ligining ayrim rayonlariga xosdir. Xuddi shu regionlardagina katta maydonlarda yillik oqim 1500mm dan kam, biroq 600mm dan ortikdir. Evropaning katta qismidan, Shimoliy va sharqiy Osiyoda yillik oqim 200mm dan 600mm etadi. Pireney yarim oroli, Dunay tekisliklari, Sharqiy Evropa tekisligi o'rta qismning uncha katta bo'lmagan maydonlarining yillik oqimi 200mm dan kam, ya'ni butun kuruklikdagi o'rta mikdordan bir oz kam. Urtat Osiyo va Markaziy Osiyo, quyi Hind havzasi, Eron tog'ligi hamda Arabiston yarim orolining juda katta hududida yillik oqimning kalinligi 50mm dan kam, buning ustiga ko'pgina rayonlarda oqimning kalinligi 15mm dan ortmaydi. Evrosiyaning daryolari Atlantika, Shimoliy Muz okeani, Tinch va Hind okeanlari havzasiga kiradi. Materikning chexka qismlari, ayniqsa g'arbiy, sharqiy va janubiy-sharqiy qismlarida suv tarmoqlari zich bo'lib, ularga eng yirik daryo sistemalar kiradi.

**6. Qutbiy arxipelag Shpitsbergenning muzdan xoli joylarida arktik-tundra zonasida Sust podzollashgan**





**11. Бу табиий область Атлантика океани қирғоқларидан шарқда Одра ва Висла** суваб йирғичига чўзилиб кетган. У Франция территориясигани (Альп ва Пиреней тоғларисиз), Бельгиянинг жанубий қисмини, текислик билан Альп тоғолдилари орасидаги Германия Федератив Республикаси билан Германия Демократик Республикасининг ўрта қисмини, Чехословакиянинг ўрта қисми ҳамда Ўрта Польшани ўз ичига олади. Областининг ландшафт хусусиятлари энг сўнгги процесслар таъсирида ўзгарган палеозой бурмали структуралари асосида шакллانган мозаик рельеф ва Атлантика океанининг таъсирида вужудга келган. Баландлиги ҳеч каерда 2000 м га етмайдиган пенепленлашган массивлар пастроқ платолар ва сертепа ёки зинапоясимон рельефли ботиклар Атлантика океани таъсиридаги температура ва ёғинларни ўзига хос равишда таксимламайди, тупроқ ва ўсимлик турларидаги, шунингдек, аҳолининг ҳўжалик фаолиятидаги тафовутларни вужудга келтиради. Жойларнинг паст-баландлиги, ёнбағирлар қиялиги ва экспозицияси, ботикларни атрофи берклик даражаси ва Атлантика океанига нисбатан тутган ўрнига боглик холда ландшафтларнинг гоят хилма-хиллиги бу областининг характерли хусусиятидир.

**12. Альп бурмаланиши зонасидаги энг катта тоғ оралиги ботиғи Карпат тоғлари ёйининг ички** қисмидаги Ўрта Дунай ҳавзасининг кенг текислигига тўғри келади. Ботикнинг шарқий қисми бошқа қисмига нисбатан чуқурроқ чўккан ва бу ерда Дунайнинг чап соҳили бўйлаб бир хил рельефли пасттекислик чўзилиб кетган. Унинг баландлиги 100 м дан кам бўлиб, Катта Ўрта Дунай пасттекислиги дейилади. Бу пасттекисликда меридиан йўналишида Тисса дарёси оқиб ўтади. Пасттекисликнинг юза қисми лёсс жинслари, шамол келтирган кумлар, аллювий жинслардан тузилган. Улар тагида чуқурда неоген денгиз ётқизиклари ва янада кадимийроқ жинслар ётқизиклари жойлашган. Ҳавзанинг Дунай дарёсининг нариги томонида жойлашган гарбий қисми анча кам пайсаган, бундан ташқари, у ерда, афтидан, кўтарилиш ҳам рўй берган. Палеоген денгиз чўкиндиларидан тузилган ва баъзи жойларда лёсс билан копланган, баландлиги 250-350 м бўлган плато устидан унча баланд бўлмаган палахса массивлар кўтарилиб туради.

**13. Apenin yarim orolining va Sitsiliya orolig'ida chuqurligi 3330m dan ortiq bo'lgan Terres** dengizi botig'i joylashgan. Apenin va Bolkon yarim orollari oraliqida sayoz Adriatika dengizi mavjud. Janubroqda, Ioniya dengizi botig'ida eng katta chukurlik 5121m aniqlangan. Pireney yarim orolining asosini Pireney shimolini Maseta massivi tashkil etadi. U kristal jinslardan tuzilgan bo'lib, shimol va janub tomonlardan Al'p burmalanish mintaqasining tog'lari bilan o'ralgan. Yassi toglikni Atlantika okeani tomonidan er yoriqlari sistemasi o'rab olgan, bu er kuchli seysikligi bilan ajralib turadi. Bolkon yarim orollari - shimoliy chegarasini Sana va Dunay daryolari bo'ylab, sharqda esa Dunayning kenglik bo'ylab oqadigan qismidan 44shim kenglik orkali Qora dengizga o'tkaziladi G'arbda oblastni Adriatika valoniya dengizlari o'ragan, Ioniya orollari shu tabiiy o'lkaga kiradi. Shimoliy yaxlit maydonni egallagan Balqon oroli janubga tomon tarayib boradi, parchalanadi, kirg'oqlari egri - bugri bo'ladi. Bolqon yarim oroli er yuzasi tog'lidir. Yarim orolning nomi ham turkcha "Bolqon", ya'ni "Tog" so'zidan kelib chikkan. Apenin - bu tabiiy o'lkta tarkibiga Apenin yarim oroli bilan birga Korsika, Sardiniya va Sitsiliya orollari, shuningdek ular yakiniida joylashgan mayda orollar -El'ba, Metor orollari va boshqalar ham kirib, ularni Adriatika, Ioniya va Torres dengizlari o'rab turadi.

**14. Bu tabiiy geografik o'lkta Urta dengizning sharqiy soxili bo'ylab nisbatan kambar polasa** shaklida shimoldan janubga tomon qismi Turkiya xududida joylashgan so'ngra unga Suriyaning garbiy tog'li chekka qismi kiradi. Janubiy g'arbiy chegarasi Dunay yarim orolining sharqiy chekkasi bo'ylab o'tadi. Sharqda vajanubi-sharqda Suriya cho'li va Arabiston yarim oroli bilan aniq tabiiy chegara yo'q, tektonikjihatdan Arabiston - Suriya palasasining chekkasi bo'lib, yosh tektonik harakatlar uni ko'targan, parchalangan va burmalar hosil qilgan. O'lkaning sharqiy chekkasi bo'ylab tog' tizmalari va massivlarining yana bir mintaqasi - Atilivan tog'lari ko'tarilgan bo'lib, bular sharqdaqo'shni Suriya lordaniya qirlari bilan asta - sekin tutashib ketgan. Bu tog'lar hamma qismida ham Devan toglaridan past turadi. Antilvaning faqat o'rta qismida balandligi 2659m ga etadi, Xermon massivi esa 2800m gacha ko'tarilgan. Ulkaning foydali kazilmalari yaxshi tekshirilmagan. Ulk dengiz suvidagi tuz zaxirasi eng katta axamiyatga ega. Kamroq miqdorda asfal't, gips, fosforit qazib chiqariladi. Ba'zi bir metall konlari hali deyarli tekshirilmagan.

**15. G'arbiy Sibirga shu nomdagi pастtekislik va Kara dengizidagi bir qancha kichikroq orollar kiradi. U** shimoldan janubga 2 500 km ga, g'arbdan sharqqa 1 900 km ga cho'zilgan G'arbiy Sibirning zamini paleozoy erasida vujudga kelgan plitadan iborat. Uning usti mezozoy va kaynozoy eralariningturli xil qalinlikdagi yotqiziqlari bilan qoplangan. Paleozoy davri yotqiziqlari G'arbiy Sibir pастtekisligining chekka qismlaridako'zga yaqqol tashlanadi. Neft va ko'mir hududning asosiy foydali qazilmalarini tashkil qiladi. G'arbiy Sibir hududi janubdan shimolga tomon salginanishab. G'arbiy Sibir hududida uzunchoq, cho'ziq do'ngliklar ko'p. Umuman, o'lkta hududining mullaq balandligi 300 m dan oshmaydi. G'arbiy Sibir hududida qishda artkika, yozda esa mo'tadil mintaqaning havo massalari hukmronlik qiladi. Shu sababdan o'rtacha yillik havo harorati qishda -25 -30 °C ni, yozda +22 °Cni tashkil etadi. Yillik o'rtacha yog'in miqdori 480 - 550 mm ga yetadi Ob, Irtysh, Taz va Pur kabi daryolar G'arbiy Sibirning eng yirik

daryolaridir. Umuman, hududdagi deyarli barcha daryolar Shimoliy Muz okeani havzasiga kiradi.

**16. U Sibirning markaziy qismini egallab, g'arbda G'arbiy Sibir pasttekisligidan sharqda Kolima daryosining vodiysigacha davom etadi.** Sharqiy Sibirning markaziy qismini egallagan qattiq va mustahkam Sibir platformasi arxey erasida vujudga kelgan. Uning g'arbiy qismi paleozoy, sharqiy qismi esa mezozoy eralarida ko'tarilgan. O'lkaning relyefi, asosan, yassi tog'liklardan iborat. Sharqiy Sibirning markaziy qismida O'rta Sibir yassi tog'ligi joylashgan. Uning yuzasi dengiz sathidan o'rta 400-600 m baland. Putorana tog'larida balandlik 1 701 m ga yetadi. Sharqiy Sibir uchta — artika, subartika va mo'tadil iqlim mintaqalarida joylashgan. O'lka iqlimining G'arbiy Sibir iqlimidan farqli jihati uning keskin kontinentaligidir. Bu yerda yillik havo harorati tafovuti juda katta (qishda -20 -40 °C, yozda +16 +18 °C). Oymyakonda qishda harorat -71 °C ga, yozda esa +36 °C ga yetganligi qayd etilgan. Sharqiy Sibir daryolarga boy. Yevrosiyoning yirik daryolaridan Yenisey, Lena, Aldan, Kolima, Taymir, Xatanga, Vilyuy, Anabar shular jumlasidandir. O'lka hududida artika sahrolari, tundra va o'rmon-tundra zonalarining landshaftlari tarkib topgan. Asosiy tuproqlari tundra-gleyli va torfli gleyli, botqoq va podzol tuproqlardir. O'lkaning shimoliy qismida ko'p yillik muzloq yerlar katta maydonni egallaydi. Sharqiy Sibirda o'simliklardan mox va lishayniklar, oq va qora qarag'ay, tilog'och, Sibir yeli, kedr, zir kabilari o'sadi. Hayvonlardan oq ayiq, qutb tulkisi, bo'ri, o'rmon suvsari, oq kaklik, shimol itsichqoni, yeqazir va boshqalar.

**17. Uzoq sharq o'lkasi** Rossiyaningning eng chekka shimoli-sharqiy qismini egallaydi. Uning quruqlikdagi chegarasi Kolima tog' sistemasiyning sharqiy etaklari bo'ylab va qolgan xamma chegaralari esa dengizlardan utadi. Ulka tarkibiga Chukotka, Anadir —Penjina depressiyasi, Koriyak tog'ligi, Kamchatka va Kuril orollari kiradi. Umumiy maydoni taxmenan 1 mln. Km. O'lkaning iqlimi, uning meterikning sharqiy chekkasida joylashganligi tufayli musson xarakteriga ega, biroq bu o'lka shimolda joylashganligidan ob-havoning yillik o'zgarishidagi musson iqlimiga hos belgilar Uzoq Sharqning janubidagiga nisbatan kuchsizroq namoyon bo'ladi. Yong'inlar faslar bo'yicha anchagina bir tekis taqsimlangan. Masalan: Kamchatkaniy markaziy qismlari bilan Uzoq Sharqning janubida (Xabarovsk rayoni) yil davomida bir xil maqdorda (taxminan 600) yong'in tushadi, ammo uning faslar bo'yicha taqsimlanishi ancha farq qiladi. Kamchatkada Uzoq Sharqning janubidagiga qaraganda yilning sovuq davrida uch hissa, ko'p, yilning iliq davrida esa deyarli 1,5 hissa kam yong'in tushadi. Mezozoyga qadar bo'lgan tarqatqiyot bosqichlari o'lka terrioriasining tarkib topishida katta rol o'ynamagan. O'rmon zonasining tuproq —o'simlik qoplamida juda ham o'ziga hos xarakterga ega. O'rmonlarda toshqayin eng ko'p tarqalgan. Ular juda ham bo'liq o't qoplami bo'lgan sof toshqayin siyrak o'rmonlarni hosil qiladi. O'tlar yon bag'irlarni tog' etaklaridan to o'rmonlardagi chumli tuproqlar o'ziga xosdir. Umuman, bu tipdagi landshaftlar Tinch okean bo'yidan hechqayerda uchramaydi.

**18. Osiyoning markaziy qismini egallaydi.** Bu o'lkada Xitoy va Mongoliya hududidagi tog' va cho'llar joylashgan. O'lkaning markaziy va janubiy qismidan Yer po'stining faol Alp-Himolay seysmik mintaqasi o'tadi. O'lkada kekasa, lekinyoshargan tog'lar bilan birga eng yosh tog'lar ham bor. Relyefi. Markaziy Osiyo o'lkasining relyefida, asosan, tog', tog'lik, tog' oralig'idagi botiqlar va baland tekisliklar uchraydi. Tibet tog'ligi, Qoraqurum, Sharqiy Tyanshan yoki Xitoy Tyanshani, Oltoy, Kunlun tog'lari, Taklamakon botig'i, Gobi cho'li joylashgan baland tekislik o'lka relyefining asosiy shakllari hisoblanadi. O'lkaning eng baland joyi (8 611 m) Qoraqurum tizmasidagi Chogori cho'qqisi bo'lsa, eng pastnuqtasi Taklamakon cho'lidagi To'rfon botig'iga (-154 m) to'g'ri keladi. Iqlimi. O'lka hududi mo'tadil va subtropik iqlim mintaqalarida joylashgan. Osiyo maksimumi (qish oylarida) va Tinchokeandan esadigan havo massalarining hisssasi katta. Yillik yog'in-sochin Tibet tog'ligining markazida, Taklamakon va Gobi cho'llarida 100 mm dan kam. O'lkaning jan-shq qismidagi tog'larning (Tibet, Kunlun) sharqiy yonbag'riga 1 000 mm va undan ko'p yog'in tushadi.

**19. Markaziy Osiyoning janubida, Gang va Xind pasttekisligi oralig'ida Er sharidagi juda baland tog' va tog'larning sistemasi joylashgan, ularning o'rta balandligi 5000m dan oshadi.** Bu tog'lar sistemasiga garbda Pomir, Xindikush va Qoraqurum tog' tugunidan sharqda Tibet tog'ligining sharqiy chekkasigacha bo'lgan erlar kiradi. Butun Tibet tog'ligi, Kunlun va Lan'shan shu regionga kiritiladi. Xindikush va Qoraqurum - bu baland tog' o'lkasi Pomir va Eron tog'ligini Tibet tog'ligiga bog'lovchi tog' tugunini hosil kiladi. Xindikush va Qoraqurum sistemasi Er sharidagi eng baland ko'tarilmalar qatoriga kiradi. Xindikush tog'lari g'arb-janubiy g'arbdan sharq-shimoliy-sharqqa tomon cho'zilgan. Tog' tizimi murakkab tuzilgan bo'lib, tog'lar garbdan-sharqqa tomon balandlashib boradi. G'arbiy Xindikush tog'lari balandligi 4000-5000m, sharqiy Xindikush 6000-7000m ga etadi. Eng baland Trichlir cho'kkisi 7690m ni tashkil etadi. Xindikush tog'laridan shimolda Pomir tog'lari, sharqiy Xindikushdan Karambir daryo vodiysi orqali ajralgan. Qoraqurum tizmasi janubi-sharqqa tomon cho'zilgan. U balandligiga ko'ra er sharida Ximolaydan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Uning o'rta balandligi 8000m ga, Chagori cho'qqisi 8611m balandlikda balandligi jihatidan ikkinchi.

**20. Shimoliy Amerika boshqa materiklardan strukturasining simmetrikligi va struktura bilan relefining bir-biriga mos kelishi bilan ajralib turadi.** Materikning markaziy qismini qadimgi platformatashkil etadi. Bu platforma Grenlandiyaning va Kanada-Arktika arxipelagi orollarining bir qismini o'z ichiga oladi. Bu orollarning qalqonlardan iborat tekislik qismlari asosan muzliklar ostida bo'lib, dengiz sathidan ancha pastda joylashgan. Gudzon qo'ltig'i sohillari va Makkenzi havzasida qatlamli-akkumulyativ

tekisliklar tarqalgan bo'lib, ular quyi paleozoy yotqiziqlari qatlamlaridan tuzilgan, ustini muzlikdan keyingi trasgressiya yotqiziqlari qoplagandir. Undan janubda Markaziy tekisliklar joylashgan bo'lib, strukturasiga ko'ra usti kalin paleozoy dengiz yotqiziqlari bilan koplangan. Platformaning cho'kindi jinslardan tarkib topgan Kordilera tog'lari bilan chegara qismini Buyuk tekisliklar ishg'ol etadi. Buyuk tekisliklarning bapandligi 1200-1700 m ga etadi.

**21. Relyefi. Shimoliy Amerikani relyef tuzilishiga ko'ra ikkitayirik qismga: tekislik va tog'li qismlarga bo'lish mumkin.** Tog'liqismidagi Kordilyera, uning sharqidagi Qoyali tog'lar asosiytog' tizimlaridir. Materikning eng baland nuqtasi Denali (2015-yilgacha Mak-Kinli) cho'qqisi (6194 m), eng past nuqtasi Ajalvodiyosi (-86 m) ham tog' mintaqasida joylashgan. KattaHavzaning janubi-sharqida Kolorado platosini Kolorado daryosikesib o'tadi. U dunyodagi eng chuqur (2 km ga yaqin) va tordara — Katta Kanyonni hosil qiladi. Materikning tog'li qismiTinch okean „olovli halqasi“ mintaqasiga to'g'ri keladi. Bu ulkan tizim Alyaska Kordilyerasi, Kanada Kordilyerasi, AQSH Kordilyerasi va Meksika Kordilyerasiga bo'linadi. Tekisliklar materikning sharqiy qismini egallaydi. Materikning shimoliy qismida qirlarva adirsimon balandliklaruchraydi. Bu hududlarda Lavrentiy qirlari, Markaziy tekislik, Missisioi pasttekisligiva Buyuk tekisliklar asosiy relyef shakllaridir.Materikning sharqiy qismida Appalachi tog'i joylashgan. Bu past tog' bo'lib, Ural tog'i singari kessa. Uning eng baland cho'qqisi Mitchell tog'idir (2 037 m). Uning janubi-g'arbiy yonbag'rida dunyodagi eng uzun (500 km) Flint-Mamont g'oribor.

**22. Materikning shimdan janubga uzoq masofaga cho'zilganligi iqlimning xilma-xil bo'lishiga sabab bo'lgan.**Iqlimning shakllanishida okeanlar tomondan esadigan shamollar, Kordilyera tog'lari va tekisliklar katta ta'sir etadi.Materikda 6 ta iqlim mintaqalari tarkib topgan. Shimolda artkika iqlim mintaqasi.yil davomida havo harorati manfiy bo'ladi. Ayrim kunlari yozda harorat +5 °C gacha ko'tariladi.G'arbida 50-100 mm,sharqida esa 300-400 mm gacha yog'in yog'adi. Subartkika mintaqashududi yozda mo'tadil, qishda artkika havo massalari ta'sirida bo'ladi. Yanvarning o'rtacha harorati -25 °C dan -30 °C gacha, iyulda +5 °C dan +7 °C gacha kuzatiladi. Namgarchilik 300-600 mmboradi.Mo'tadil iqlim mintaqasi iqlimiy sharoiti turlicha, yog'in miqdori sharqdan g'arbtomonga kamayib boradi (1 500 — 1 000 mm). Bu mintaqagako'proq dengiz iqlimi xos. Artkika sovuq havo massalariningta'siri ham kuchli.Subtropik iqlim mintaqasi40° sh. k. dan Meksika qo'ltig'i oralig'idagi hududlarni egallaydi. Issiq, sernam yoz va iliq,sernam qish bu mintaqaning asosiy xususiyatidir. Tinch okean qirg'oqlari O'rta dengiz subtropik iqlim tiidiga xos bo'lib,sovuq Kaliforniya oqimi ta'sir etadi. Qishi iliq (+6 °C dan+8 °C gacha), nam keladi,yozi esa quruq va iliq bo'ladi.Tropik iqlim mintaqasi yil davomida issiq. Yozda namgarchilik ko'p bo'ladi. Faqat mintaqaning g'arbida quruq,tumanli kunlarni kuzatish mumkin.Subekvatorial iqlim mintaqasi materikningeng janubiyqismida uchraydi.Bu yerda o'rtachayillik harorat +25 °C va namgarchilik ko'p

**23. Asosiy daryo va ko'llari Atlantika, Shimoliy Muz okeani va Tinch okean havzasiga tegishli.**Materikning eng yirik daryosi Missisioi (hindurlar tilida,katta daryo)dir. Missisioi daryosining o'rta qismida o'zidanuzun bo'lgan Missuri („Joyqa daryo“) irmog'i kelib quyiladi.Missisioi deltasi har yili Meksika qo'ltig'i tomon 100 m o'sib boradi. Daryo qor-yomg'ir suvidan to'yinadi. Aviyo Lavrentiy daryosi quyi oqimida uzun va keng estuariy(lot. daryoning suv bosgan quyi qismi) hosil qiladi. Rio-Grande daryosi Kordilyera tog'laridan boshlanib, Meksika qo'ltig'iga quyiladi. Beshta ko'l, ya'ni Yuqori, Guron, Michigan, Eri, Ontario ko'llari Buyuk ko'llar deb ataladi. Ular kattaligiga ko'ra, shu tartibda bir-biriga kaskad bo'lib tutashgan.Faqat Eri va Ontario ko'llari oralig'ida millionlab sayyohlarni o'ziga jalb qiladigan mashhur Niagarasharshari (balandligi 48 m) bor.Shimoliy Muz okeaniga quyiladigan daryolardan eng yirigi Makkenzi daryosidir. Havzada eng yirik Katta Ayiq va Vinnideg ko'llari joylashgan. Tinch okean havzasidagi daryolarga Yukon, Kolorado, Freyzer, Kolumbiya kabi qisqa va sersuv, vodiylari tor va chuqur, suv oqimi shovqinli daryolar xos.Shimoliy Amerikaning berk havzasiga Katta Havza tog'ligitegishli bo'lib, unda Katta Sho'r ko'l bor. Uning havdoniqlikligima bog'liq holda yildan yilga o'zgaradi.

**24. Materikning shimoliy katta hududidagi galkatika zoogeografik oblastiga mansub bo'lib,** hayvonot dunyosiga uning tarqalishida Evrosiyo materigiga o'xshashlik seziladi. Bunga asosiy sabab, Shimoliy Amerikaning shimoliy - g'arbiy va Osiyoning shimoli — sharqiy hududlari geologik davrda tutash bo'lganligidir. Mana shu hududda hayvonlar har ikkala materikka tarqadgan. Keyinchalik materiklarning alohida rivojlanishi ularda bir - biriga uxshamaydigan hayvon turlarining paydo bo'lishiga olib keldi. Bular asosan iklimning o'zgarib borishi bilan tarkalgan. Shimolda asosan sovuq iqlimga moslashgan hayvonlar uchratilsa, janubga borgan sari esa ular mu'tadillashib borayotgan iklimga moslashgan hayvon turlari keng tarqalgandir. Artkika cho'llari Hayvonot olami oq ayiq, morj, qo'yo'h'kiz oq yapaloqqushva boshqalardan tashkil topgan. Aralash va keng bargli o'rmonlar Virgins bug'usi, kalamush, puma, bobr (suv qunduzi), qizil olmaxon, yenot, burunduq, Chalacho'l va cho'l zonalari.

**25. Shimoliy Amerikada er yuzasidagi asosiy orografik elementlarning submeridional yo'nalishda ekanligi** sharqiy tomondan katta orografik to'siqlar bo'lmagan Atlantika okeani tomondan havo massalarining kirib kelishiga qulaylik tug'diradi. Materik g'arbidagi Kordilera tog'lari esa havo massalarining Tinch okean tomondan materik ichkarisiga kirib kelishiga tusiqlik kiladi. Materik o'rta qismida Shimoliy Muz okeani bilan Meksika qo'ltig'i orasida tekisliklarning mavjudligi va orografik

to'siqlarining yo'qligi yilnng barcha faslida Arktika va tropik kengliklar orasida meridional ravshida havo almashunuviga imkon beradi. Atlantika okeanida uning shimoliy va janubiy qismining isishidagi tafovutlarni bir - biri bilan N yufaunlend rayonida uchrashuvchi iliq Gol' fistrum va sovuq Labrador oqimlari yanada kuchaytiradi. Shimoliy Amerikaning katta qismida havo massalari asosan g'arbdan sharqqa tomon harakat kiladi, lekin materikning g'arbiy qismidagi murakkab orografik tuzilmalar Tinch okeanidan keluvchi oqimlarni okean sohili va Kordilera tog'larining g'arbiy hududlariga ko'proq muqaddorda yog'in tushishiga sabab bo'ladi. Materikning ichki rayonlari kontinental havo shakllangan hududlari hisoblanadi.

**26. Sh ar q d eg an d a Sh imo liy Amer ika** materigining s harq v a shimolda Atlantika hamda Shimoliy Muz okeanlari bilan, g'arbda Kordil'era tog'lari orasidagi katta kismi nazarda tutiladi. 7 ta o'ka mavjud 1. *Subartika tekisliklari-tabiiy geografik o'lkasi* materikni eng shimolidagi sohil tekisligini o'z ichiga oladi. Uning g'arbiy chegarasi Makkenziyaning kuyi okimi bilan to Gudzon qo'ltigining shimoliy g'arbigacha davom etadi. 2. *Lavrentiy qirlari* - o'lkasiga Gudzon ko'ltigining g'arbi va janubi hamda Loblador yarim orolining asosiy qismini egallaydi 3. *N yufaundlend oroli* - materikda eng kichik o'ika bo'lsada, tabiiy sharoiti o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. U shimolda Bemayl bug' ozi, janubi-g'arbga nisbatan kengroq, Kabuta bo'g'ozlari bilan materikdan ajralib turadi. Orol asosan katta dengiz sayozligida joylashgandir. 4. *Apalachi va apalachi yoni* - o'lkasi Kanada va AQSh xududida *shimoliy-sharqdan* janubi-g'arbga tomon 2000km ga cho'zilgan. Bu tog'larning asosiy qismi mo'tadil mintakaning janubiy yarmini kesib o'tib, janubda subtropiklarga kirib borgan. 5. *Markaziy tekisliklar* - Lavrentiy kirlaridan janubda va Apalachi tog'laridan g'arbda Missisipi o'rta oqimining har ikkala tomonida va daryoning yukori okimidan g'arbda joylashgandir 6. *Qirg'oq bo'yi tekisliklari* - o'lkasi materikni janubi-sharkida joylashgan bo'lib, asosan Meksika soxili, Missisipi kuyi oqimi, Florida yarim oroli hamda Atlantika soxilini o'z ichiga oladi. 7. *Buyuk tekisliklar* - bu o'ika materikning ichki qismida, koyali tog'larning etagiga yaqin joylashgan bo'lib, meredional yo'nalishda 3500km masofadan ortiq masofaga cho'zilgan.

**27. Epiplattforma**da Appalachi tog'lari sistemasi Kanada va AQSh territoriyasida shimoli-sharqdan janubi-garbgacha tomon 2000 km ga chuzilgan; bu tog'larining asosiy qismi mu'tadil mintakaning janubiy yarmini kesib utib, janubda subtropiklarga kirib borgan. Bu tog'lar ur'tacha balandlikdagi tog' рельефи, эрозия натижасида анча парчаланганлиги, фойдали қазилмалари билан гидроресурсларининг мулллиги, турларга бой калин ўрмонлари билан характерланади. Appalachi tog'larining etaklari va vodiylarida aholi zich, ularning tabiiy landshaftlarini aholi ancha uzgartirib yuborgan. Tog' sistemasi kesib utuvchi daralar Appalachining ichki rayonlarini Atlantika soxillari bilan bog'lovchi muhim yuldar bulib xizmat kiladi. Shimolda Appalachi tog'lari Avliye Lavrentiy b'ugoziga etib keladi va bu tog' tizmalari Gaspe hamda Yengi Shotlandiya yarim orollariga kirib boradi. Ular Lavrentiy kirlaridan Avliye Lavrentiy darasining keng vodiysi orkali ajralgan. Avliye Lavrentiy vodiysi bilan Ontariyo k'li orasida joylashgan Adirondak tog'lari ham Appalachi tog'larining shimoliy kismiga kiradi. Ular strukturasi ga k'ra Kanada-

kalikoniga, biroq landshaftlarining, butun kompleksiga k'ra esa - Shimoliy - Appalachi - tog'lariga kiradi

**28. Alyaska va Kanada Kordilyera** tog'lari. Alyaska bir necha parallel joylashgan tog'lardan tashkil topgan bo'lib, ular bir-biridan chuqur vodiylar bilan ajralib turadi. Materikning eng baland cho'qqisi Denali (Mak-Kinli) (6 194 m) shu yerda joylashgan. Alyaska yarimorolda va Aleut orollarida kuchli zilzilalar bo'lib turadi, o'nlab harakatdagi va so'ngan vulqonlar bor. Bu tog'lardan oltin, kumush, rangli metallar, neft va toshko'mir qazib olinadi. Alyaska va Kanada Kordilyera tog'larining g'arbiy sohilida iqlim dengiz iqlimi bo'lganligidan yog'ingarchilik ko'p bo'ladi. Shu sababli ignabargli qalin o'rmonlar o'sadi. Ichki yassi tog'liklarda tog'-tundra o'simliklari rivojlangan. Tog' tundra larida shimol bug'usi, qutb tulksi, Lemminglaryashaydi. O'rmonlarda los, grizli ayig'l, puma, qoplon, tog' qo'yi uchraydi. Kordilyera tog'li o'lkasida yana — Katta Havza va Koloradoplatosi joylashgan. Ularning tabiat komplekslari uncha baland bo'lmagan tog' tizmalaridan, so'ngan vulqon konuslaridan va chuqur botiqlardan tarkib topgan. Tog'lar orasida suvsiz cho'ldan iborat eng chuqur Ajal vodiysi (—86 m) joylashgan. Ajal vodiysi Shimoliy Amerikaning eng issiq va yog'in kam yog'adigan rayonidir.

**29. Lavrentiy kirlaridan janubda va Appalachi tog'laridan** garbda Missisipi ur'ta okimining har ikkala tomonida va bu dare yukori okimidan garbda AQSh ning Markaziy tekisliklari joylashgan. Obblastning janubiy chegarasini 32-33° sh. k. dan utkazishi mumkin. Bu oblastning parчалangan serpeta рельефи, му'tadil mintakaning janubiy kismida va subtropik mintakaning shimoliy kismida materik ichkarisida joylashganligi, unumdor tuproklari, foyдали қазилма запаслари unda aholining joylashishi va x'jalikni rivojlantirish uchun ku'laylik tug'diradi. Bu er K'usha Shattlarining aholi eng zich joylashgan va yaxshi uzlastirilgan kismalaridan biri bulib, unda asosiy deхkonchilik rayonlari joylashgan, ўрмон-дашлар билан кенг баргли ўрмонларнинг 80-90% и маданий ўсимликлар билан алмаштирилган-ундай joylarda инсоннинг табиятта таъсири кўпинча фақат ижобий атижага эмас, балки салбий оқибатларга ҳам олиб келади. Баландлиги 200-500 м бўлган Марказий текисликлар шимолда кия, жанубда esa горизонтал ётган куйи ва yukori paleozoi жинслардан таркиб



топган и Областнинг шимоли-шарқий қисми рельефи кузсталар рельефи ривожланганлиги билан характерланади.

**30. Бу область Кордильера тоғларининг** Катта Ҳавзанинг шимолий чеккасида то Калифорния кўлигига ва Мексика тоғлигигача чўзилган кетган қисмини ўз ичига олади. Унинг деярли ҳамма қисми АҚШ территориясида 45 ва 30° ш. к. орасида жойлашган. Кордильера тоғлари бу қисмининг табиий шароити субтропик кенгликларида жойлашганлиги, структураси билан орографиясининг хусусиятлари ва Тинч океан антициклони шарқий чекка қисмининг таъсири билан белгиланади. Умуман область иклими қуруқ бўлиб, ксеротермик ландшафтлар кенг тарқалган. Кордильера тоғларининг бошқа қисмларидаги каби, тоғ тизмалари ва уларни ажратиб турувчи плато ва ботиклар Тинч океан соҳилига параллел ҳолда чўзилган. ГАРБАДА ўртача баландликдаги Қирғоқбўйи тизмалари полосаси қад кўтарган; Қирғоқ бўйи тизмалари Тинч океанга тик жарлик билан тушиб келиб, кам парчаланган бўйлама тектоник қирғоқлар ҳосил қилган. Фақат айрим жойлардагина қирғоқ бўйлаб соҳил бўйи пасттектисликларининг камбар полосаси ўтган. Бир жойда текис ва кемалар тўхташи учун ноқулай қирғоқ характери ўзгариб, қуруқликка Сан-Франциско кўрфазини чуқур кириб борган. У Шимолий Америкадаги энг қулай табиий гаванлардан биридир.

**31. Материкда кенглик ва баландлик табиат зоналлик кўзатилади.** Унинг текислик қисмида: *Ekvatorial o' rmonlar zonasi zonasi* экваторнинг ҳар икки томонида joylashgan. Ekvatorial o' rmonlar бу yerda selva (portugalcha, „o' rmon“ deb ataladi. *Subekvatorial o' rmonlar* zonasi. Бу zona Braziliya hamda Gviana tog'liklarining shimoliy yonbag'irlarini egallaydi. Braziliya tog'ligidagi o' rmonlarda yomg'irli mavsum uzok davom etadi, qurg'oqchil davr esa uch-to'rt oy gacha cho'ziladi, *Savannalar zonasi* subekvatorial iqlim mintaqalari hududidagi pasttekisliklarda, yassi tog'liklarda tarkib topgan. *Dashilar zonasi*. Dashilar Janubiy Amerikada pampa (indeyeslar tilida „darxatsiz yerlar“) deb ataladi. *Cho' l va chachalo' llar zonasi*. Janubiy Amerikada tropik cho' llar yo'q. Faqat Tinch okean sohillarida sovuq Peru oqimi ta'sirida Atakama cho'li tarkib topgan. Bu cho'lda yilliga 25 — 100 mm yog'in yog'adi, ba'zan yog'in yog'maydi. i. *Balandlik mintaqalari*. And tog' lari bir necha iqlim mintaqalarini kesib o'tadi. Balandlik mintaqalarining ko'p yoki kam bo'lishi, asosan, ikki sababga: tog' tizmalarining baland-ligiga va ularning ekvatorga yaqin yoki undan uzoqda joylashganligiga bog'liq. Masalan, Subtropik mintaqaning And tog' i etaklarida chachalo' lli joylashgan. Yuqoriga ko'tarilgan sari bu mintaqa qattiq bargli doimiy yashil o' rmonlar va butazorlar bilan almashinadi. Undan balandda bargini to'kuvchi buk o' rmonlari, undan ham yuqorida alp o' tloqlari joylashgan.

**32. Janubiy Amerika platformasi juda katta** Gviana - Braziliya megakalkoni bilan Pampa - Patagoniya plitasidan tashkil topgan. Megaqalon doirasiga fundamentning er betiga chiqqan uchta qismi bor: - bular Gviana, G'arbida Braziliya va Sharqiy Braziliya kalkonlaridan ularni Amazonka, Parana San-Frantsisko, Maran' yao sinklizarlari bir - biridan ajratib turadi. Oxirgi uch sinekliza o'zaro tutashib G'arbiy Braziliya kapponi bilan sharq Braziliya qalqon orasidagi bir butun botiqlar zonasini hosil qilgan. Qalqonlarning And burmali zanasiga qaragan yonbag'irlari perikraton botiklarga borib tutashadi; bu botiqlar esa o'z navbatida And tog'larining old bukimalariga ko'shilib ketgan. Janubda submerndional yunalgan perikraton bukimali Chako - Pampa sineklizasiga ko'shilib ketgan - Pampa sineklizasi esa o'z navbatida, Parana sineklizasiga tutashgan. Chako - Pampa sineklizasi Patagoniya plitasiga kiritilishi mumkin. Patagoniya plitasida ikkita massiv, ajratiladi, ularning yuza qismi cho'kindi va vulkanik jinslardan tarkib topgan Platforma territoriyasida turli xil foydali kazilmalar bor.

**33. Материкнинг энг кенг қисми тропиклар орасида** жойлашган бўлиб, субтропик ва ўртача кенгликларда энг камбар ҳамда қирғоқлари ўйилиб кетган қисми жойлашган Жанубий Американинг географик жи-хатдан 12° ш. к. билан 56° ж. к. да жойлашганлиги бу территорияга юқори даражада қуёш радиациясининг тушуши учун қулайдир. Материкнинг катта қисмида йиллик ялпи радиация қиймати микдори 120-160 ккал см<sup>2</sup> га тенг, чекка жанубидagina бу микдор 80 ккалсм гача камайди. Ер юзасининг радиация баланси микдори қишда 45° ж. к. дан жанубда, яъни материкнинг жуда кичик қисмидагина манфийдир. Janubiy Amerika iqlimining tarkib topishida Quyosh radiatsiyasi, relyef, havo massalari, okean oqimlari muhim rol o'ynaydi. Matrik olitita iqlim mintaqasida joylashgan. Ular shimoldan janubga quyidagi tartibda almashinadi: subekvatorial (2 ta), ekvatorial, tropik, subtropik va mo'tadil. Tog'larida balandlik iqlim mintaqalari mavjud.

**34. Janubiy Amerikaning 40° j. k. gacha bo'lgan katta qismi** Markaziy Amerika va Meksika bilan birga Neotropik flora dunyosini tashkil etadi. Matrikning janubiy qismi Antarktika flora dunyosiga kiradi. Janubiy Amerika florasi ning muhim endemik oilalari ananasdoshlar, nastureyadoshlar, kanadoshlar kaktusdoshlar va boshqalardir. Janubiy Amerika florasini insoniyatga o'nlab qimmatbaho o'simliklar berdi; bu madaniy o'simliklar faqat g'arbiy yarim sharadagina emas, balki undan tashqarida ham tarqalgan. Bulardan eng birinchisi kartoshka bo'lib, u qadimda dardlab Peru va Boliviya And tog'larida Chilida shuningdek, Chiloe orolida ham etishtirilgan. And tog' lari pomidor, loviya, kovokning vatanidir. Janubiy Amerikada, shuningdek, eng qimmatbaho kauchukli o'simlik-geveyaning shokolad va xin daraxtlari, maniok hamda butun er sharining tropik obastlarida etishtiriladigan boshqa ko'plab o'simliklar vatanidir. Matrikning hozirgi faunasini uning florasini kabi bo't davrining oxiridan boshlab orol tarzda ajralib kolgan va iqlim kam o'zgargan sharoitda shakllangan. Faunasining qadimiyligi va uning tarkibida endemik formalarning ko'pligi shundan darak beradi.

**35. Sharq. tabiiy geografik regioniasosiy platforma** tuzilishiga ega bwlbl, regionda tektonik hududi ancha

ustunrok. Shimoliy subekvatorial va janubiy mw<sup>1</sup> tadil iqlim mintaqalari orollarini egallaydi. Bu regionda xududiy tabiiy geografik farqlarning vujudga kelishi kuyidagi omillar asosiy rol oynaydi: 1. Platforma tuzilishi relif xususiyati, 2. Tabiat zonalligi, 3. Materikning kifoyasi, ya'ni ekvator atrofilarining kengligi janubga borgan sari torayib borishi, 4. Tinch okeani tomonidan baland tizmalar bilan wralganligi, Atlantika okeani tomonidan ancha hududning nisbatan ochiqligi. Рельефдаги farqlarning (бинобарин, tabiiy territorial komplekslarining) tarkibi topshida platformaning okean bуйidaги va геосинклиналлар четidaги орогеник активлашиш ҳамда Бразилия тоғлиги ва Кордильера ёнининг эпиплатформа тоғларининг ҳосил бўлиши катта аҳамият касб этган. Жанубий Америка шарқининг бу барча хусусиятлари унинг доирасида табиий territorial тафовутларнинг мураккаб манзарасини вужудга келтирган ва бир-бирдан аниқ ажралиб турган табиий ўлкалар системасини ажратилган монотон беради.

**36. Жуда катта масофага чўзилган, тектоник тuzилиши ва орографияси мураккаб бўлган Анд тоғ системаси** Жан Американинг шарқий қисмидан кескин фарқ қилади. Бу тоғлар системаси учун рельеф ва иқлимнинг тамомла бoшқача таркиб топиш қонуниятлари ҳамда органик дунёсинияг бoшқача таркиби ҳосидир. Анд тоғларининг табииоти ннҳоятда хилма-хил. Бунга сабаб давтавлан тоғларнинг шимолдан жанубга жуда катта масофага чўзилганлиги ҳамда баландлик минтақаланишининг таъсир кўрсатишидир. Баландлик минтақаланиши Анд тоғлари турли қисмининг геологик тuzилиши ҳамда орографиясининг ўзига ҳослиги туфайли мураккаблашади. Анд тоғлари шимолий, марказий ва жанубий қисмларининг бир-бирларидан фарқи Амазония, Пампа Патагония ўртасидаги фарқлардан кам эмас. Анд тоғлари доирасида экваториал ва субэкваториал минтақаларда жойлашган Қариб Анд тоғлари, Шимолий Анд тоғлари, тропик минтақадaги Марказий Анд тоғлари, субтропиклардаги Чили ва Аргентина Анд тоғлари ва мўътaдил минтақада жойлашган Ўлка-Оловли Ер алоҳида кўриб чиқилади. Уларнинг батафсил характеристикалари ажратиладиган табиий географик ўлкалар доирасида берилган. Табиий географик ўлкалар чегаралари рельеф хусусиятларига ва шимолдан-жанубга томон зоналик шароитининг ўзгаришига қараб белгиланади.

**37. Materikda kenglik va balandlik tabiat zonalligi kuzatiladi.** Uning текислик қисмида: *Ekvatorial o'rmonlar zonasi* экваторнинг har ikki томонida joylashgan. Ekvatorial o'rmonlar bu yerda selva (portugalcha, „o'rmon“ deb ataladi). *Subekvatorial o'rmonlar zonasi*. Bu zona Braziliya hamda Gviana tog'liklarining shimoliy yonbag'irlarini egallaydi. *Savannalar zonasi* subekvatorial iqlim mintaqalari hududidagi pasttekisliklarda, yassi tog'liklarda tarkib topgan. *Dashtlar zonasi*. Dashtlar Janubiy Amerikada pampa (indeyeslar tilida „daraxtsiz yerlar“) deb ataladi. Cho'l va chalacho'llar zonasi. Janubiy Amerikada tropik cho'llar yo'q. Faqat Tinch okean sohililarida sovuq Peru oqimi ta'sirida Atakama cho'li tarkib topgan. Bu cho'lda yiliga 25 — 100 mm yog'in yog'adi, ba'zan yog'in yog'maydi. i. *Balandlik mintaqalari*. Анд тоғ'лари bir necha iqlim mintaqalarini kesib o'tadi. Balandlik mintaqalarining ko'p yoki kam bo'lishi, asosan, ikki sababga: tog' tizmalarining baland-ligiga va ularning ekvatorga yaqin yoki undan uzoqda joylashganligiga bog'liq. Masalan, Subtropik mintaqaning Анд tog'i etaklarida chalacho'llar joylashgan. Yuqoriga ko'tarilgan sari bu mintaqa qattiq bargli doimiy yashil o'rmonlar va butazorlar bilan almashinadi. Undan balandda bargini to'kuvchi buk o'rmonlari, undan ham yuqorida alp o'tloqlari joylashgan.

**38. Бу Ўлка тропик текисликлардан жанубда жойлашган.** Ўлкага Бразилия территориясининг бир қисми, бутун Уругвай ва Аргентинанинг шимоли-шарқи қиради. У Ла-Плата кўрфазини уч томондан ўраган ва шимоли-шарқда Атлантика океаникироғига туташади. Фарбада анчагина масофада Кордильера ени қирлари чегара бўлади. Ўлка меридиан йўналишидаги катта букилманинг жанубий қисмини эгаллаган ва деярли бутун территориясида рельефи текисликдан иборат. Фақат жанубда ва жануби-шарқда платформанинг қадимги асосининг бир қисми ер юзасига чиқиб, сертепа қирларни ва паст тоғларни ҳосил қилади. Пампа Атлантика океани томонидан эсадиган ҳаво массалари таъсирида бўлади ва территориясининг катта қисмида сернам субтропик иқлимга эга, лекин шарқдан фарбага томон ёгин микдори сезиларли даражада камайиб боради. Энг кўп тарқалган субтропик ва ўрмон-дашт ўсимликлари ўрнини маданий ўсимликлар олган, чунки Пампа Жан Американинг аҳоли энг зич ўрнашган ҳамда ўзлаштирилган районлари қатори қиради.

**39. Afrikaeng issiq materik.** Bu uning katta qismi yoritilish mintaqasida joylashganligidandir. Sayyoramizdagi eng issiq harorat shu yerda kuzatilgan (Triñoli shahri yaqinida +58 °C). Lekin eng baland tog'larda doimiy qor va muzliklar bor. Afrika iqlimining o'ziga xos xususiyatlari iqlim mintaqalarida yaqqol namoyon bo'ladi. Afrikada bitta ekvatorial, ikkita dan subekvatorial, tropik va subtropik iqlim mintaqalari shakllangan. Materikning asosiy qismi tropiklar orasida joylashgan bo'lib, butun yil davomida quyoshdan ko'prok issiqlik oladi va materik juda qizib ketadi. Yiliga quyoshdan keladigan yalpi radiatsiya 160 kKal sm dan, shimolda 200 kKal sm ni tashkil etadi. Afrika iqlimi o'ziga xos kontinental iqlimdir. Afrikaning katga qismi xar ikkala yarim sharning subtropik antitsiklonlar ta'sirida bo'ladi. Materikning yillik suv oqimi 5400km. Umumiy hajmiga ko'ra Evrosiyo va Jan Amerikadan keyin 3-o'rinda turadi. Materikning bosh suvayrgichi uning eng baland ko'tarilgan sharqiy chekkasidan o'tadi. Okimning 1/3 qismidan ko'progi Atlantika okeaniga, 1/6 kismi Hind okeaniga va bundan ham kamqismi Urta dengizga to'g'ri keladi. Materikda oqimning 1/3 qismi okean va dengizlarga etib kelmaydi va bu ichki havzaga kiritiladi. Materikda oqar suvlar juda notekis taqsimlangan.

demografik jarayon tabiiy o'sish ko'rsatkichlarining (Albaniyadan tashqari) pastligi bilan izohlanadi, Yoshlar salmog'ining va qariyalarning, nafaqaxo'rlar salmog'ining (barcha aholining 17%) ortishi kuzatilmoqda. SHarqiy Yevropa mamlakatlarning ko'pchiligida tug'ilishni rag'batlantirishga qaratilgan davlat siyosati amalga oshirilmoqda. Ayni vaqtda, ishsizlik 2,9% dan (CHexiya) 15% gacha va undan yuqoridir (Bolgariya, Polsha). SHarqiy Yevropa mamlakatlarida aholining o'rta zichligi 1 km<sup>2</sup> ga 69 kishidan (Bolgariya) 112 kishiga qadar (Polsha). Urbanizatsiya bir muncha yuqori bo'lib, Varshava, Praga, Buxarest, Bratislava, Sofiya shaharlari - millioner shaharlardir

**130. Ukraina** MDH ning janubi - g'arbida, SHarqiy Evropa tekisligining janubidajoylashgan. Maydoni 603,7 ming km<sup>2</sup> bo'lib, maydoniga ko'ra MDH da 3-o'rinda turadi. Iqtisodiy geografik o'rni qulayligi Qora va Azov dengizlari bo'yida joylashganligi, Rossiya bilan chegaradoshligi va tranzit yo'llar tuguniga joylashganligidir. Asosiy boyliklaridan biri Temir rudasi bo'lib, uning yirik konlari Krivoi - Rog, Kerch konlaridir. Molibdenning yirik konlari Nikopolda joylashgan. Mamlakat ekonomikasida Donbass (10 ta yirik koni bor) kokslanuvchi va energetika ko'mir havzasining ahamiyati katta. Bundan tashqari Lvov-Volinsk toshko'mir havzasining ahamiyati katta. Aholisi 46 mln kishi bo'lib, aholisining soni bo'yicha MDH da 2-o'rinda turadi. Aholi zichligiga ko'ra 3-o'rinda (Moldaviya va Armanistondan keyin). Aholi o'rta siqdagi tug'ilish koeffitsienti 8 %, o'lim 15%. 1 ayolga 1,1 bola to'g'ri keladi. 15 yoshgacha bo'lganlar salmog'i 18%, 64 yoshdan yuqori bo'lganlar 14 %. O'rta umr 62-74 yosh. Aholisining 68 %i shaharlarda yashaydi. Aholisining 75 %ini ukrainlar tashkil etadi, qolganini ruslar (20 %), moldavlar, beloruslar, polyaklar tashkil etadi. Ukraina aholisining milliy tarkibiga Ukrainaning Rossiya bilan 3,5 asr birga bo'lganligi (1654 yildan) ta'sir etgan.

**131. Maydoni 33,7 ming km<sup>2</sup>.** Moldaviya foydali qazilmalarga juda kambag'al, faqat ohaktosh konlari bor. Moldaviyaning asosiy boyligi tuproq iqlim resurslaridir. Uzoq davom etadigan ilq yoz, kuzning kamyog'inligi va qishning qisqa hamda yumshoq bo'lishi, qoratup roqlari tokchilik, bog'dorchilik, polizchilikni rivojlantirish uchun qulay. Hududining 12 % dan ortig'ini bog' va tokzorlar tashkil etadi. Aholisi 4,4 mln kishi (2012y). Sanoat tarmoqlaridan intensiv qishloq xo'jaligiga asoslangan oziq-ovqat sanoati muhim ahamiyatga ega. Haydalanadigan erlar Moldaviya hududining 60 % dan ko'pinigi egallaydi. Ixtisoslashgan tarmoqlari uzumchilik va bog'dorchilik bo'lib, uzum, meva, tamaki etishtirganligi va atirgul moyi tayyorlash ajralib turadi. Bog'dorchilikdagi asosiy rayon Moldaviyaning markaziy qismi, ya'ni Kodra pasttekisligidir. Kodra bog'larida: olma, nok, behi, gilos, o'rik, yong'oq kabi mevalar yetishtiriladi. Sanoatida asosan elektrotexnika, asbobsozlik, kun poyabzal, sement sanoatlari rivojlanmoqda. Xo'jalikka Dnestr daryosidagi Dubossari GES i va Moldaviya GRESi energiya beradi. Bu GRES Ukraina tabiiy gaziga asoslangan. Elektrenergiyasini hetdan keltiradi. Asosiy transporti temir yo'llar bo'lib, asosiy yuklar tashiladi.

**132. Maydoni 207,6 ming km<sup>2</sup>.** Shimoli - g'arbdan Litva, shimoldan Latviya, shimoli - sharqdan va sharqdan Rossiya, janubdan Ukraina, g'arbdan Polsha bilan chegaradosh. Aholisi 10,3 mln (2012y) bo'lib, asosiy SHarqiy slovan xalqlaridir. Tug'ilish koeffitsienti 9%, o'lim 14%. 1 ayolga 1,3 bola to'g'ri keladi. 15 yoshgacha bo'lganlar 18 %, 64 yoshdan yuqori bo'lganlar 14 %. O'rta umr 63-75 yosh. Belorusiya asosan binokorlik materiallari (ohaktosh, mergel, kaolin, kvartsumlari) va o'rmonga boy, torfga ham boy. Boshqa yonuvchi foydali qazilmalarga metallarga juda kambag'al. Shuning uchun Bel orussiya sanoati butunlay chet el xom-ashyosi va yoqilg'isiga muxtoj. mashinasozlik, ximiya, yog'ochsozlik, engil va oziq ovqat sanoatlari, zig'ir tola, kartoshka yetishtirish, sut chorvachiligi va cho'chqachilik bilan ajralib turadi. Mamlakat tekislikda joylashganligi sababli GES lar yo'q, AES lar ham qurilmagan. Elektr-energiyasini asosan torfga ishlaydigan IESlar va chetdan keltiriladigan ko'mirga asoslangan IES lar beradi. Shuningdek, tabiiy gazga asoslangan. Lekin elektr-energiyasi bilan o'zini o'zi ta'minlay olmaydi. Rossiyadan oladi. Ko'mirning tannarxi qimmatligi, torfarzonligi tufayli torfga e'tibor oshmoqda.

**133. Rossiya Federatsiyasi** mineral resurslarning turlari va zaxiralari bo'yicha jahondagi eng boy mamlakatlardan biridir. Rossiya ko'mir, neft va tabiiy gazning ulkan zaxiralarga ega. Undan tashqari mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden, qalay, nikel, boksit, nefelin rudalariga boy. Oltin, kumush, platina, olmos qazib olinadi. Osh va kaliy tuzlarining zaxiralari ulkan. U ulkan tabiiy, iqtisodiy va ilmiy imkoniyatlarga ega. MDH davlatlari doirasida YMD ning 60 % i va sanoat ishlab chiqarishining 2/3 qismi Rossiyaga to'g'ri keladi. Rossiya iqtisodiyoti keng tarmoqli. Sanoat mahsuloti hajmining 1/3 qismi yoqilg'i-energetika majmuyi tarmoqlariga to'g'ri keladi. Energetika tarmog'i ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishining, jamiyat moddiy-texnika bazasini yaratishning asosi hisoblanadi. Rossiya yoqilg'i-energetika balansining taxminan 70 % i neft va gazga to'g'ri keladi. 2012-yilda 420 mln. tonna neft va 670 mlrd. m<sup>3</sup> tabiiy gaz hamda 300 mln. tonna atrofida ko'mir qazib chiqarildi. Neft, gaz va ko'mirdan tashqari Rossiya ningba'zi hududlarida torf va yonuvchi slaneslar energetikada muhim o'rinni tutadi. Rossiya katta yer fondiga ega (1705 mln. ga), biroq qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlar atigi 209,0 mln. gektarni tashkil etadi va jahonda Xitoy, AQSH dan keyingi 3-o'rinni egallaydi.

**134. O'zbekiston va unga qo'shni bo'lgan** Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston Respublikalari Markaziy Osiyo hududidagi mamlakatlardir. Bu hudud sobiq Ittifoq paxtasining 93 % i (jahon paxtasining 12 % i)ni, ko'plab mis,

19% O'rtacha umr 77-83 yosh.YAMD 24530 dollar Italiya Yevropadagi aholisi eng zich mamlakatlardan biri (1km2 ga 193 kishi ).Urbanizatsiya jarayoni jadal o'smoqda, hozirda urbanizatsiya darajasi 68% ni tashkil etadi Shahar aholisining asosiy qismi Shimoliy Italiyada yashaydi.Yirik shaharlari : Milan-1,3, Rim-2,6, Neapol -1,0, Turin, Palermo, Genuya

**126. Italiya foydali qazilmalarning asosiy turlari** -ko'mir, neft, temir rudasi bilan yomon ta'minlangan Tabiiy gaz, boksit, qo'rg'oshin, olingugurt, simob, rux, marmar zapaslari bor.Italiya Yevropa mamlakatlari ichida gidro va geotermal energiya resurslarining ko'pligi jihatidan ajralib turadi.Mamlakat energetikasi chet el neft, koks, ko'mir, tabiiy gaziga tayyand.Elektr energiasini ishlab chiqarishda IESlar 1-o'rinni egallasada, Alp tog' etaklarida GESlarning salmog'i katta.Markaziy Italiyada geotermik elektr stansiyalari bor.Mamlakat ishlab chiqarish va eksportida mashinasozlik muhim rol o'ynaydi Transport mashinasozligi ayniqsa, avtomobillar (" Fiat"), motorollyorlar, velosipedlar, kemalar ishlab chiqarish yuksak darajada rivojlangan.Mashinasozlik zavodlarining ¾ qismi Shimoliy Italiyada joylashgan.Qora metallurgiya sanoati asosan chet el xom-ashyosiga asoslanganligi tufayli engyirik kombinatlar port shaharlarda (Toranto, Genuya, Neapol ) joylashgan.Jahonda 10-o'rinda (27mln.).Eng yirik mashinasozlik zavodlari Milan va Turinda joylashgan.Neftni qayta ishlash va neft-ximiya sanoati markazlari asosan port shaharlarda vaSHimoliy Italiyada joylashgan.1986 yil Italiya: 1830 ming avtomobil, jumladan 1650000 engil avtomobil ishlab chiqargan.1995 yil 1241000 ishlab chiqargan, dunyoda 8-o'rinda,2,3 mln.t. neft va 14 mlrd. m3gaz qazib oldi.

**127. O'zbekiston Italiyani** Yevropadagi uzoq muddatli va istiqbolli hamkori sifatida ko'radi.O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning 1996-yil iyun va 2000-yil noyabr oylarida Italiyaga bo'lgan rasmiy tashriflari o'zbek-italiya aloqalariga zamin yaratdi. 1997-yil may oyida Italiya Prezidenti O Skalfaronining O'zbekistonga javob tashrifi uyushtirildi. Tashqi ishlar vazirliklari o'rtasida doimiy muloqot olib borilmoqda. 2015-yil noyabr oyida Toshkentda Tashqi ishlar vazirlari darajasida siyosiy maslahatlashuvlarning to'rtinchi doirasi bo'lib o'tdi.2011-yildan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida "O'zbekiston-Italiya" parlamentlararo hamkorlik guruhi, Italiya parlamentining Deputatlar palatasida esa "Italiya-O'zbekiston" do'stlik guruhi faoliyat yuritmoqda.2012-yil iyun oyida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Italiya parlamentining Deputatlar palatasi o'rtasida hamkorlik Memorandumini imzoladi.2009-yildan boshlab Toshkent shahrida Turin politexnika universiteti faoliyat yuritib kelmoqda.2013-yil yanvar oyida Samarqand shahri hokimiyati va Florensiya provinsiyasi ma'muriyati o'rtasida Do'stlik va hamkorlik shartnomasi imzolangan.

**128. SHarqiy Yevropa mamlakatlari** markazlashgan boshqaruv iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonini boshdan kechirmoqda. Davlatlar at'lasvasali davolash) kontseptsiyasidan voz kechib, bugungi kunda uzoq muddatli iqtisodiy strategik o'zgarishlarini o'z ichiga olgan – iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, moliya bozorlarini rivojlantirish, bandlik muammosini hal qilish, ijtimoiy himoya va inson huquqlarini himoya qilish siyosatini amalga oshirmoqdalar. Bugungi kunda SHarqiy Yevropa mamlakatlarda agrar ishlab chiqarishda chuqur tarkibiy o'zgarishlar yuz bermoqdaki, bu narxlar va tovar ishlab chiqarishning erkinlashuvi, yerga va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishga bo'lgan mulkchilik munosabatlari hamda agrobiznes tuzilmalarining faollashuvi bilan bog'liqdir. SHarqiy Yevropa mamlakatlarda agrar sohaning bozorga o'tishida davlatlar deyarli bir-biriga o'xshash siyosatni amalga oshirishlariga qaramay, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish hajmi va sur'atlari, qishloq xo'jaligidagi xususiy lashtirishning u yoki bu shakllarida o'zaro farqlar ham ko'zga tashlanadi. CHunonchi, Vengriyada yerlarning oldi-sotdisi 1987 yildagi "Er to'g'risida"gi qonun orqali amalga oshirildi. Polshada bozor iqtisodiyotiga o'tishda qishloq xo'jaligini rivojlantirish tajribasi qiziqarlidir. Polsha qishloq xo'jaligining o'zagini doimo individual xo'jaliklar tashkil qilgan. Individual (shaxsiy) sektor uzoq vaqt 75-80% qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirgan bo'lib, 2/3 qism qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar shu sektorga to'g'ri keladi. Polsha agrar siyosatidagi o'zgarishlar samarali qishloq xo'jaligini rivojlantirish, xarajatlarni qoplash, qishloq va shahar aholisi daromadlarini tenglashtirishdan iborat. CHexiya va Slovakiyada asosiy qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish yirik xo'jaliklar hissasiga to'g'ri keladi. Ferner xo'jaliklarini rivojlantirish maqsadida daromad soliqlaridan ozod qilishdan iborat siyosat qo'llanilmoqda. Bolgariya, Serbiya, Sloveniya, Bosniya va Gertsegovina kabi mamlakatlarda ham bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayoni va bozor munosabatlari jadal rivojlanib bormoqda.

**129. SHarqiy Yevropa mamlakatlari** yuqori tabiiy-resurs salohiyatiga ega bo'lsada, ayrim resurslar turli mamlakatlar bo'yicha notekis joylashgan. Masalan, Bolgariya, Polsha, Ruminiya kabi mamlakatlar tabiiy resurslarga (toshko'mir, neft va tabiiy gaz, temir rudasi, polimetall rudalar) nisbatan boy, Vengriya esa tabiiy resurslar bilan birinchuna bo'sh ta'minlangan. Yer resurslari, ayniqsa, haydalanadigan yerlar Polsha, Vengriya, CHexiya, Bolgariyada yer fondining 50% 24 dan ortig'ini tashkil qilsa, Serbiya, CHernogoriya, Xorvatiya, Sloveniya, Slovakiya kabi mamlakatlarda 30% dan oshmaydi. Ayni paytda mavjud agroiqlimiy omillar deyarli barcha mamlakatlarda qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun qulay. SHarqiy Yevropa mamlakatlari o'rtasida Ruminiya (62,2 mlrd kVt/s) CHexiya, Serbiya, Xorvatiya, Sloveniya va boshqa yuv resurslariga boyligi (Dunay, Tissa) bilan ajralib turadi. SHu bilan birga Polsha, Bolgariya - Yevropada aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daryo oqimi jihatidan (yiliga 1800 m3 ) oxirgi o'rinlardan birida turadi. SHarqiy Yevropa mamlakatlaridagi



aholisi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotning har xil bosqichlarida turuvchi xalqlar – etnoslardan iboratdir. Etnosning eng yuqori darajasi millat – hududi, iqtisodiyoti va madaniyati, tilining barqaror tarzda umumiyligi bo'yicha ajralib turuvchi insonlar yig'indisidan iborat. Ularda millatga xos umumiy jihatlari, milliy o'zligini anglash hissiyoti mavjud bo'ladi. Osiyo mamlakatlari aksariyati ko'p millatli. 150 dan ortiq xalq Hindiston va Indoneziyada, deyarli 100 xil millat Filippinda, 50 dan ortig'i Vyetnam va Xitoyda, 30 dan ortiq xalq Eron, Afg'oniston, Myanma, Tailandda istiqomat qiladi.

**50. Dunyo aholisining joylashishiga** aholining transport va savdo yo'llariga yaqinroq joylashishi, ayniqsa dengiz bo'yida joylashishimuhim ta'sir ko'rsatadi. Masalan dengiz va okeanlarning qirg'og'i bo'ylab cho'zilgan eni 200 km gacha bo'lgan sohillarda dunyo aholisining yarmi yashaydi. Orol va yarim orollarda joylashgan ayrim mamlakatlarda bu ko'rsatkich yanada yuqori. Masalan: tabiiy sharoiti qulay bo'lgan Yava orolida aholi zichligi 1 km maydonda 2000 kishiga etadi. Millioner shaharlarning asosiy qismi ham dengiz bo'yidagi port shaharlardir. Ayni paytda materik ichkarisida joylashgan, tabiiy sharoiti ham noqulay bo'lgan Mongoliyada aholi zichligi 1 km ga 2 kishiga to'g'ri keladi. Dunyo aholisining zichligi 1 kmga 49 kishi bo'lgani holda Horiyiy Yevropada bu ko'rsatkich – 98 kishiga, Shimoliy Amerikada – 14,5 kishiga, Lotin Amerikasida – 21,4 kishiga, Horiyiy Osiyoda – 115 kishiga, Afrikada – 22 kishiga, Avstraliya va Okeaniyada – 3 kishiga to'g'ri keladi. Shunday qilib, aholi joylashishiga tabiiy sharoitlar, iqtisodiy sharoitlar, aholining kelib o'rnatilgan vaqti, xo'jalik tipi (dehqonchilikdami, sanoatdami, chorvachilikdami?), tashqi va ichki migrasiyalarning intensivligi kabilari hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Ayni paytda Afrika aholisining joylashishiga tarixiy sharoit, ya'ni qul savdosi va mustamlakachilik tizimining ta'siri kuchli bo'lgan.

**51. Jahon siyosiy xaritasining shakllanishida** XX asr 80-yillarining so'nggi va 90-yillarining boshlarida bo'lib o'tgan siyosiy voqealar: ikki nemis davlatining qo'shilib, yagona Germaniya davlatining tashkil etilishi, Chexoslovakiya o'rinda Chexiya va Slovakiya must respining barpo bo'lishi, Yugoslaviya Sotsialistik Federativ Respublikasining parchalanib ketishi natijasida suveren Xorvatiya, Sloveniya, Makedoniya, Bosniya va Gersegovina, Serbiya hamda Chernogoriya davlatlarining shakllanishi va, ayniqsa, sobiq Ittifoqning parchalanib ketishi oqibatida, dastlab Litva, Latviya va Estoniya, keyinchalik esa Rossiya, O'zbekiston va b. mustaqil davlatlar sifatida dunyo siyosiy xaritasida paydo bo'lishlari juda muhim ahamiyat kasb etdi. Dunyo siyosiy xaritasidagi davlatlar va mamlakatlar nisbati hamda soniga dastlab (1997-yil 1-iyulda) Buyuk Britaniya mustamlakasi Gonkong (Syangan)ning, keyinchalik (1999-yil) Portugaliya mustamlakasi Makao (Aomni)ning Xitoy Xalq Respublikasi tarkibiga kirishi, 2000-yilda esa BMT tomonidan Indoneziya tarkibida bo'lgan Sharqiy Timorga alohida maqom berilishi hamda 2008-yilda Chernogoriyani Serbiya va Chernogoriya Federatsiyasidan chiqib mustaqillikka erishishi ham ma'lum ta'sir ko'rsatdi. Undan tashqari, 2011-yilda Janubiy Sudan Sudan tarkibidan ajralib chiqdi.

**52. Hozirgi vaqtda** dunyo siyosiy xaritasida 227 mamlakat mavjud bo'lib, ularning 149 tasi respublika, 45 tasi monarxiya, 9 tasi mustamlaka, 21 tasi boshqa (masalan, «hamdo'stlik» tarkibidagi mamlakatlardan tashkil topgan, B. Br. general gubernatori boshqaradigan Karib dengizi havzasidagi hamda Fransiya qarashli «Okeaniya»dagi mamlakatlar) shakldagi mamlakatlar hamda 3 tasi maqomi noma'lum mamlakatlardir.

Hududining kattaligiga ko'ra dunyoda har birining maydoni 3 mln km<sup>2</sup> dan ortiq bo'lgan 7 ta eng katta mamlakat ajratilgan bo'lib, ularning yalpi maydoni eryuzidagi quruqlikning 1/2 qismiga yaqinini egallagan. U mamlakatlar quyidagilar: Rossiya, Kanada, Xitoy, AQSH, Braziliya, Avstraliya, Hindiston. Aholi soni mln dan oshiq bo'lgan 166 mamlakat va xududlar mavjud. Shundan aholi soniga ko'ra 2 tasi milliarder davlat (Xitoy va Hindiston), 9 tasi aholi soni 100 mln dan ortiq bo'lgan davlatlar, 13 tasi aholi soni 50 mln dan 100 mln gacha bo'lgan davlatlar, 142 tasi aholi soni 1 mln dan 50 mln gacha bo'lgan davlat va xududlar mavjud. Aholi soni 1 mln dan kam bo'lgan davlat va xududlar 53 tani tashkil etadi.

**53. Jahon mamlakatlarining davlat tuzumi** avvalo idora qilishi, ya'ni boshqarish shakliga bog'liq. Davlatni idora qilishning 2 asosiy shakli mavjud. Bu respublika va monarxiya hamda hamkorlik. Dunyo mamlakatlarining 74%i respublika, 15%i monarxiya, 9%i Britaniya va MDH hamkorligi, 2%i boshqa shakllarda boshqariladi. Respublika davlatni idora qilishning shunday bir shaklidani iboratki, bunda qonun chiqaruvchi hokimiyat saylanib qo'yiladigan yuqori organ parlament ixtiyoridadir. Ijro etuvchi organ hukumat ixtiyorida bo'ladi. Monarxiyalarda imperator, qirol, knyaz, shoh, sulton va boshqalar davlat boshlig'i hisoblanadi. Shuni ham borki, bunda oliy hokimiyat nasldan-naslga o'tadi. Bunday davlatlar orasida konstitutsion monarxiyalari ko'pchilikni tashkil etadi. Konstitutsion monarxiyalarda haqiqiy qonun chiqaruvchi hokimiyat-parlament, ijro etuvchi hokimiyat esa-hukumat ixtiyoridadir. Mamlakatlarni rivojlanish darajasiga ko'ra BMT tomonidan 2 toifaga bo'lish qabul qilingan: 1. Iqtisodiy rivojlangan 2. Iqtisodiy rivojlanayotgan. BMT iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga Yevropa, Osiyo, Shimoliy Amerika, Avstraliya va Okeaniyaning jami 60 ga yaqin mamlakatlarini kiritgan. "Yettilik" mamlakatlariga jahon YAIM vasanoat ishlab chiqarishning 50% dan ortig'i qishloq xo'jaligi mahsulotining 25% dan ko'prog'i to'g'ri keladi. "Yettilik" mamlakatlarida aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YAIM 10 ming dollardan 20 ming \$ gacha.

**54. Tabiiy resurslar tabiatda** kelib chiqishi, ishlatilishi xususiyatlariga ko'ra tugaydigan va tugamaydigan guruhlarga bo'linadi. Tuproq, mi-neral, o'simlik, hayvonot, rekreatsiya kabi resurslar tugaydigan tabiiy

resurslarga kiradi. Ular, o'z navbatida, tiklanadigan va tiklanmaydigan guruhlariga bo'linadi. Tiklanishi mumkin bo'lgan tabiiy resurslarga tuproq, o'simlik, hayvonot, rekreatsiya, chuchuk – iste'mol suvi kabi boyliklar kiradi. Mineral (yer osti) resurslari tiklanmaydigan tabiiy boylik hisoblanadi. Agroiqlim resurslari atmosfera havosining aktiv (+10 S) haroratlari yig'indisiga qarab baholanadi. Agroiqlimiy resurslarning taqsimlanishiga kenglik zonalligi va vertikal mintaqalanish xal qiluvchi ta'sir qiladi. Agroiqlim resurslari - Er sharida issiqlik, yorug'lik va namlikning taqsimlanishiga bog'liq. Agroiqlim resurslaridan issiqlik alohida o'rin tutadi. Issiqlik va yorug'lik ekvatoridan har ikkala qutb tomon kamaya boradi. Natijada yer sharida 7 ta agroiqlim mintaqasi shakllangan. Ulardan tropik mintaqadan tashqari qolgan 3 ta mintaqada 2 marta dan takrorlanadi.

**55. yEr resurslari** jaxon er fondining tartibiy kismi bulib, xujalikda foydalanish uchun yaroklidir. Er resurslari kishlok xujaligi ishlab chikarishning asosidir. yEr nisbatan tor tushuncha bulsada, u tuprok argo iklimi xususiyatlari, relef(er usti jinslari) bilan xarakterlanadi. Erni iktisodiy boxolash tizimi mavjud xamda erdan foydalanish xukukiy asoslarga (er egaligi) xam ega. Er resurslari tadjik kilinganda asosan uch tushuncha: a)er kadastr, b) tuproknii bonitrovkalash v) erlarni iktisodiy baxolash tizimi xisobga olinadi. Dunyo bo'yicha gidrosferaning umumiy hajmi 1,4mlrd km bo'lib, uning 96,5%i dunyo okeaniga, 3,5%i quruqlikdagi suvlarga to'g'ri keladi. SHundan 2,5%iini chuchuk suvlar tashkil etadi. Uning asosiy qismi Antarktida, Arktika, Grenlandiya va tog' muzliklari shaklida jamlanib qo'yilgan bo'lib, hozircha amalda ulardan to'liq foydalanib bo'lmaydi. Dunyo bo'yicha chuchuk suvning umumiy zapasi 35mln km bo'lib, uning 24 mln kmi qoplama va tog' muzliklariga to'g'ri keladi. 98,5%-qoplama, 1,5%-tog' muzliklari. Muammo shundaki, insoniyatning chuchuk suvga bo'lgan ehtiyojini ta'minlaydigan asosiy manba daryolar suvi bo'lib, ularning yillik suv oqimi 47000 kmga teng. Daryo suvlarining 47,3%i Janubiy Amerikaga, 26,7%i Osiyoga, 12%i Shimoliy Amerikaga, 9,2%i Afrika, 3,7%i Evropa, 1,1%i Avstraliyaga to'g'ri keladi.

**56. Gidroelektroenergetika (GEE)** sanoatining rivojlanish darajasi hududlarda turlicha kattalikda bo'ladigan gidroenergiya resurslarining qay darajada o'zlashtirilishiga bog'liq. Braziliya, Xitoy, Rossiya, KDR gidroenergiya resurslariga juda boydir. Jahon elektr energetikasida GEE salmog'i 20% bo'lgani holda, bu ko'rsatkich Norvegiya, Braziliya, Tojikiston, Qirg'i ziston davlatlarida 90% dan ortadi. GES larning elektr energiya ishlabchikarishdagi salmog'i yuqori bo'lgan mamlakatlari kiradi. Bulgara Norvegiya (99,5%), Braziliya (92%), Gonduras, Nepal, Shri Lanka, Paragvay (90% dan ko'proq), Efiopiya, Gabon (80% dan ortiq), Avstraliya, Kolumbiya, Peru, Keniya, Madagaskar, Yangi Zelandiya (70% dan ortiq), Kanada (62%), Shvesiya (50%) hamda Tojikiston, Qirg'iziston misol bo'ladi. Yer sharining gidroenergetika quvvati nazariy jihatdan 33-49 trln. kvt/soat, hozirgi texnika rivojlanishi sharoitiga ko'ra esa, 15 trln. kvt/soatga teng. Uni o'zlashtirish darajasi dunyobo'yicha 14% ga baravar. Ba'zi mamlakatlari Shvesiya, GFRda gidroenergetika quvvati deyarli to'la o'zlashtirilgan boshqalarida o'zlashtirish endilikda boshlanmoqda.

**57. qazilma boyliklarning** paydo bo'lish sharoiti va tarixiy davri, geografik joylanishi har xil. Qolaversa, ular ma'lum bir qonuniyat asosida joylashadi va bu masalalar bilan mahsus geokimyo fani shug'ullanadi. sobiq ittifoqda ushbu fanning asoschilari va yirik namoyondalari V.I. Vernadskiy va A.E. Fermenslar bo'lgan.

Qazilma boyliklarning paydo bo'lishi o'sha joyning relyefi, geologik tuzilishi va tarixiga bog'liq. Shu bois yer yuzining ba'zi joylarida ba'zi bir konlar ko'p, ba'zilarida esa bunday insoniyat yo'q. Demak qazilma boyliklar tarqalishi bir xil emas. Qizig'i shundaki, bunday resurslar asosan rivojlanayotgan mamlakatlarda ko'p va shuning uchun ham ular jahon bozoriga ko'proq mineral xom ashyo, yoqilg'i resurslarini chiqaradilar. qazilma boyliklardan foydalanish ularning umumiy zaxirasi, sifati, joylanish sharoiti geografik o'rni, transport infrastrukturasi bilan ta'minlanganligi, qazib olishning texnik iqtisodiy ko'rsatkichlari hamda mahalliy yoki xalqaro bozorda talab ehtiyojning mavjudligiga bog'liq. Odat, qazilma boyliklar zahirasi ularning geologik o'rganilganligiga qarab turli xil kategoriyalarga (A, B, C, orognoz zahiralari va b). Eng yaxshi mukammal o'rganilgan konlar sanoat zahirasi va ular ishlab chiqarish jarayoniga jalb etiladi. Shuningdek qazilma boyliklar zahirasi ularning barcha miqdori, sifati ko'rsatkichlari va ehtiyojning mavjudligiga ko'ra balans va nobalans guruhlariga ajratiladi. Bunda konlarning hozirgi davrdagi iqtisodiy ahamiyati asos bo'lib xizmat qiladi.

**58. Bu xazina avvalo** dengiz suvidan iborat. Dengiz suvi miqdori 1338 mln km<sup>3</sup> yoki gidrosferadagi suv miqdorining 96,5% tashkil etadi. Bu degani Yerdagi har bir kishi uchun o'rta hisobda taxminan 270mln m<sup>3</sup> dengiz suvi to'g'ri keladi. Bundan tashqari dengiz suvi o'ziga xos "tirik rud" bo'lib, tarkibida 75xil kimyoviy element mavjud. Misliklar va xitoyliklar qadim zamonlardan qo'ldan dengiz suvidan tuz ajratib olishni o'rganib olishgan. Hozirda dengiz suvidan ko'pmiqdorda tuz (insoniyat iste'mol qilayotgan tuzning 1/3 qismi) undan tashqari magniy, brom, yod olinadigan manba bo'lib xizmat qiladi. Bundan keyingi boylik dunyo okeani tagidagi mineral resurslardir. Materik sayozligidan qazib olinadigan resurslar orasida neft va gaz katta ahamiyatga ega. Ko'pchilik hisoblariga qaraganda bu boyliklar butun jahon zaxirasining yarmidan ortig'i materik sayozligida joylashgan. SHuning uchun 5 ta Arktika davlatlari (Rossiya, Kanada, AQSH, Norvegiya, Daniya) SHimoliy Muz okeani havzasini bo'lib olish shartnomasini 2008-yil may oyida Grendandiyani Gotxob shaxrida imzoladi. Materik sayozligidagi qattiq foydali qazilmalar nishab shaxtalar va dragalar yordamida qazib olinadi.

**59. Tabiiy resurslardan xo'jasizlarcha** foydalanish, atrof muhitning ifloslanib borishi biz yashayotgan,

nafas olayotgan muhitni tobora betoblik girdobiga boshlamoqda. Bu, o'z navbatida, jamiyat oldiga qarshi choralarni ko'rishdek murakkab vazifalarni ko'yamoqda. Ekologik siyosat – ekologiya fani talab va tavsiyalarini hisobga olgan holda, bizni o'rab turgan tabiiy muhitni muhofaza qilish va uni sog'lom lashtirishga, tabiiy resurslardan samarali foydalanish va ularni boyitishga qaratilgan siyosatlar majmuasidir. odatda, bunday siyosat davlat, regional va global doirada olib borilishi mumkin va o'zida tabiatni muhofaza qilishning huquqiy asoslari qonunlar)ni yaratish va ularga amal qilishni ko'zda tutadi. Keyingi o'n yilda AQSH, Yaponiya, qator Yevropa Ittifoqi va MDH davlatlari, ayrim rivojlanayotgan mamlakatlar murakkab ekologik holatni sog'lomlashtirishga qaratilgan zaruriy-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqdilar, qonunlar qabul qildilar va amaliyotda qo'llay boshladilar. Ularda ekologiyani sog'lomlashtirishga bel bog'lagan xalq harakati va partiyalar («Yashillar», «Gripis» va boshqalar) faol ish olibbora boshladi. Natijada, o'tgan 80-yillarda rivojlangan mamlakatlarda atrof-muhitning ifloslanish pasayib bordi.

**60. Tabiiy omillar asosida atrof-muhitning ifloslanishi**, avvalo, tabiiy yo'l bilan – chaqmoq chaqishi, o't-o'lanlar va o'rmonlarning yonishi, vulqonlarning otilishi, shamol harakati, biosferada uzluksiz boradigan chirish (o'simlik va hayvonot qoldiqlari) va boshqa jarayonlar natijasida yuz beradi. Ular yiliga millionlab tonna chang-to'zonlarni havoga chiqarib yuboradi. Ammo hozirgi vaqtda tabiatning ifloslanishida sun'iy omillar eng ko'p qatnashmoqda. Atmosferaga chiqarilayotgan ifloslanishning 2/3 qismi uning hissasiga to'g'ri keladi. Atrof-muhitning ifloslanishi natijasida Yer yuzasining o'simlik va hayvonot dunyosi, ko'p asrlik tarixiy yodgorliklar va inshootlar birdek zarar ko'rmoqda, tabiat me'yorida bo'lsa, turli oqova, chiqindilarni zarar sizlantirish, tozalab olishdek noyob xususiyatga ega. Biz atmosferaga chiqarib kelayotgan is gazi fotosintez jarayoni tufayli o'simliklar tomonidan uzluksiz qayta ishlanib, kislorodga aylantirilib, tabiatga yana qaytarilishini bilamiz. Ammo tabiatga chiqarib tashlanayotgan iflosliklar so'nggi davrlarda shu darajada me'yoriidan oshib ketayaptiki, oqibatda tabiat o'z-o'zi ni tiklash, tozalash xususiyatidan tobo ra mahrum bo'lib bormoqda. Atrof-muhitning ifloslanishi barcha geografik qobiqlarda kuchayib bormoqda.

**61. Tabiiy omillar asosida atrof-muhitning ifloslanishi**, avvalo, tabiiy yo'l bilan – chaqmoq chaqishi, o't-o'lanlar va o'rmonlarning yonishi, vulqonlarning otilishi, shamol harakati, biosferada uzluksiz boradigan chirish (o'simlik va hayvonot qoldiqlari) va boshqa jarayonlar natijasida yuz beradi. Ular yiliga millionlab tonna chang-to'zonlarni havoga chiqarib yuboradi. Ammo hozirgi vaqtda tabiatning ifloslanishida sun'iy omillar eng ko'p qatnashmoqda. Atmosferaga chiqarilayotgan ifloslanishning 2/3 qismi uning hissasiga to'g'ri keladi. Atrof-muhitning ifloslanishi natijasida Yer yuzasining o'simlik va hayvonot dunyosi, ko'p asrlik tarixiy yodgorliklar va inshootlar birdek zarar ko'rmoqda, tabiat me'yorida bo'lsa, turli oqova, chiqindilarni zarar sizlantirish, tozalab olishdek noyob xususiyatga ega. Biz atmosferaga chiqarib kelayotgan is (CO) gazi fotosintez jarayoni tufayli o'simliklar tomonidan uzluksiz qayta ishlanib, kislorodga aylantirilib, tabiatga yana qaytarilishini bilamiz. Ammo tabiatga chiqarib tashlanayotgan iflosliklar so'nggi davrlarda shu darajada me'yoriidan oshib ketayaptiki, oqibatda tabiat o'z-o'zini tiklash, tozalash xususiyatidan tobo ra mahrum bo'lib bormoqda. Atrof-muhitning ifloslanishi barcha geografik qobiqlarda kuchayib bormoqda/

**62. Dunyo aholisi soni** so'nggi salkam 60 yil ichida 2,6 marta o'sdi. Bundan ham yuqori ko'rsatkich Osiyo (2,9) va Afrika (4,5)ga xos bo'ldi. Mazkur ko'rsatkich Yevropada 1,3 martaga teng bo'ldi. So'nggi yillarda Yer yuzi aholisining mutlaq soni yiliga o'rtacha 90 mln. kishiga oshmoqda. Afrika, Markaziy va Janubiy Osiyo, Markaziy Amerikada aholi sonining yuqori sur'atlar bilan o'sishi kuzatilmoqda. Shu vaqtning o'zida Yevropaning ayrim regionlarida aholi soni juda past sur'atlar bilan o'smoqda yoki deyarli o'zgarmayapti. Aholi soni va uning tarkibiga go'daklar o'limi ham juda katta ta'sir ko'rsatadi. Yer sharida 2003-yilda jami 8331 ming bola bir yoshga yetmasdan o'lganligi qayd etildi. Shundan 1310 mingi Hindistonga, 708 mingi Xitoyga to'g'ri keldi. Pokiston, Bangladesh, Indoneziya, KXDR, Braziliya, Nigeriya, Efiopiya kabi mamlakatlarda hozirgi vaqtda yiliga 200 – 500 ming bola bir yoshga yetmasdan o'lmoqda. Bolalar o'limi koeffitsiyenti Afg'oniston, Angola, Burkina-Faso, Burundi, KDR, Mali, Mozambik, Niger, Nigeriya, Ruanda, Serra-Leone, Chad kabi mamlakatlarda 200 dan yuqori, 32 mamlakatda esa 100 – 200 promillega boradi.

**63. Yer yuzida aholi juda notekis joylashgan.** Aholining o'rtacha zichligi (1 km<sup>2</sup>ga to'g'ri kelgan aholi soni) doimiy aholisi mavjud hududlar (130 mln. km<sup>2</sup>) doirasida 53,6 kishini tashkil qiladi. Shu vaqtning o'zida ushbu ko'rsatkich Osiyoda 136,5, Yevropada 107,3, Afrikada 36,7, Shimoliy Amerikada 27,6, Janubiy Amerikada 23 hamda Avstraliya va Okeaniyada atigi 4,6 kishiga teng. Umumlashtirib aytganda, Yer yuzining atigi 7% ida unda mavjud aholining 70% i istiqomat qiladi. Aholi nihoyatda zich joylashgan mintaqalar qatoriga Janubiy, Janubi-sharqiy va Sharqiy Osiyo, Yevropa hamda AQSH ning shimoli-sharqiy qismi kiradi. Hozirgi vaqtda dengiz va okeanlardan quruqlikka tomon 200 km ga cho'zilgan Yer yuzasi qismida insoniyatning yarmidan ko'p qismi, 50 km kenglikka ega bo'lgan quruqlik qismida dunyo aholisining 30% i to'plangandir. Dunyoda aholi juda zich joylashgan hududlar qatoriga quyidagilar kiradi: Rur havzasi, Elzas va Lotaringiya hamda Parij va London rayonlari, Shimoliy Italiya, Moskva rayoni, Donbass, Farg'ona vodiysi, Sharqiy Xitoy, Hind-Gang tekisligi, Yava oroli, Nil deltasi, AQSH ning shimolisharqiy, Buyuk ko'llar rayonlari, Janubiy Amerikaning Atlantika okeani sohili, Afrikaning Gvineya ko'rfaziga tutash hududlar/

**64. XIX keyingi davrlarda** aholining tabiiy harakati ko'rsatkichlarida demografik o'tish davriga xos

jarayonlar boshlandi. U oila bajaradigan vazifalarning keskin o'zgarishi, turmushning nisbatan yaxshilanishi, aholining yosh tarkibidagi siljishlar va boshqa omillar bilan bog'landi. o'tish davri 4 ta bosqichni o'z ichiga. 1-bosqich uchun tug'ilishning yuqori darajada saqlanishi va o'limning keskin qisqarishi oqibatida vujudga keluvchi juda yuqori darajadagi tabiiy o'sish xosdir. 2-bosqich ko'p bolali oiladan kam bolali oilaga o'tish, o'limning qisqarishi, tug'ilishning esa undan ham ko'p miqdorda qisqarishi natijasida tabiiy o'sishning kamayishi bilan ifodalanadi. 3-bosqichda, avvalambor, aholi ichida qariyalarning sonining o'sishi hamda tug'ilishning asta-sekin pasayishi natijasida umumiy o'limning nisbiy darajasi birmuncha ko'tariladi. Mazkur bosqichda aholi soni juda oz miqdorda va jadal sur'atlarda o'sadi yoki qisqaradi (depolyatsiya jarayoni). 4-bosqich, tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari tenglashadi, aholi sonining tabiiy-umumiy o'sishi umuman barham topadi. Demografik o'tish davri, dastavval, Yevropada XVIII asrda boshlandi. Shunda tabiiy o'sish koeffitsiyenti 20–30 promillega teng bo'ldi. Buni haqiqatan ham demografik inqilob deb atash mumkin. Chunki 10–20 yil oldin atigi 5–10 promillega teng bo'lgan tabiiy o'sish koeffitsiyenti qisqa vaqt ichida 2–3 marta oshdi.

**65. 1970-80 yillar Yer sharida immigra tsianing** yangi markazi Yaqin Sharq paydobo'ldi. Bu regionda OPEK ga a'zo davlatlar chetdan ko'plab mehnatkashlarni o'ziga jalb qildi. Hindiston, Pokiston, Bangladesh – Yaqin Sharq mamlakatlarga asosiy ishchi kuchi etkazib beruvchi davlatlarga aylanib qoldi. Lekin hamon AQSH jahonda immigrasiyaning muhim markazi bo'lib kelmoqda. Yiliga AQSH ga 1 mln aholi immigratsiya qilmoqda. XX asrning 2-yarmida tashqi migrasiyaning yangi shakli "Oqillar (donolar) migratsiyasi" paydo bo'ldi. Bunda: olimlar, vrachlar, injenerlar va boshqa malakali mutaxassislar ko'chib ketadi. "Oqillar migratsiyasi" dastlab Horijiy Yevropadan AQSH ga bo'lgan bo'lsa, 1980-90 yillardagi iqtisodiy va siyosiy vaziyatlar tufayli MDH davlatlaridan Horijiy Yevropa va AQSH ga bo'lishi kuzatilmog'da. Jahondagi chet el ishchi kuchlarining ( mehnatkashlar migratsiyasining) 40 % i SHimoliy Amerikaga, 25 % i Yevropaga, 20 % Osiyoga, 15 % i boshqa regionlarga to'g'ri keladi. Iqtisodiy faol aholining Katarida 92 % ini, BAA da 89 % ini, Quvaytda 86 % ini, Omanda 70 % ini, Saudi ya Arabistonida 60 % ini, Liviya da 50% ini "gastarbeytarlar" tashkilotlari.

**66. Ma'lumki, dunyo mamlakatlarining ko'pchiligida** mehnatga layoqatli yoshdagi aholi qatoriga erkaklarning 16–59 yoshdagi va ayollarning 16–54 yoshdagi qismi kiradi. 15–64 yoshdagi aholi ulushi mehnatga layoqatli aholi ulushidan ma'lum miqdorda ko'p. Lekin ma'lum hisob-kitoblarning yordamida ulur o'rtasidagi farqni qisqartirish va natijada mehnat resurslari salmog'ini taxminan aniqlash mumkin. Ana shunday yondashuv yordamida materik va okeanlar hamda ayrim mamlakatlarda mavjud mehnat resurslarining ulushini aniqlash mumkin. Mehnat resurslarining ulushi Yevropada eng yuqori ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi (63–65%), Amerika hamda Avstraliya va Okeaniya ushbu ko'rsatkich 58–59% ni tashkil etadi. Osiyoda ham bu ko'rsat kich ancha yuqori (53–54%). Faqat Afrikada mazkur ko'rsatkich (49%) nisbatan past hisoblanadi. Dunyo aholisining 56% i mehnat resurslaridan iborat/

**67. Ma'lumki, dastlab shaharlar** Nil deltasida va Mesopotamiyada (Vavilion) savdo va hunarmandchilik markazlari, harbiy qo'rg'onlar sifatida paydo bo'lgan. Kapitalizmning rivojlanishi bilan shaharlar soni va salmog'ham ortib bordi. Shaharlarning iqtisodiy-ma'muriy va madaniy markaz sifatida mavqei kuchaydi. Urbanizatsiya jamiyat hayotida shaharlar ahamiyatining tarixiy o'sishi jarayoni jamiyatning aholi mehnati turmush tarzi (masalan: mehnat qilish, kiyinish, gaz, elektr, suv bilan ta'minlanishi, uylarni pardoqlash, qum shuvoq, televizor, telefon va h.k.) va madaniyatining ko'proq shaharlarga xos bo'lib o'zgarib borishidir. Urbanizatsiya sosial-iqtisodiy taraqqiyotning eng muhim tarkibiy qismidir. Hozirda urbanizatsiya 3 ta umumiy hususiyatga ega: 1. Shahar aholisi sonining rivojlanayotgan mamlakatlarda tez o'sishi. Masalan: XX asrning boshida dunyo aholisining 14 % ga yaqini shaharlarda yashagan bo'lsa, 1990 yillari 45 % dan ortig'i, XXI asr boshida esa 49 % i shaharlarda yashagan. 2. Aholi va xo'jalikning asosan yirik shaharlarda to'planishi. Bunga asosan ishlab chiqarishning ilm-fan ta'lim bilan aloqasining murakkablashib borayotganligi sabab bo'lmoqda. 3. Shaharlar maydonining kengayib ketishi, ya'ni shahar aglomeratsiyalari. Aglomeratsiyalar uchun poytaxtlar, muhim sanoat markazlari, portlar o'zak bo'ladi.

**68. Urbanizatsiya darajasiga** ko'ra jahon mamlakatlari 3 ta toifaga bo'linadi: 1. Yuqori darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlar. Ularda shahar aholisining salmog'i 50% dan ortadi. Bu toifaga rivojlangan davlatlarning barchasi, Lotin Amerikasi davlatlari, Rossiya, Qozog'iston kiradi. 2. O'rta urbanizatsiyalashgan mamlakatlarda shahar aholisi salmog'i 20-50% ni tashkil etadi. Ularga asosan Afrika va Osiyo davlatlari, jumladan, Xitoy, Hindiston, Markaziy Osiyo davlatlari kiradi. 3. Zaif yoki urbanizatsiyalashgan mamlakatlarda shahar aholisi salmog'i 20 % dan kam bo'lib, udarga Botsvana, Madagaskar, Efiopiya, Eritreya, Uganda, Chad, Niger, Mali, Burkina-Faso, Oman, Afg'oniston, Laos, Kampuchiya, Papuaslar Yangi Gvineyasi kabilari kiradi. Jahonda XX asr boshida aholisining soni 100 mingdan ortiq 150 ta shahar mavjud bo'lib, ularga aholining atigi 5% i to'g'ri kelgan. Bunday shaharlarning miqdori 90-yillarning boshida 2,5 mingga tashkil etdi, 2012-yilda esa 4,0 mingga ortib ketdi. Ularga tegishli tarzda jami aholining 1/3 va 2/5 qismi to'g'ri keldi. Katta shaharlar ichida aholisining soni 1 mln. dan ortiq bo'lgan yirik va juda yirik shaharlarni alohida ajratish qabul qilingan. XX asr boshida bunday shaharlar soni 10 ta bo'lsa, 80-yillarning boshida 200 dan, 2012-yilda esa 450 dan oshib ketdi. Mazkur shaharlar ichida «super



shaharlar (aholisining soni 5 mln. kishidan ortiq) ushbu shaharlarda salkam 0,6 mlrd. kishi yoki Yer shari aholisining salkam 10% i istiqomat qilmoqda.

**69. Yetuk urbanizatsiya** bosqichi Yevropaning eng rivojlangan davlatlari, AQSH, Kanada, Avstraliya, Yaponiya, Isroilda kuzatilmogda. Bunda aholi yirik shaharlarning markazlaridan asta sekin shahar atrofiga ko'chib boradi, lekin shaharda ishlash, o'qish, turli faoliyat yuritishni davom ettiradi. Natijada shahar markazlari, asosan, tadbirkorlik, bankmoliya sektori, boshqaruv sohalarining rivojlanish maskanlariga aylanib, aholi yashash massivlari esa tobora markazdan uzoqla shib boraveradi. Bunday ijtimoiy-geografik jarayon suburbanizatsiya deb ataladi. Shaharlar hududining keskin kengayib, yoyilib ketishi bilan bog'langan. Shaharlar aglomerat siyalariining o'zagi vazifasini, odatda, poytaxtlar, boshqa muhim sanoat markazlari va yirikdengiz portlari bajarmoqda. Juda yirik shaharlar aglomeratsiyalari Tokio, Boston, Vashington, Chikago-Pittsburg, Reyn daryosining o'rtasidagi shaharlar atrofida, London-Liverpul, San-Diyego, San-Fransisko, Mexiko, San-Paulo, Nyu-York va Kolkata (sobiq Kalkutta) shaharlari atrofida shakllangan.

Shularning har birida 12,5 mln. dan 55 mln. gacha aholi istiqomat qiladi. Urbanizatsiyalashgan rayonlar va zonalar, megalopolislar ichida Tokaydo, Bosvash, Sansan, Chpits megalopolislari alohida o'rin egallaydi.

**70. Hududiy mehnat taqsimoti** yoki ishlab chiqarishni hudud bo'ylab joylashtirish o'z mohiyatiga ko'ra iqtisodiy geografik jarayon hisoblanadi. chunki iqtisod hudud doirasida taqsimlanadi. Buning natijasida ishlab chiqarish kuchlarining hududiy tarkibi yoki tizimi (sistemi). Iqtisodiy rayonlar tori vujudga keladi. Ularning o'zaro hududiy munosabati va joylanish holati. xo'jalikning hududiy tarkibi iqtisodiy geografik vaziyatni ifodalaydi. Hududiy mehnat taqsimoti ijtimoiy mehnat taqsimotining bir tomonidir. Ammo u ijtimoiy mehnat taqsimotidan biroz keyinroq vujudga kelgan. Sababi. avvallari kishilar tabiatda mavjud imkoniyatlardan foydalanganlar. o'zlarining u yoki bu joyda ma'lum mahsulotni yetishtirishlari esa tarixan kechroq paydo bo'lgan. Demak, hududiy mehnat taqsimoti (HMT), soddaroq qilib aytganda, turli joylarning mamlakat yoki rayonlarning turli mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashuvidir. Natijada, ana shu joylarning iqtisodiy "bashaasi" shakllanadi va ularning kattaroq hududiy tizimidagi o'z aksini topadi. Agar kengroq qilib ta'riflamoqchi bo'lsak, HMT- bu ishlab chiqarish tarmoqlarini hududning tabiiy sharoiti va boyliklari. aholi va mehnat resurslari kabi omillariga qarab joylashtirishdir. Bundan kelib chiqadiki, HMT-ga turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Ular: Tabiiy sharoit va qazilma boyliklar; Aholi va mehnat resurslari; Transport; Ijtimoiy infrastruktura Ekologik vaziyat Iqtisodiy geografik o'rin; Bozor munosabatlari.

**71. Geografik mehnat taqsimoti** - ijtimoiy mehnat taqsimotining hududiy shaklidir. Geografik mehnat taqsimoti miqyosiga ko'ra rayonlararo va xalqaro mehnat taqsimotiga bo'linadi. Xalqaro geografik mehnat taqsimoti jahon xo'jaligining harakatlantiruvchi kuchi va negizidir. Xalqaro geografik mehnat taqsimoti ayrim mamlakatlarni ma'lum turdagi mahsulotlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga, shular bilan keyinchalik ayirboshlashga ixtisoslashganligini anglatadi. Geografik mehnat taqsimotining eng asosiy natijasi - bu xalqaro ixtisoslashuv tarmog'idir. Ayrim mamlakatlarning ma'lum turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga va xizmat ko'rsatishga ixtisoslashganligi ularni o'zining ichki ehtiyojlaridan ortiqcha miqdorda ishlab chiqarishni va xizmat ko'rsatishni taklif etishni taqozo qiladi. Shuning oqibatida xalqaro ixtisoslashuv tarmoqlari, ya'ni eksportga mahsulot ishlab chiqaruvchi, mamlakatning xalqaro geografik mehnat taqsimotidagi o'rnini belgilab beruvchi tarmoqlar shakllanadi.

**72. Jahon xo'jaligi** - bir-biri bilan umumjahon iqtisodiy munosabatlari orqali bog'langan dunyodagi barcha mamlakatlar milliy xo'jaliklarining majmuyidir. Jahon xo'jaligi insoniyatning butun tarixi davomida shakllangan. Buyuk geografiikkashfiyotlar natijasida Yevropa va Osiyodan keyin Yer kurrasining boshqa qit'olari ham xalqaro savdoga jalb etildi. Qit'alar o'rtasidagi mahsulotlar almashinishi jahonbozorining paydo bo'lishiga olib keldi. Transportning rivojlanishi bu bozorning bundan keyingi rivojlanishiga yordam berdi. Dengiz transporti barcha qit'alarni bir-biri bilan bog'ladi. XIX asrning 2 yaridan boshlab temir yo'llarining uzunligeskin oshib bordi Jahonxo'jaligi XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida mashinalashgan yirik sanoat, transport va jahon bozorining rivojlanishi natijasida vujudga keldi. Jahon xo'jaligidunydagi barcha mamlakatlarni butun jahon iqtisodiy munosabatlar orqali bir-bir bilan bog'lovchi uyg'unlikdir. Jahon iqtisodiyotidagi yalpi mahsulotning 64 % i noishlab chiqarish sohasiga, 32 % i sanoatga, 4 % i qish loq xo'jaligiga to'g'ri keladi (XXI-asr boshida). Jahon eksport mahsulotlarini 100 % deb olsak, uning 10 % i AQSH ga, 9 % GFR ga, 8 % i Xitoyga, 6 % i Yaponiyaga, 5 % Fransiyaga, 4 % Buyuk Britaniyaga, qolgan 58 % boshqa davlatlar hissasigato'g'ri kelad

**73. Yevropaga jahon miqyosida** YIM ning 19,6 % i, jahon eksportining 12,1 % i to'g'ri keladi. Dunyoda YMD eng katta 10 ta mamlakatning 5 tasi, 100 ta eng yirik TMK (Transmilliy korporatsiya) ning 28 tasi, 20 ta eng salmoqli bankning 11 tasi ham Yevropada joylashgan. Dunyodagi jami xorijiy investitsiyalarning salkam yarmi Yevropa davlatlari tomonidan jalb qilinadi. Yevropada jahonning yetakchi bank-moliya markazi - London joylashgan. U barcha ko'rsatkichlar bo'yicha Nyu-York va Tokio shaharlaridan oldinda turadi. Yevropa jahon xo'jaligida sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, tovarlar va xizmatlar eksporti, oltin va valuta zaxiralari, xalqaro turizm rivojlanganligi bo'yicha yetakchi o'rinlarni egallaydi. Regionning iqtisodiy salohiyatini «Katta sakkizlik»ka kiruvchi to'rt davlat - Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya va Italiya belgilab beradi. Aynan ana shu davlatlar ulkan ishlab chiqarish sohasi va tarmoqlariga ega. Manifaktura

G'arbiy Yevropa mamlakatlarida 16-asr o'rtalarida paydo bo'lib, 18-asrning so'ngi choragigacha davom etgan. Angliyada dastlab to'qimachilik, qog'oz va shisha ishlab chiqarish sohaslarida rivoj topdi.

**74. Jahon xo'jaligining shakllanishida mashinalashgan yirik sanoat asosiy omil bo'ldi.** Mashinalashgan yirik sanoat XVIII-asr oxiri va XIX asrning boshlarida Yevropaning bir qator davlatlari va AQSH da sanoat inqilobidan keyin vujudga keldi. Jahonxo'jaligi XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida mashinalashgan yirik sanoat, transport va jahon bozorining rivojlanishi natijasida vujudga keldi. Jahon xo'jaligi dunyodagi barcha mamlakatlarni butun jahon iqtisodiy munosabatlari orqali bir-biri bilan bog'lovchi uyg'unlikdir. Jahon xo'jaligining geografik modeli tobora murakkablashib boradi. XIX asrning oxirlariga qadar hamma ko'rsatkichlariga ko'ra bitta markaz - Yevropa ustun turardi. I.A.Vitver bu davrni Yevropa - markaz davrida deb atagan. Keyinchali k 2-markaz - AQSH paydo bo'ldi. U tezda asosiy markaz bo'lib qoldi. XVII asr ularidan XIX asr ulariga qadar bo'lgan, bosqichda tom manosi bilan Evropada "sanoat inqilobi" davri bo'lib, manufaktura (qo'l bilan ishlab chiqarish) bu bosqichdan fabrika zavod ishlab chiqarish bosqichiga o'tayotganligi bilan xarakterlanadi. Evropa mamlakatlarida industrilashtirish, sanoatining moddiy ishlab chiqarishning bosh soxasiga aylanishi jarayoni boshlanadi. Bug' mashinasining (1784) yil ixtiro qilish esa sanoat va transportda (parovoz, paroxod) qoliboy o'zgarishlarga sabab bo'ldi.

**75. rivojlanayotgan mamlakatlar** butun yer yuzasi quruqlik maydonining yarmini egallaydi. Aholisi esa dunyo aholisi sonining yarmidan ortig'ini, Xitoyni ham qo'shib hisoblaganda 70 % ko'pini tashkil etadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar dunyo siyosiy kartasida Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi va Okeaniya katta mintaqani egallaydi. XX asr 50 yillarining o'rtalaridan mustamlaka va qaram xududlarda mustaqillik uchun kurashning oqibatida Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi, Okeaniya xududida 120 dan ortiq mustaqil davlatlarning yuzaga kelishi va taraqqiyot yuliga krishi bu mamlakatlarning dunyo siyosiy kartasida umumiy nomi bilan "rivojlanayotgan mamlakatlarning" deb yuritilishi. Bu mamlakatlarning ayrimlari masalan: Eron, Tailand, Efiopiya, Misr kabilar ikkinchi jahon urushidan ancha oldin mustaqillikka erishgan. Asosiy ko'pchiligi esa II-jahon urushidan so'ng erishdi. Urushdan so'ng 100 ga yaqin mamlakat mustaqillikka erishdi. Juda katta va turfa qiyofaga ega bo'lgan "3-dunyo" mamlakatlari ichki sharoiti jihatidan quyidagi toifalarga ajratiladi. 1. Tayanch mamlakatlariga - Hindiston, Braziliya, Meksika, 2. Yangi sanoatlashgan mamlakatlar: Koreya, Tayvan, Gonkong, Singapur, SOPEK, 4. taraqqiyotda orqada qolayotgan, Eng qaloq 42 mamlakat.

**76. Tabiiy resurslardan foydali qazilmalar, birinchigalda og'ir sanoatni joylashtirishga katta ta'sir ko'rsatadi.** Transport omili. FTI davriga qadar bu omil ishlab chiqarishni joylashtirishga deyarli hal qiluvchi ta'sir ko'rsatardi. Transport vositalarini takomillashtirishni transport xarajatlarini ancha kamaytirishga olib keldi. Mehnat resurslari omili. Ishlab chiqarishni joylashtirishga va xo'jalikning hududiy tarkibiga hamma vaqt ta'sir ko'rsatgan va ko'rsatadi. Mehnat resurslari omili ta'siri 2xil namoyon bo'ladi: 1. Sanoatga, noishlab chiqarish sohasiga boshqa joylardan qo'shimcha ishchi kuchi jalb qilinadi. 2. Ishlab chiqarishni mehnat resurslari to'plangan joylarga ko'chirish foydaliroq bo'ladi. Ekologik omil. Ilgarigi vaqtlarda ham mavjud bo'lgan bu omil FTI davrida alohida ahamiyat kasb eta boshladi. Suvning yetishmasligi, sanoat chiqindilarini tozalashga ajratilayotgan xarajatlarning o'sib borishi, yuqori darajada industrilashirilgan va urbanizatsiya lashtirilgan rayonlarda atrof-muhitning yomonlashishi qator hududlarda ishlab chiqarish va aholining yana ham konsentratsiyalashu vini cheklashda muhim sabab bo'lib hisoblanmoqda. Ayrim hollarda atrof-muhitga katta zarar ko'rsatuvchi ishlab chiqarish boshqa rayonlarga ko'chirilmoqda yoki, umuman, ularning faoliyati to'xtatib qo'yilmoqda.

**77. Sanoat** - moddiy ishlab chiqarishning yetakchi tarmog'idir. U har qanday xo'jalik tarmoqlarining rivojlanishini ta'minlab berish xususiyatiga ega. Jahonning barcha sanoat tarmoqlarida 450 mln. dan ziyod ishchi va xodimlar ishlaydi. Mavjud sanoat tarmoqlari rivojlanish davri va ahamiyatiga ko'ra uch guruhga bo'linadi. 1- guruh sanoatning eski tarmoqlari kiradi. Bularga temir rudasini qazib chiqarish, vagonsozlik, to'qimachilik kiradi. 2- guruhga yangi tarmoqlar avtomobilsozlik, plastmassalar, kimyoviy tolalar, samolyotsozlik, kabi tarmoqlar kiradi. 3- guruhga eng yangi tarmoqlar kiradi. Bular mikroelektronika, elektron hisoblash texnikasi, atom va aerokosmonavtika va b. Bu sohalarni, odatda, yuqori texnologiyatarmog'lari ham deyishadi va u FTI davrining hosilasi hisoblanadi. hozirda sanoatning 300dan ortiq tarmoqlari bo'lib, ular 2guruhga bo'linadi. 1- unduruvchi, 2- qayta ishlovchi. Jahon unduruvchi sanoat mahsulotlarini 70 % i yoqil g'ilar, 20 % metallar, 10 % boshqa xom-ashyolar tashkil etadi. Jahon qayta ishlovchi sanoati tarmoqlari 100 dan ortiq bo'lib, ularni 100 % deb olsak, 32 % mashinasozlikka, 19% yengil sanoatga, 15 % oziq-ovqat, 12 % yog'ochni qayta ishlash sell yuloza qog'oz, 22% boshqa tarmoqlar tashkil etadi.

**78. Energetika sanoat** jahonda ishlab chiqarish va iste'mol qilish har doim o'sib boradi. Masalan: 1900yilda 1mlrd.t. shartli yoqilg'i qazib chiqarilgan va ishlatilgan bo'lsa, u 1990yilda 10 mlrd.t.g.a etdi. 2000yil taxminan 14 mlrd.t.g.a yetadi. Bunday o'sish sur'ati 1970 yillarda juda yuqori bo'ldi va nefti buxroni boshlandi. Butun jahonga xos bo'lgan buyo'nalish hamma joyda bir xil emas. Masalan: AQSH butun birlamchi energiya resurslarining 1/4 qismini iste'mol qilgani holda, 3 mlrd. dan ortiq aholisi bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlarning hammasi shuncha energiya iste'mol qiladi. Jahonda yiliga har bir kishiga o'rtacha 2t. shartli yoqilg'i to'g'ri kelsa, AQSHda 10 t. rivojlanayotgan davlatlarda 0,7 t. to'g'ri keladi. Kapitalistik dunyodagi barcha energiya resurslarining 40% AQSH hissasiga to'g'ri

keladi. Jahon energetika sanoati XIX asr-XX asrning 2-yarmiga qadar ko'mir bosqichi, XX asrning 2-yarmidan 70 yillarga qadar neft-gaz bosqichi, 70 yillardan buyon 3-o'tkinchi davrga asosan tugamaydigan tabiiy resurslardan fodalinishga o'tish(suv,shamol,uran,quyosh) kiradi. Jahon bo'yicha 2011 yilda neft 4200 mln t, toshko'mir 5000 t, gaz 3000 mlrd m<sup>3</sup>, elektroenergetika 13,5-14 trl kVt/s ish chiqariladi.

**79. Sanoat asosida neftni** qazib chiqarish XIX asrning oxirgi choraklaridan ko'paydi. i. Hozirgi paytda jahonning 80 dan ortiq mamlakatlarida neft qazib chiqarilmoqda. yetakchi davlatlar. Saudiya Arabistoni, AQSH, Rossiya, eron. Muhim tomoni shundaki, jahon neft zaxiralariining 86% i va qazib chiqarilayotgan neftning salkam 48% i rivojlanayotgan davlatlar hissasiga to'g'ri keladi. Jahonda neftni qazib chiqarish va eksport qilishda mamlakatlar muhim rol o'ynamoqda. Hozirgi paytda bu mamlakatlar jahonda aniqlangan neft zaxiralariining salkam 80% iga, qazib chiqarilayotgan neftning esa salkam 50% dan ortiq qismiga egalik qilmoqda. Jahonda neftga eng boy hudud Fors qo'ltig'i davlatlari yer qa'rida jahon neft zaxiralariining 2/3 qismidan ko'prog'i to'plangan va ular qazib chiqarilayotgan neftning 1/4 qismidan ko'prog'ini bermoqda. Neftni katta miqdorda import qiluvchi mamlakatlar qatoriga AQSH (250 mln. t), Yaponiya, Xitoy va Yevropa Ittifoqi davlatlari kiradi. Jahonda jami qazib chiqarilayotgan neftning 26% ga yaqini dengiz sayozliklaridan qazib chiqarilmoqda. Shu yo'l bilan neft qazib chiqarilayotgan davlatlar soni 50 tadir. Ayrim mintaq va davlatlarda dengiz neftining hissasi ayniqsa yuqori, jumladan, bu ko'rsatkich G'arbiy Yevropada 90% ni, Lotin Amerikasida 50% dan ko'proqni tashkil qiladi, jahon bo'yich 4200 mln t qazib olinadi. zahirasi 260 mlrd t

**80. Gaz sanoatining** jahon YEB dagi hisssasi 22% ni tashkil qiladi. Tabiiy gaz yoqilg'i turlari orasida ekologik jihatdan eng tozasi hisoblanadi. Yaqin vaqtlargacha bu sanoat tarmog'i asosan iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga xos edi. So'nggi yillarda gaz sanoatining ahamiyati rivojlanayotgan mamlakatlarda ham kuchayib bormoqda. Hozirgi vaqtda tabiiy gaz zaxiralari hajmiga ko'ra jahonda Rossiya, Eron, Qatar, Turkmaniston davlatlari yetakchilik qiladi. Gazni qazib chiqarishda esa Rossiya, AQSH, Kanada, Niderlandiya, O'zbekiston davlatlarining ko'rsatkichlari yuqori. Jahonda gazni eksport qilish hajmiga ko'ra Rossiya, Niderlandiya, Kanada, Indoneziya, Jazoir, Turkmaniston davlatlari oldinda bormoqda. Uman, jahonda jami qazib chi qarilayotgan gazning 15 % i tashqi bozorga chiqarilmoqda. Gazni import qilishda Germaniya, AQSH, Yaponiya, Fransiya, Italiya davlatlari ajralib turadi. Jami qazib chiqarilayotgan gazning 20 % ga yaqini dengiz sayozliklaridan olinmoqda va ularning salmog'i tobora oshib bormoqda. Jahonda o'tacha 3000 mlrd m<sup>3</sup> gaz qazib olinadi. Zahirasi 142 trln m<sup>3</sup>

**81. Bu tarmoq 60 dan ortiq** mamlakatlarda mavjud bo'lib, ko'prog rivojlangan mamlakatlarda katta salmoqqa ega. Hozirgi vaqtda qazib chiqarilayotgan ko'mirning asosiy iste'molchisi issiqlik elektr stansiyalaridir. Shu sababli kokslandigan ko'mirga nisbatan energetik ko'mir qazib chiqarishga ehtiyoj tobora kuchayib bormoqda. E'tiborli tomonlaridan biri shuki, qazib chiqarilayotgan ko'mir, asosan, o'sha davlatlarning o'zida iste'mol qilinadi. So'nggi yillarda qazib chiqarilayotgan ko'mirning atigi 10 % i eksportga chiqarilmoqda. Jahon ko'mir zaxiralariining asosiy qismi Shimoliy yarimsharda – Rossiya, AQSH, Xitoy, Germaniya, Hindiston, Polsha, Qozog'iston hududlarida joylashgan. Janubiy yarimsharda esa bu masalada Avstraliya va JAR yaxshiroq mavqega ega. Ko'mirni eng ko'p qazib chiqarishda Xitoy, AQSH, Avstraliya, Polsha, Germaniya dastlabki o'rinlarni egallaydi. Ular birgalikda jahonda qazib chiqarilayotgan ko'mirning 3/4 qismini bermoqda. Ko'mirni import qilishda esa Yaponiya alohida ajralib turadi, u yiliga 110 mln. tonnagacha ko'mir sotib olmoqda. Eksportga chiqa rilayotgan ko'mirning 90% i dengiz orqali tashilmoqda aniqlangan zahira 1200 mlrd t, yiliga 5 mlrd t qazib olinadi.

**82. ish lab chiqarish manbalariga** ko'ra uch tarmoqqa bo'linadi. Bular issiqlik, gidro va atom elektroenergetika tarmoqlaridir. Jahonda hozirgi vaqtda taxminan 13,5–14 trln. kVt/s elektroenergiya ishlab chiqarilmoqda. Uning asosiy qismi AQSH (3600 – 3800 mlrd. kVt/s), Yaponiya (930 – 950 mlrd. kVt/s), Xitoy, Rossiya, Kanada, Germaniya, Fransiya, Koreya Respublikasi hissasiga to'g'ri keladi (O'zbekistonda 2008-yilda 49 mlrd. kVt). Elektroenergiyaning 65% ini rivojlangan, 13% ini o'tish iqtisodiyotiga ega va 22% ini rivojlanayotgan mamlakatlar ishlab chiqaradi. Jami elektroenergiyaning 60% dan ortiq qismi issiqlik elektrostansiyalari rida, 20% ga yaqini gidroelektrostansiyalari va 17% ga yaqini atom elektrostansiyalari rida va qolgan qismi geotermal, qalqish, quyosh, shamol elektrostansiyalari ishlab chiqariladi. issiqlik elektroenergetikasi (IEE) neft-gaz, ko'mir bimalolroq bo'lgan mamlakatlarda, ayniqsa, ustun rivojlangan. Gidroelektroenergetika (GEE) sanoatining rivojlanish darajasi hududlarda turlicha kattalikda bo'ladigan gidroenergiya resurslarining qay darajada o'zlashtirilishiga bog'liq. Atom elektroenergetika(AEE) sanoati ishlab chiqarilayotgan elektroenergiya salmog'iga ko'ra uchinchi tarmoqdir. jahonning 33 mamlakatida bor

**83. Qora metallurgiya sanoatining** xususiyatlaridan biri – asosiy mahsulotlari hisoblanadigan cho'yan, po'lat va prokat ishlab chiqarish jarayonida juda katta hajmdagi temir rudasi, kokslandigan ko'mir va boshqa xil resurslarni ishlatilshidir. Jumladan, temir rudasini jahon bozoriga chiqarishda Braziliya, Avstraliya, Hindiston, JAR, Liberiya, Ukraina davlatlari, po'lat ishlab chiqarishda Xitoy, Yaponiya, Rossiya, AQSH, Ukraina, Germaniya davlatlari ajralib turadi. Uman, jahonda yiliga 1 mlrd. t temir rudasi qazib olinadi. Uning asosiy qismi Xitoy, Braziliya va Avstraliyaga to'g'ri keladi (50 – 60%). Rangli metallurgiya sanoati murakkab tarmoqlar tarkibiga ega bo'lib, o'nlarcha xildagi metallar (mis, aluminiy, rux, qo'rg'oshin,

volfraam, oltin, ku mush, uran va boshqalar)ni ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. Yetakchi tarmoq' i aluminiy ishlab chiqarish. Rivojlanayotgan mamlakatlar rangli metallurgiyada xomashyo resurslarini yetka berishga va rivojlangan mamlakatlar esa iste'molga tayyor rangli metallar ishlab chiqarishga ixtisoslash mis rudasini qazib olish va jahon bozoriga chiqarishda Markaziy Afrikadagi Zambiya va KDR davlatlari yetakchilik qiladi. Tarkibida aluminiy metali bo'lgan boksit, nefelin, alunit rudalarga eng boy davlatlar Avstraliya, Gvineya, Yamayka va Braziliyadir. Lekin tozalangan aluminiyni ishlab chiqarish va iste'mol qilish yana AQSH, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya kabi rivojlangan mamlakatlar ajralib turadi.

**84. Mashinasozlik sanoati** tarmoqlarining joylashishida ixtisoslashuv, kooperatsion aloqa malakali mehnat resursi, metallurgi va mehnat resurslari muhim o'rin tutadi. Eng yangi mashinasozlik tarmoqlari infrastruktura, sohalar rivojlangan ilmiy tekshirish muassasalariva konstruktorlik byurolari mavjud va urbanizatsiyalashgan mintaqalarda joylashishtirilada. Mashinasozlik jahonda bir necha davlatlarda mavjud, lekin 6 mamlakat bu sohada yetakchi hisoblanadi: AQSH, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya. Bu davlatlarda mashinasozlik sohasida eksport importdan ustun turadi. Masalan: AQSH, Yaponiya, Germaniya dunyoda ishlab chiqariladigan stanoklar va robotlarning 9/10 qismini ishlab chiqaradi. Avtomobilsozlik asosan to'rtta mintaqada Yaponiya, AQSH va Kanada hamda Rossiyada rivojlangan bo'lib, astag'sekin bu tarmoq Braziliya, Argentina, Koreya Respublikasi, Xitoy va O'zbekda rivojlanmoqda. Jahonda yili ga 62 mln. donadan ortiq avtomobillar ishlab chiqariladi.

**85. Kimyo sanoati** FTI davrida sanoatning rivojlangan tarmoqlaridan biridir. U XX asr davomida alohida tarmoq sifatida shakllandi va eng yuqori sur'atlarda rivojlanishga erishdi. Ko'p sifatlariga ko'ra mazkur tarmoq mashinasozlik sanoatiga o'xshab ketadi. U ham to'rt mintaqada har tarafmala rivojlanishga erishgan. Bular Yevropa, shimoliy Amerika, sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyo hamda MDH davlatlaridir. Hozirgi vaqtda jahon kimyo mahsulotlarining 23–24% i Yevropada ishlab chiqarilmoqda. Ushbu ko'rsatkich AQSH da 20% ga, Yaponiyada 15% ga, Fors ko'rfazi mintaqasida 7% ga teng. Unda va ikkinchi mintaq navbatdagi Shimoliy Amerika (ayniqsa, AQSH) da kimyo sanoatining deyarli barcha tarmoqlari, birinchi navbatda, neftni qayta ishlash va neft-kimyo har tarafmala rivojlangan. Uchinchi mintaqaning o'zagi Yaponiya va Xitoy hisoblanadi. Ularda ham organik sintez kimyosining sintetik tola, sintetik kauchuk, polimerlar kimyo si tarmoqlari yuqori mavqega ega. Sobiq Ittifoq davlatlaridan iborat to'rtinchi mintaqada, ayniqsa, tog' kimyosi va asosiy kimyo tarmoqlarining ahamiyati katta. Kimyo sanoati tarmoqlari o'rtasida bosh rolni neft gaz xom – ashyosi asosidagi organik sintez kimyosi o'ynamoqda. Noorganik kimyo ikkinchi o'ringa va Kimyo sanoati mahsulotlari qiymatining 10 - 25% ni tashkil qilmoqda.

**86. O'rmon va yog'ochni** qayta ishlash sanoatining hududiy joylashuvi ko'p hollarda jahon o'rmon resurslari geografiyasiga monand shakllangan. XXI asr boshlarida jahon bo'yicha bir yilda jami 4 mlrd. m<sup>3</sup> yog'och tayyorlandi. Shuning 2/3 qismiga yaqini shimoliy o'rmon mintaqasi hissasiga to'g'ri keladi. Ma'lumki, Shimoliy o'rmon mintaqasida, asosan, ignabargli daraxtlar o'sib, ulardan yog'och-taxta, selluloza-qog'oz va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi. Ushbu mintaqada joylashgan Kanada, AQSH, Rossiya, Finlandiya, Shvetsiya davlatlari o'rmon va yog'ochsozlik mahsulotlari ishlab chiqarishda xalqaro ixtisoslashuvga ega. Bu davlatlar yog'och-taxta va selluloza-qog'oz mahsulotlarini tayyorlash va eksport qilishda ham eng yuqori ko'rsatkichlarga ega. Bu borada Kanada alohida ajralib turadi. U jon boshiga yog'och tayyorlashda birinchi o'rinda turadi. Unda 1500 dan ortiq taxta tilash zavodlari bor. U dunyodagi eng katta selluloza-qog'oz kombinatiga ega. G'arbda ishlab chiqarilayotgan gazeta qog'ozining 40% iva gazeta qog'ozini eksportining 60% i ham shu davlat hissasiga to'g'ri keladi. Shu bilan birga, jon boshiga qog'oz ishlab chiqarishda Finlandiya va Shvetsiya Kanada davlatidan oldinda turadi. Jahon bo'yicha bu ko'rsatkich o'rtacha 45 kg ni tashkil qiladi.

**87. Yengil sanoatda** eng yetakchi tarmoqlar bo'lib to'qimachilik, tikuvchilik va charm-poyabzal tarmoqlari hisoblanadi. To'qimachilik sanoati, bir tomondan, sanoatning eng «eski», ikkinchi tomondan esa doimo yangilanayotgan va o'sayotgan tarmoqlaridan hisoblanadi. Hozirgi vaqtda jahon to'qimachilik sanoatining beshta yirik mintaqasi mavjud. bular sharqiy Osiyo, Janubiy Osiyo, mDhmmamlakatlari, Yevropa va AQSHdir. Ularda to'qimachilik mahsulotlarining asosiy qismini ip-gazlama va kimyoviy tolalardan to'qilayotgan gazlamalar tashkil qiladi. bunday gazlamalarning umumiy hajmi doimo ortib bormoqda. Shoyi, jun va zig'ir gazlamalar hissasi esa, aksincha, sekin-asta kamayib bormoqda. Bu tarmoq rivojlanayotgan mamlakatlarida tez o'smoqda; Xitoy, Hindiston, Pokiston, Misr kabi mamlakatlarda ishlab chiqarilgan gazlamalar, kiyim-kechak, trikotaj mahsulotlari Shimoliy Amerika, Yevropa, Yaponiya kabi rivojlangan davlatlarning ichki bozorida o'z o'mini topmoqda. Hozirgi vaqtda ishlab chiqarilgan ipgazlamaning 30% i Xitoyga, 8–9% i Hindiston, AQSH, Yaponiya, Taysvan, Indoneziya, Pokiston, Italiya, Misrga, jun gazlamaning 15% i Xitoyga, 14% i Italiyaga, katta qismi Yaponiya, AQSH, Hindiston va boshqa mamlakatlarga to'g'ri keladi.

**88. Jahonda bironta** mamlakat yo'qki, unda qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq bo'lgan o'rmon, ovchilik, baliqchilik xo'jaliklari tashkil topmagan bo'lsin. Hozirgi vaqtda bunday xo'jalik tarmoqlarida hammasi bo'lib 1,2 mlrd. dan ortiq kishi ish bilan band. Ishlab chiqaradigan mahsulotlari xususiyatlariga ko'ra, barcha qishloq xo'jalik tarmoqlari ikki guruhga: dehqonchilik va chorvachilikka bo'linadi. Shuningdek, qishloq xo'jaligi rivojlanish darajasiga ko'ra ikki turga bo'linadi. Birinchisi, rivojlangan tovar qishloq xo'jaligibo'lib, ularda ishlab



## O'rta Osiyo geografiyasi

### 1. O'rta Osiyo tabiiy - geografik o'lkasining geografik o'rni, maydoni va chegaralari.

Улка чегарасининг умумий узунлиги 9950 км атрофида булиб, шундан 8650 км к уруқлик ор<sup>а</sup>ли, к олгани эса сув орқали утади. Сув орқали утадиган чегаранинг асосий қисми улканинг раббига, яъни Каспий денгизи (1300 км) <sup>а</sup>ирро<sup>а</sup>ларига турри келади. ■ Улканинг шимолий чекка нукдаси Айритов 53°50' ш.к. ва 68°30' ш.к.у да, жанубий чекка ну<sup>а</sup>таси Сафедку<sup>а</sup> тизмасидаги Беша К.ИШЛОРИ 34°30' ш.к. ва 63°45' цш.у да жойлашган. Шимолдан жанубга томон 2650 км га чузилган булиб, муътадил ва субтропик ик<sup>а</sup>лим (географик) минтақаларни камраб олади. Улканинг гар-бий чекка нуқтаси Тубк арарай бурни 50°15' ш<sup>а</sup>.у. ва 44°37' ш.к.да, шар<sup>а</sup>ний чекка ну<sup>а</sup>таси 86°46' ш.к.у. ва 47°44' ш.к.да жойлашган. Улканинг раббий, шарқий чекка нуқталари оралигидаги <sup>а</sup>а<sup>а</sup>офа тахминан 2800 км ни ташкил этади. Урта Осиё табиий-географик улкасининг Ер майдони тахминан 3 млн 450 минг кв км ни ташкил этади.

### 2. Ayrim olimlarning va etakchi ilmiy maktablarning O'rta Osiyo tabiatini o'rganishga qo'shgan hisssasi.

Уна бир араб сайёҳи Ибн Хашал 976 йили Урта Осиёда булиб, сунгра «Масофалар (йуллар) ва мамлакатлар китоби»ни ёзади. Бу китобда у улка харитасини тасвирлаб, унда жойлашган тоғлар, ок<sup>а</sup>р сувлар, кумли ерлар, йуллар, Бухоро, Самарканд, Шош каби ша<sup>а</sup>рларни акс эттирган.

Урта Осиё улкасига бир неча бор саёхат к.илган араб олими Ёц<sup>а</sup>ут Ибн Абдулло узининг «Мамлакатларнинг алифбо тартибида руйхати» номли географик асарини ёзади. Бу китобда у Урта Осиё табиати, а<sup>а</sup>олиси, ша<sup>а</sup>рлари, карвон йуллари ҳақ ида қизик<sup>а</sup>рли маълумотлар келтиради.

Араб географи Ибн Батута Хитойга уюштирган сайёҳатида Устпорт орқали Хоразмга, ундан К<sup>а</sup>изилк.ум орқали Бухоро ва Са-маркандга келади. Натижада у узи курган ерлар, мамлакатлар табиати, шаҳ<sup>а</sup>рлари, а<sup>а</sup>олиси ва тарихий обидалари <sup>а</sup>ак ида маъ-лумотлар ёзиб к.олдиради. Улкада географияга оид билимларнинг IX—II асрларда ри-вожланишида дунёга машх.ур <sup>а</sup>омусчи олимларнинг ёзиб к.олдир-ган илмий жи<sup>а</sup>тдан анча пухта асарларнинг аҳамияти жуда каттадир. Улар Муцаммад ибн Му со Хоразмий, А<sup>а</sup>мад Фаргоний, Абу Абдулло Му<sup>а</sup>аммад ибн Ат Термизий, Абу Наср Форобий, Абу Бакр Нарша<sup>а</sup>ий, Абу Palllon Беруний, Абу Али ибн Сино,

### 3. O'rta Osiyo hududining geologik rivojlanish tarixi.

Урта Осиё табиати ҳақидаги географик билимларнинг XIII— XVII асрларда ривожланиш тарихи Р. Раҳ<sup>а</sup>имбеков ва З. Донцо-валарнинг (1992) маълумотиға кура цуйидаги даврларға булина-ди: муғуллар истибдоди даври (1220—1360 йиллар); теурийлар цукмронлиги даври (XIV асрнинг 60-йилларидан XVI асрғача); шайбонийлар цукмронлиги даври (XVI аср); аштархонийлар <sup>а</sup>укмронлиги даври (XVII аср).

Урта Осиёда муруллар <sup>а</sup>укмронлиги даврида фан ва маданият чук.ур ин<sup>а</sup>ирозга учради. Муруллар махаллий фан арбобларини, ёзувчи ва шоирларни бешафк<sup>а</sup>т <sup>а</sup>ирдилар, к<sup>а</sup>олганлари хорижга кетишга мажбур булдилар. Бухоролик географ, шоир Му<sup>а</sup>аммад Авфий, тошкентлик шоир Бадриддин Чоций, кашк<sup>а</sup>дарелик шоир Зиё Нахшабий шулар жумласидандир. Шу сабабли муруллар <sup>а</sup>укмронлиги даврида Урта Осиё географиясига оид маълумотлар шарқ. олим ва сайё<sup>а</sup>лари асарларида <sup>а</sup>амада мурул <sup>а</sup>укмдори <sup>а</sup>у-зуридаги Рим папаси номидан элчи сифатида келган сайёҳлар<sup>а</sup> асарларида учрайди, холос.

Улка географиясига оид маълумотларни Мухаммад Авфий

(Х.индистонда яшаган) асарларида учратиш мумкин. Унинг асар-ларида Урта Осиё ИК.ЛИМИ, у ерда яшаётган айрим халқлар турри-сида маълумотлар учрайди. У Ерни етти «иклим»га ажратиб, җар

бир и<sup>о</sup>лимда яшовчи хал<sup>о</sup>лар туррисида, Каспий денгизи, у ерда учровчи ороллар ҳақ<sup>о</sup>ида маълумотлар беради.

4. **О'рта Осиё ҳудудида бо'либ о'тган асосий тоғ' paydo bo'lish (burmalanish) bosqichlari (kaledon, gersin, alp, ya'ni tektonik harakatlar) va ularga tarif.** Урта Осиё ҳудудидаги купчилик ТОҒ тизмаларининг узига хос

хусусиятларидан бири, уларнинг шарқда бир тугундан бош-ланиб, ғарб томон бир {анча тизмаларга булиниб кетиши, уларнинг денгиз сатҳидан баландлиги шарқдан ғарб томон пасайиб бориши, баланд тор тизмаларининг бир-биридан катта ТОҒ ора-ЛИРИ ботиклари билан ажралиб туриши ва уларга узок, геологик даврлар мобайнида тор тизмаларидан дарё ва бошқа ер усти денудацион кучлар иши натижасида олиб келинган ТОҒ жинсларининг ётқизирилишидир. Лекин туртламчи даврга келиб ботикларнинг ётқизирилиши натижасида дарёларнинг сув оқи-ми катор террасаларни ҳосил қилган. Сой ва дарёсимоларининг цуий қисмларида ёйилма конуслар ҳрсил булган. Ёйилма ко-нуслар тарқалган жойларнинг тизмаларга яқин қисми кейинги тектоник аракат натижасида кутарилган ва адирлар келиб чиқ-қан. Умуман, Урта Осиёнинг торлик қисмида ТОҒ оралик ботик-ларининг ҳосил булиши, унинг рельефининг шаклланишида нео-тектоник аракатлар муҳим аҳамиятга эга булган. Бинобарин, Урта Осиё орографиясидаги ботиклар, тор тизмалари, ТОҒ тугун-лари неоген-туртламчи даврдаги альп тор бурмаланишининг 5<sup>о</sup>-силасидир.

5. **О'рта Осиёнинг тоғ'ли қисмидagi тоғ' tizmalari, toғ' oralig'idagi botiqlari, tekislangan yuzlar va ularning geografik tarqalishi.** Ишуйида Урта Осиё ҳудудида жойлашган орографик тизимлар -га қисқа тавсиф берамиз.

Олой тор тизимининг жанубида Зайсан ботиғи жойлашган.

Унинг энг паст қисмида (382 м) Зайсан Кули ҳосил бўлган. Бо-тиц

Олтой, Совур ва Торбоғотой тизмаларидан бошланувчи куп-дарёлар билан қиймаланган. Бирок, уларнинг купчилиги

Я

кудга етмасдан қуриб қолади ёки суроришга сарфланади. Дарё-лар ботикда ёйилмалар ҳрсил қилган. Булардан ташқари, бо-тиқда бирмунча кичик чу'урликлар учрайди, улар купинча езда цуриб қоладиган шур куллар билан банд. Ботикда қум тепала-ри, шу жумладан барханлар ҳам учрайди.

Зайсан -ботигининг жанубида Совур ва Торбоғотой тизмалари жойлашган. Булар шимолдан Зайсан, жанубдан эса Олакул бо-тиқлари билан чегараланган. Улар, асосан, кенглик буйлаб йу-налган. Бу икки тизмани бир-биридан Чиликти дарё водийси ажратиб туради.

Совурнинг энг баланд қисми Музтор деб аталиб (3816 м), у Хитой ҳудудда жойлашган. Тизманинг сувайирричининг куп қисми текис, гумбаз шаклида булиб, факат айрим жойларида уткир чу'вдилар кутарилиб туради. Булар йор қизирдан 250—350 метр ю'орига кутарилган. Тизманинг сувайиррич қисми ва унга яқин ёнбариларидаги цирк ва қарларда кичик-кичик муз-ликлар ҳосил булган.

Совур тизмасининг шимолий ёнбағри дарё водийлари билан чуқур қиймаланган. ҲОЗОРИСТОН билан Хитой чегарасида Улькун-Уласти дарёси тизмани иккига булиб юборган, ғарброкда Кен-дерлик дарёси о'лади ва Зайсан кулига қуйилади.

Совур тизмасининг ғарбида Маирак паст ТОРЛИТИ жойлашган булиб, у Совурнинг шимолий-ғарбий давоми ҳисобланади. Унинг узунлиги 60 км га яқин, уртача баландлиги 1400—1500 м, энг баланд ҚИСМИ 1800—2050 метрга кутарилган. Тизманинг жанубида жойлашган Чиликти дарё водийсининг нисбий баландлиги 300—500 м. Унинг шимолий ёнбағри нишаброк, ва у дара шаклидаги Дарё водийлари билан кесилган. Чиликти дарё водийсининг

жанубида Салмас—Жилтау паст тоғлари чузилган булиб, улар Торборотой тор тизмасы билан кушилган.

Торборотой тизмасы ҳам деярли кенглик буйлаб чузилиб кет-ган. Унинг узунлиги 250 км га як.ин булиб, ʼртача баландлиги

2000—2100 м, энг баланд нук.таси 2991 метрга кутарилган. Лекин бу тизмада музликлар йʼук,. Унинг сувайирич ʼисми текисланган юзлардан иборат, кам парчаланган.

#### 6. Oʻrta Osiyo iqlimining umumiy tafsifi va iqlim hosil qiluvchi omillari.

Урта Осиё табиий-географик улкеси муътадил ва субтропик

минтаʼаларда жойлашса-да, унинг ишлими, хусусан, текисликцис-мининг иʼлими шу географик кенгликка хос булмаган ʼуйидаги

хусусиятларга эга.- ёзнинг жазирама иссиʼ, серофтоб ва ШҒуʼ-лиги; ʼишнинг шу кенглик учун нисбатан совуʼлиги; х.аротатнинг

ойда ва йилда кескин узгариши; ёгин миʼдорининг камлиги ва уни йил фаслларида нотекис таʼсимланиши; х.авонинг ʼуруʼлиги ва очиʼлиги (кам булутлилиги); К.уёшнинг узоʼ ваʼт нур сочиб, ёритиб турилиши.

Урта Осиё улкеси географик урнига кура океан ва денгизлар-дан минглаб чак.ирим узоқда, Евросиё материгининг ички к.ис-мида жойлашганлиги, рабий, шимоли-рабий ва шимолий к.ис-мининг ОЧИК.ЛИГИ, аксинча, жануби, жануби-шарк.ий к.исмини ба-ланд тоғлар ураб олганлиги туфайли континентал иқлим билан

тавсифланиб, иқлим унсурларининг деярли барчаси йил ва йил фаслларида узгариб туриши як.қ.ол сезилади.

#### 7. Oʻrta Osiyoda yogʻinlar va ularning hududiy va mafsumiy taqsimlanishi.

Агар улканинг текислик к.исмига энг Куп ёри н

март—апрель ойларига турри келса, ТОР ёнбарри буйлаб юзюрига кутарилган сари узгариб, 1800—2000 м баландликларда апрел-да, 2000—3000 м баландликларда май ойида, 3000 м дан ю.ори-даги жойларда эса июнь ойида ёради.

Текисликларда уртача

йиллик ёрин микдори 80—300 мм атрофида узгаради. Энг кам ёгин Куйи Амударёга, Марказий Гʼизилк.умга, Унгузорти К.о-рак.умига, Балхаш кулининг рабий к.иррогига тушиб, йиллик уртача микдори

80—100 мм ни ташкил этади. Текисликнинг марка-зидан ʼар

томонга, айниʼса шарк, ва шимол томонга ёгин миадо-ри аста-секин ортиб бориб, 100—200 мм га, ТОРОЛДИ текисликла-рида 200—

350 мм га, шимолий к.исмида эса 300—400 мм га бо-ради. Шундай

чилиб, текисликларда уртача йиллик ёрин микдори шимолдан

жанубга к.араб камайиб борса, аксинча, торлар томон ортиб боради.

Урта Осиё текислик цисмининг шимолидаги дашт зонасида уртача

йиллик ёгин мишдори 300—400 мм булса, чала-87

#### 8. Oʻrta Osiyoni iqlimiy va agroiqlimiy rayonlashtirish. Bu borada tadqiqot ishlarini olib borgan olimlar.

Урта Осиё ʼудудига у ёки бу циркуляция жараёни таъсирида

кириб келаётган совук. ва илк. даво массалари узл.арининг хусу-сиятларига кура (Т. А.

Саримсоцов, В. А. Бугаев, В. А. Жор.-жиоларнинг ҳамда Н. Н. Романованинг маълумотларига кура)

к.уйидаги турларга бирлашади: 1) кенглик буйича рабдан ёки шаркдан ʼаракат к.илувчи циклон ва антициклон куринишидаги

хаво массалари, 2) меридионал йуналиш буйича шимолдан ёки

жанубдан эсувчи х.аво массалари. Бунда шимолдан даракат к.и-лувчи х.аво массаси антициклон хусусиятига, жанубдан эсувчиси

эса циклон хусусиятига эга; 3) стационар турдаги х.аво. Бу тур одатда

бош.к.а регионлардан келиб, узининг аввалги метеоро-логик

хусусиятларини узгартириб, маʼаллий континентал — Турон ʼавосига

айланиб, уни купинча трансформация жараёни ёки трансформация об-ʼавоси Д

еб х.ам юртишади.

9. O'rta Osiyoning ichki suvlari va ularning taqsimlanishiga inson xo'jalik faoliyatining tasiri. ЧЧЧ Урта Осиё ички сувларига дарёлар, куллар, ер ости сувлари, музликлардаги сувлар, ботқоқликлар, сувомборлари киради. Ички сувлар ҳудуд табиат унсурларига, хусусан шлимига, рельефига, геологик тузилишига, усимлик копламига борлик. ҳолда таркиб топади. Бинобарин, худуднинг геологик тузилиши, рельефи, ш-лйми ва усимлик копламининг зичлиги жиҳатидан бир хил эмас-лиги окибатида дарё, кул, ер ости сувлари ботқоқликлари ва муз-ликлари нихоятда нотекис жойлашган.

Улка ҳудуди узининг гидрологик хусусияти жиҳатидан икки минтақага булинади: биринчи минтақа унинг торли цисми бўлиб, унда нам тупланиб, оцим ҳосил булади. Ҳосил булган оцимнинг а соти и қисми дарёларни су в билан таъминлаб турса, долган қис-ми ер ости сувларига айланади.

Аттик, холда ёқ, ан қорлар муз -102

лакларни туйинтириб туради. Музликларда эса 18000 км3 сув захираси бўлиб, улар уз навбатида, дарёларни сув билан таъ-минлаб туради.

10. O'rta Osiyo ko'llari, ularning hudud bo'ylab taqsimlanishi, kelib chiqishi (tektonik, to'g'on, karst, muzlik, antropogen) jihatidan guruhlariga bo'linishi. ЯЯКуллар қозонининг, яъни кул жойлашган ботикнинг келиб чи-к.нши ҳар хил. Купчилиги йирик дарё водийларида ва уларнинг қ.уйи қ.исмларида жойлашган қайир куллари, зовур-дренаж сув-ларининг сурориладиган минтақадан ташқаридаги табиий чуқур-ликларга ташлашдан вужудга келган куллардир. Ҳудуднинг те-қислик қисмида жойлашган йирик кул ар қозони эса [Орол, Бал-хаш, Сассиқкул, Олакул, Тенгиз, 1<ушмур, Селетитенгиз] ва бош-қалар тектоник пул билан вужудга келган.

Улка куллари географик тарқалишига кура иккита гуруҳга

ажратиш мумкин: ТОҒ ва текислик кулларига.

Текисликдаги энг катта кул бу Орол денгизидир. Орол денги-зининг майдони (1961 йили сув саҳ/ни 53,31 м булганда) 67,34 минг

қв км, уртача чуқурлиги 16,1 м, энг чуқур ери 69,0 м эди. 1961 йили Оролнинг узунлиги 492 км, энг кенг жойи 292 км, шурлиги 9,94 фойз, сув ʼажми 1089 км3 эди.

11. O'rta Osiyo yer osti suvlari, ularning hosil bo'lishi va tarqalish qonuniyatlari. Ер ости сувлари

■.■} Ер ости сувлари ҳам ички сувларга тегишли бўлиб, а холи ва хужалик эҳдиёжларини сувга булган талабини қондиришда муҳим вазифани бажаради. Ер ости сувлари жойлашиш шароитига кура 122 грунт суви, цатламлар орасидаги босимли сув ва минераллашгай термал сувларга булинади.

Урта Осиё худуди ер ости сувларининг ер юзасига шян булган энг устки қ.атламини грунт сувлари ташкил этади. Грунт сувлари одатда сув утказмайдиган жинслардан ташкил топган қ.атламлар

устида йигилади. Грунт сувлари ер юзасидан булган (ёгинлардан, дарё, кул, арик, сув омборлари, музлик сувлари ва бошқалар) фильтрация (шимилиш) натижасида йигилади. Грунт сувлари бо-сим кучига эга эмас, факʼат огирлик кучи таъсирида нишаб томон-га, апинкса торлар дан текислик томонга сизиб ҳ.аракат цилади

Урта Осиёда ер ости сувлари, хусусан грʼит сувлари жойининг табиий шароитларига (геологик тузилиши, рельефи, икушми) бор-лик. ҳолда қуйидаги учта минтақани (зона) ҳосил қилади: ТОР

минтақаси, ТОҒ ОЛДИ ва ТОР ораларидаги ботиклар минтақаси ҳ-да текислик минтақаси.

12. O'rta Osiyodagi hozirgi zamon muzliklari, ularning hududiy tarqalishi, muzliklarning erish jarayonining tezlashuvi va uning oldini olish muammolari. ПУрта Осиё торлари гарбдан Атлантика океанидан келаётган нам

хаво оʼими йулини тусиб цолиши туфайли ёриннинг куй туши-ши

(торларининг рарбий ва жануби-гарбий ёнбагирларига 1500

миллиметрдан ҳам ортик ёгин тушади) ҳ.амДа

йиллик харорати-нинг паст бўлиши, бурланпшининг сустлиги, уз навбатида корнинг

тупланиб қолишига сабабчи булади. Торларнинг маълум баланд-лик цисмида тупланган қ.рлар, йил буйи эрмай, куп йиллик цор-ларининг фирн далаларини ʼосил қрлпб, улар сунгра музликлар

134

га айланади. Демак, торлардаги ҳ.озирги замон музликларининг географик жойлашиши маълум даражада куп йиллик цорларга



боғлиқ. Куп йиллик кор чизирининг баландлиги ёгин микдорига, х аоратига ва рельефига борлик холда худуд буйича бир хил жойлашган эмас. Тоғларда қ,ор ЧИЗИРИ шимолдан жанубга томон баландлашиб боради: Жуңнория Олатовида шимолий ён баррида 3000 м, жанубий ёнбаррида 3500 м. дан бошланса, Терской Олатовида 3800—4200 м, Олой торида 4200—4800 м, Шох дара торида 4800 — 5200 м баландликдан бошланади.

**13. O'rta Osiyo hududida barpo etilgan suv omborlari va kanallari, ularning tabiatga ta'siri va xo'jalikdagi ahamiyati.** Сув омборлари. Урта Осиё худудидagi дарёлар сув режимини тартибга солиб, баъорги, кишки ва кузги сувларни туплаб, езда эким далаларга бериш маъсадида бир қ,анча сув омборлари барпо этилган. Булардан ташқари, гидроэлектростанцияларнинг бир хил (бир маромда) ишлаб туриши учун ҳам сув омборларининг аҳа-мияти катта. Улка худудида 50 га яқин сув омборлари мавжуд.

Уларнинг энг муҳимлари қуйидагилар: Чордара, Тухтарул, Қай-рск( кум, Чорвоқ., Туямуйин, ʻовузхон, Норак, Каттаʻурпон, Анди-жон, Толимаржон, Вахш, Жанубий Сурхон ва бошқалар. Урта

Осиё худудидagi сув омборлари ҳақидаги маълумотлар 6-жадвал-да берилган.

**14. Orol dengizi qurishi va uning ijtimoiiy — iqtisodiy oqibatlari.** Сунгги йилларда Орол хавзасидаги худудларда сугорма дсх,-ʻончилик майдонининг кенгайиши, сув омборларининг қурилиши, саноатнинг ривожланиши, аҳолининг усиши, янги шаҳар ва киш-лоқларнинг вужудга келиши Амударё ва Сирдарё сувининг куп-лаб сарфланишига сабаб булди. Оқибатда 1961 йилда бошлаб Амударё ва Сирдарё йил сайин Оролга кам сув келтира бошлади. Натижада 2001 йилга келиб Оролнинг суви 1961 йилдагига нис-батан

21,19 м насанган, сув ҳажми эса 161 км3тушиб, шурлиги 60,0 фоизга кутарилди. Ачинарлиси денгиз йўроғи баъзи жонлар-да 50 — 150 км чски-ниб, сувдан бушаган ерлар ботқоқ/шшган шур-хокларга айланиб колди. Орол икки цисмга—катта ва кичик денгизга ажралди. Бу икки денгиз бпр-биридан собик, Кукорол орқали ажралганлиги туфайли Амударё жанубдаги катта денгизга қ,уйил-са, Сирдарё шимолдаги кичик денгизга қуйилмоқда.

**15. O'rta Osiyo hududida tarqalgan tuproq tiplari. Hududda tuproqlarning gorizontai, vertikal va introzonal tarqalishi.** ЫТ у про ^ ларнинг ке «гликлар буйча мията қ, а л а и и ш х у с у с и я т л а р и . Улка худуди шимолдан жанубга томон узо^ масофага қузилганлиги боне худуднинг купро^ текис-ликдан (ассосан, марказий қ,исмларида) иборатлиги, налимий омил-ларнинг худди шу йуналишда узгариши ва бошқа сабабларга кура тунроқ^ларниНг кенгликлар буйича минтақ^аланиши типик равиш-да кузатилади. Улканинг жанубий ва урта минтачаларида веге-тация даврининг гидротерм ик режима учун иккита бош фазалар-нинг мавжудлиги, яъни баъорнинг нисбатан иссиқ, ва сернам, ле-кин ʻиск.алиги, ёзинг жуда ҳам иссиқлиги, қурушлиги ва узок,, давом этишн характерлидир. Ыишда эса тупроқларнинг музламас-лиги ва қ,аттик, совуқ,нинг циск. а муддатда булиши, гоҳ,о кескин равишда ҳавонинг исиб кетиши туфайлн табиий ут усим-ликларнинг вегетацияси юз беришн содир булиб туради. Шимол томони ва ТОФ ёнбагирлари буйлаб кутарилган сари ик/шмдаги мазкур яцқол фар^лар секни-аста йуцқолиб боради.

Иқлимий ва табиий шаронтишг хусусиятларига кура улка х,у-дудида жанубдан шимол томон текнеликда чул-қ,ум, тацирли,

ʻуқиҲНр-буз, қ,унгир, каштан каби тупроқ. мцнтақ,алари ажратилади.

Улар тарқалган ареалларда азонал омилар таъсирнда ва дарё цайирларн ҳамда дельталарида гидроморф тупроқлар (шурхоқ, ут-лик, аа боʻшқ,) учрайди,

**16. O'rta Osiyoda tarqalgan o'simlik turlari, ularning gorizontai, vertikal va introzonal tarqalishi.**

Оʻсимliklardan foydalanish va muhofaza qilish. Сунгги йилларда Орол хавзасидаги худудларда сугорма дсх,-ʻончилик майдонининг кенгайиши, сув омборларининг қурилиши, саноатнинг ривожланиши, аҳолининг усиши, янги шаҳар ва киш-лоқларнинг вужудга келиши Амударё ва Сирдарё сувининг куп-лаб сарфланишига сабаб булди. Оқибатда 1961 йилда бошлаб

Амударё ва Сирдарё йил сайин Оролга кам сув келтира бошлади. Натижада 2001 йилга келиб Оролнинг суви 1961 йилдагига нисбатан 21,19 м насанган, сув хажми эса 161 км<sup>3</sup> тушиб, шурлиги 60,0 фоизга кутарилди. Ачинарлиси денгиз йуригони баъзи жонлар-да 50 — 150 км чски-ниб, сувдан бушаган ерлар боткок/шшган шур-хокларга айланиб колди. Орол икки цисмга—катта ва кичик денгизга ажралди. Бу икки денгиз бпр-биридан собик, Кукорол оркали ажралганлиги туфайли Амударё жанубдаги катта денгизга к.уйил-са, Сирдарё шимолдаги кичик денгизга куйилмокда.

**17. O'rta Osiyo hayvonot olami, ularning geografik tarqalishi. Hayvonlarning xo'jalikdagi ahamiyati va muhofaza qilish.** КУён, курсичкра, цизил думАа цумсишдн, сар'ш юмрдн/юлк, лок., олачипор кичик калтакесак, чул агамией кабилар яшайди.

1\ умсич^он, курсичон, >\ ушоё^лар бошка хайвон инларнга ёка эски цолдик. инларга кириб ^ам яшайди. Кемирувчилар инлар.ига бошқа, .лар. хил .х ашаротлар, кунризлар ургимчаклар хам кирнб яшайверади. Гили чуллар ,айник,са, туёк,ли х.айвонларнинг х.аракатланиши учун к.улай булганлиги сабабли жайрон, сайгоц, Зулун кабилар. яшайди, Гили чулларда умурт^асиз ^айвонларнинг цумли-чул-ларга нисбатан кам булишига асосий сабаб, грунт таркибида

намликни етишмаслиги, усимликнинг сийраклиги хамда уларнинг илднзларйдан (грунтнинг ^аттиклиги туфайли) фойдаланишнинг ^ийинлигидир. Гили чулларнинг баъзи жойлари тошлоклардан ^амда нис -батан катта тошлардан иборат б\$^либ, ундан баъзи умурт^асиз

^айвонлар ва калтакесаклар кундузи иссикдан яшириниши учун фойдаланади. Чул зонасининг адирга яцинлашган к.исмларида кулеор илон, цопчи^ли илон (туркистон кобраси) хам учрайди.

**18. O'rta Osiyo hududida barpo etilgan qo'riqxonalar, xalq (milliy) bog'lari, buyurtmalar, ularda olib borilayotgan ilmiy va muhofaza ishlari.** Осиё ^айвонларини мух.офаза ^илиб., ноёб турларини купайтиришда к.урицхона, буюртмаларнинг ах.амияти катта. Улка х( удудида бир ^анча к.урцхона ва буюртмалар мавжуд. Уларнинг энг му^имлари — Тургай ботиридаги Наурузм (к.ушлар экология-сини урганадн), I^ОЗОРИСТОН наст тоғларидаги Кургалжи (сувда яшовчи ^ушлар экологияси ни урганеди), Орол денгизидидаги Бор-са-келмас (сайго^, к.улун, жайрон, цум юмронкозирини му^офаза цилади), Устюрт платосидаги К(оплои^ир (Устюрт цуйини, I^ора ^улунни, гепард — коплонни мух.офаза ^илади), Туркманистон-даги Бадах.из (цулунни му^офаза цилади), Узбекистондаги I^изил-к.ум (бухоро ёки хонгул буруси, жайрон, тук.ай мушупши мух.о-фаза цилади), Зарафшон (тустову^ни мух.офаза ^илади), Сур-хондарё (илвирс, к.оплон, к^изил сурур, шоҳдор эчкини му^офаза ^илади), ^исор (ок, тирно^ли айиц, ^оплон, ^изил сурурни му-х.офаза ^илади), Нурота (бургут, каклик, алк.ар, сувсарни му^о-фаза к.иладн), Чотцол (кук су^ур, айик , уларни мухрфаза ^илади), Зомин (к.унир айик., ТОФ такеам, сувсарни мухрфаза к.иладн), Тожикистондаги Пахлавон тукай — Тигровая балка (бухоро бу-руси, жайрон, к.ирговулни мухрфаза цилади), К^ирризистондаги

Иссицкул (РОЗ, урдак, марал, к.ирровулни мух.офаза цилади), К^о зористондаги Алмати (ТОФ такаси, тор к.уйи, марал, крр ^оплони-ии мухрфаза к.иладн), О^сув-Жабалра (ТОР такаси ва к.уйи, к.ор ^оплони, жайра, улар, какликни мухрфаза цилад -и). Хрзирда к.у-ри^хоналарДа уша х.удуд ландшафти, шу жумладан х.айвонот

дунёси табиий хрлича сашланиб, ов цилиш мутлакр ман этилади.

**19. O'rta Osiyoni tabiiy – geografik rayonlashtirish tamoyillari va taksonomik birliklari (provinsiya, kichik provinsiya, okrug, rayon). Bu borada tadqiqot ishlarini olib borgan olimlar.**

Урта Осиё хч удудлари табиий-географик районлаштириш буйи\* ча бой тарихг эга. Районлаштириш борасида мутахассислар ур -тасида турли фикрлар билдирилган булиб, куплаб хилма-хил чиз-малар таклиф этилган, лекин хозирга кадар хамма учун макбул

булган ягона районлаштириш харитаси к.абул килинганича йук.,

Мураккаб ҳисобланган улкани районлаштириш масаласи бу-йича жуда куплаб олимлар иштирок этишган, уларнинг асосий

тахлили Л. С. Берг (1913), И. В. Мушкетов (1915), Р. И. Аболин (1929), С. Г. Струмилин (1947), П. С. Макеев (1956), В. М. Че-тиркин (1960) ва Н. А. Гвоздецкий (1960), Э. М. Мурзаев (1968), Л. Н. Бабушкин ва Н. А. Когай (1964, 1975) ва бошқаларнинг илмий ишларида берилган, Куйида кейинги йилларда яратилган районлаштириш тажрибаси х%ак.ида фикр юритилади.

**20. Markaziy Qozog'iston provinsiyasiga umumiy tavsif. Ajratilgan tabiiy – geografik okruglar va ularga tabiiy – geografik nuqtai nazardan tavsif.**

Марказий ҚОЗОРИСЮННИНГ рабрий қисми ва Шимолий Тяншаннинг қурук,-ликка айланиши юз берган. Тектоник ҳаракатлар натижасида

антиклиналлар билан бирга катта чуқмалар вужудга келди, маса-лан, Жезцазан-Чуй, Тениз, Т'ргай, Сирдарё ва бош'алар. Палео-зойнингохирларида кучли бурмаланиш Урал-Тяншан

геосинклинал бластининг жанубий қисмида курук,ликни таркиб топишига олиб келди.Рельефнинг кутарилган (мусбат) шакллари билан бир қаторда

чуқкан (манфий) шакллари ам бунёд булди. Урал бурмали

областининг шарқай томони да Уралолди чуқмаси, шунингдек

Манришлок,, Туарк.ир, Шимолий Устюрт, Орол денгизи, паствам

ораум ва Жа.нуби-Шарқ.ий Туркменистон худудларида чуқмалар таркиб топди. Палеозой жинсларининг кутарилган жойлари Мар-казий. К'изил'ум, Манришлок,,

Туар'ир ва бо ш'а структураларда

ифодаланган. Олимларнинг фикрича, Тяншан структурали фацнал

зоналари Нурота, Марказий Кизил'ум, Султон Увапс, Жанубий

Оролбуйи, Устюрт, Мангишлок. орқ.али аввало рабрий, шимоли-р.арбий ва меридионал йуналишда давом этиб, шимолда Урал

структуралари томон йуналган. Герцин тор ҳосил булиш бос'ицида

ушбу ёйсимон структурали фацнал зона Урал ва Тяншан тизмат ларишшг бир бос'ицида таркибугопганидан дарак беради.

**21. Jung'oriya- Tyanshan provinsiyasiga umumiy tavsif. Ajratilgan tabiiy – geografik okruglar va ularga tabiiy – geografik nuqtai nazardan tavsif.**

Жунрория Олатови улка торли худудининг шимоли-шарқий қисмида булиб, шимолда Олакул ва Липсин, рабда Балхаш ва жанубда эса Или ботик лари орасида жойлашган.

Жунрория Олатови узининг табият хусусиятлари л'и'атидан368

Тяншан тор тизими билан Жанубий Сибир тоглари оралириди жойлашган. Н. А. Гвоздецкийнинг (1987) курсатишича, Жунгория

Олатовида Сибир ок. арарайи усади, Тяншанда эса Семёнов ок. ка-рарайи учрайди. Шу билан бирга Жунрория Олатовида Урта Осиё торлари учуй жуда характерли арчалар, Тяншан қора қарарайи ҳам кенгтаркалган.

**22. Turon provinsiyasining tekislik kichik provinsiyasiga umumiy tavsif. Unda ajratilgan tabiiy geografik okruglar va ularga tabiiy – geografik nuqtai nazardan tavsif.**

ТОФ оралик ботицларининг йирикларига Жумгол,

Норин, Отбоши ва бош'аларни мисол иилиб курсатиш мумки н.

Марказий Тяншанни шимолдан ураб турувчи Терскай Ола-тови шарада Хон-Тангри ТОФ туғунидан бошланиб, кенглик буйлаб

рабрга чузилган. Тизманинг шимолий ёнбарри узун ва нишаброк,, бир қанча зинапоясимон юзалар осил килиб Иссик кулга тушади.

Жанубий ёнбарри (нисбий баландлиги 1000—2000 м) «сиртлар» юзасидан тик кутарилади. Сувайиррич исми дарёлар билан кучли

парчаланмаган, шунинг учун жануб томон нишаблашган қадимги текис юзалар яхши сакланган. Тизманинг уртача баландлиги 4000 м га як ин, энг баланд нук.таси эса 5216 м ни ташкил этади.

Марказий Тяншаннинг жануб ва жануби-шарқдан Кукшагалтов ураб олган булиб, у гарб, жануби- гарб томон йуналган. Унинг баландлиги жануби-раб томон камайиб боради. Тизманинг айрим қ.немлари шимолда жойлашган «сиртлар» юзасидан 1000—1500 м га кутарилиб туради. Баъзи чуқ.к.илари (Данков)нинг баландлиги

5982 м га боради.

**23. Turon provinsiyasining tog'lik kichik provinsiyasiga umumiy tavsif. Undagi ajratilgan tabiiy – geografik okruglar va ularga tabiiy – geografik nuqtai nazardan tavsif.**

Фаргона тизмаси Марказий Тяньшанни гарб, жануби-гарбий томондан ураб олган. Тизма шимоли-гарбга қузилган. Унинг шар-қий ва шимоли-шарқий, Марказий Тяньшанга қараган қисми анча тик ва қалта. Норин дарёси ва унинг irmoқлари Фаррона тизма-сиини бир нечта тизмаларга булиб юборган. Тизманинг шимоли-гарбий К.ИСМИНИ Норин дарёси ажратган ва у Отайноц деб аталади. Унинг энг баланд нуқтаси 3897 м Нориннинг irmoғи 1°орасув373 дарёси, Фаррона тизмасидан Кекиримтов Исфаңжайло тизмала-рини ажратган.

Шимолий ва Марказий Тяньшанни бир-биридан Иссиқ кул бо-ТИРИ ажратиб туради. Ботикни шимолдан Кунгай Олатови, жа-нубдан эса Терскай Олатови ураб олган. Иссиқ кул Тяньшаннинг энг улкан тектоник боти-ларидан бири ʼисобланади. Унинг узун-лиги рабдан шарқда 200 км., кенлиги 60 км. га яқ. ин. Ботикдаги кул

юзасининг денгиз сат-идан баландлиги 1610 м, чу-урлиги 702 м.

Кулни ТОРОЛДИ текисликлар ураб олган булиб, уларнинг кенлиги

20—30 км. га етади. Кулга қуйиладиган дарёлар дельталар ʼосил қилган. Кул саттидан уни ураб олган тизмалар баландлиги 3000—3700 м. га етади.

**24. Markaziy Osiyo davlatlarining shakllanish tarixi, tabiiy va iqtisodiy geografik o'rni.**

O'zbekiston va unga qo'shni bo'lgan Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston

Respublikalari Markaziy Osiyo hududidagi mamlakatlardir. Qozog'iston Markaziy Osiyo davlati deb tan olinmasa ham, hududining asosiy qismi ushbu regionda joylashganligini hisobga olgan holda, uni Markaziy Osiyo davlatlari qatoriga kiritish mumkin. Markaziy Osiyo davlatlari jahon siyosiy xaritasida 1991-yil kuzida, sobiq Ittifoqning barham topishi bilan paydo bo'ldi.

Markaziy Osiyo sobiq Ittifoq davrida bir tomonlama, asosan, xomashyo va yarimxomashyo mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan edi. Bu hudud sobiq Ittifoq paxtasining 93 % i (jahon paxtasining 12 % i)ni, ko'plab mis, qo'rg'oshin, rux, xrom, oltin, uran kabi rangli metallarni yetkazib bergan.

Geografik o'rninging eng muhim xususiyatlaridan biri uning ulkan Yevrosiyo materigining deyarli qoq o'rtasida, Dunyo okeanlaridan uzoqda joylashganligidir.

**25. Dunyo siyosiy va iqtisodiy tuzumida O'rta Osiyo davlatlarning tutgan o'rni.**

Хусусан. Минтақа давлатлари иқтисодиёти собиқ иттифоқ даврида асосан хом ашё, арим хом ашё ишлаб чиқаришгагина иқтисослашган эди. Уларнинг барчасида ҳам пахта, пилла, ғалла, иссиқсевар экинлари каби қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, нефть ва газ, рангли, қимматбаҳо ва нодир металллар, айрим қимёвий ва бинокорлик маҳсулотлари ишлаб чиқариш иқтисодиётида асосий ўрин тутиб келган. Қолаверса, мамлакатларнинг бозор мўносабатларини шакллантириш ва ривожлантиришдаги имкониятлари ҳам бир-бирларига жуда ўхшаш.

Ижтимоий-тарихий бирлиги эса неча юз йиллар давомида туркий ва форсий ҳалқларнинг иқтисодий-ижтимоий, маънавий-маърифий, маданий-этниқ йўналишлардаги ўхшашлиги ва уйғунлигида кўзга ташланди. Уларнинг сиёсий-давлатчилик тарихи ҳам бир-бирларига анча яқин.

Қадимдан «Буюк йпак йули» бу минтақа ҳудудларини бирлаштириб, тараққиёт учун катта имкониятлар яратган. Мустақиллик йилларида Тажан-Серахс-Машҳад, «Трасека», Андижон-Ош-Қашқар каби жаҳон бозорларига олиб чиқувчи йўлларнинг барпо этилиши натижасида янги техник имкониятдан фойдаланган ҳолда ушбу қадимий йўл янада кенгроқ доирада Атлантика ва Тинч океанлари оралиғидаги йўлларча давлатларни бир-бирларига туташтирмоқда. Оқибат натижада минтақанинг иқтисодий ва ижтимоий имкониятлари янада ошмоқда.

**26. O'rta Osiyo cho'llar, ularga tariff. Cho'llarning xo'jalikdagi ahamiyati.**

Табиий-географик ўхшашликлари: уларнинг деярли ҳар бири дунё океани ва денгизларидан баравар узоқда, сайёрамиздаги энг улкан Евросиё материгининг марказида жойлашган. Жумладан, масофа энг яқин Хинд океанидан 1-1,5 минг км, Шимолий Муз океанидан 2-2,5 минг км, Атлантика океанидан 3-3,5 минг км, ҳамда Тинч океандан 5-5,5 минг км узоқда жойлашган. Масофа ва рельефи хусусиятларига кўра минтақанинг иқлимга Хинд ва Тинч океанларининг таъсири деярли йўқ, Шимолий Муз ва Атлантика океанлариники эса анчагина. Шимолий арим шарнинг ўрта кенгликларида жойлашган

B

## IQTISODIY IJTMIOY GEOGRAFIYA

1. С.Б. Лавров, А.А.Анохин, Н.Т. Агафоновлар эса ижтимоий географияни ижтимоий — иқтисодий географиянинг бир бўғини сифатида, социал структураларни муайян ижтимоий — тарихий шароитларда жойлашуви ва ҳудудий ташкил этилиши қонуниятларини ўрганувчи фан деб ёки, бошқача қилиб айтганда, агарда ижтимоий структуралар жамият билан бир бутун ҳолда ҳудудий ташкил этилар экан, у ҳолда ижтимоий географияни ҳудудий ижтимоий структураларнинг ривожланиш омиллари ва қонуниятларини ўрганувчи фан сифатида ҳам тушуниш мумкин деб таърифлашади. Аммо, юқоридаги муаллифлар ўз тадқиқотларининг сўнггида аҳоли географияси доирасида айрим социал ҳодисаларни таҳлил этиш тажрибасига кўра, ижтимоий географияни<sup>1</sup> социал соҳаларни ҳудудий жиҳатдан ўрганувчи фанлар поғоналашувида тутган ўрнини қуйидаги тўрт йўналишга ажратади<sup>2</sup>: 1. Социал география мавжуд эмас, аммо географияда ижтимоий жиҳатларни борлиги шубҳасиздир. 2. Социал география — мустакил фан бўлиб, география фанлари таркибида энг қуйи поғонада жойлашган. Кўп ҳолларда уни аҳоли географиясининг таркибий қисми сифатида кўриш мумкин. 3. Социал география — мустакил фан бўлиб, география фанлари таркибида ўрта иерархик поғонада, яъни масалан, иқтисодий география билан бир поғонада жойлашган. 4. Социал география — мустакил<sup>3</sup> фан бўлиб, ижтимоий география фанлари таркибида юқори иерархик поғонада жойлашгани ҳолда, ижтимоий географиянинг синоними ҳисобланади; социал (ижтимоий) география таркибига иқтисодий география ҳам қиради.

2. **Shunday qilib Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya** 4 asosiy kismdan eki blokdan iborat. Ular quyidagilar: 1. Iqtisodiy geografiya - sanoat geografiyasi, qishloq xo'jalik geografiyasi, transport geografiyasi, kurilish geografiyasi, tabiiy resurslar va ulardan foydalanish geografiyasi va xokazo. 2. Sotsial - ijtimoiy geografiya - aholi va aholi punktlari geografiyasi, shaharlar geografiyasi (geourbanistika), qishloqlar geografiyasi, aholiga xizmat kursatish, sohalar (savdo, madaniy, maishiy, meditsina, morif va boshqalar) geografiyasi, tijorat geografiyasi va xokazo. 3. Sotsial geografiya - meditsina geografiyasi, rekreatsiya geografiyasi, din geografiyasi, jinoyat geografiyasi, geopsixologiya, xulk - atvor geografiyasi, turmush tarzi geografiyasi va boshqalar. 4. Siyosiy geografiya - geosiyosat, limologiya, geokonfliktologiya, harbiy geografiya va b. Iqtisodiy geografiya (1) uning mazmuni va ichki tuzilmasi hammaga rhalum. Ammo ayni paytda, kolgan bolklar kupchilikka uncha tanish emas va bazan turli xil etirozlarning sababchisi bo'oladi. Masalan, sotsial geografiyaga (3) kiruvchi fanlarning turkumi ancha noaniq, chunki biz aanaaviy holda asosiy urguni iqtisodiy (ishlab chiqarish) geografiyasiga berganmiz. Vaxolanki, sotsial-geografik masalalar ham juda muhim va ular chukur urganilishiga tula xaklidir

3. **Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning tadqiqot ob'ekti va predmeti** haqida turli xil fikrlar mavjud. Ularning ikkisi sinonim hisoblanadimi, agar yo'q bo'lsa, ularning qaysi bir kengroq ma'noga ega, svyazano li vozmojnoe razgranichenie ob'ekta i predmeta s sootnosheniem ontologii i gnoseologii (ob'ekt kak yavlenie bytiya, predmet — to, chto filosofiy nazyvayut ob'ektom poznaniya), a mojet, kak raz naoborot? Ko'plab olimlar, masalan, V.S. Jekulin (1989), shular qatori M.M. Golubchik, E.L. Faybusovich, A.M. Nosonov va S.V. Makarlar (2003) tadqiqot ob'ekti ikki va undan ortiq fanlar uchun umumiy bo'lishi mumkin (jamiyat-ijtimoiy fanlar uchun), ammo tadqiqot predmeti har bir fan uchun alohida. Ijtimoiy geografiyada R. Morrillu (Yu.G. Saushnik, 1973, s. 379) Xorevu (1981, s. 3), i E.B. Alaevu (1983, s. 33)lar ko'ra bu hududiy, yoki mintaqaviy, jamiyatni tashkil etishdir. A. Yu. Skopin (2001, s. 13-14)ga ko'ra iqtisodiy geografining ob'ekti geomakoning bir qismi antroposfera (ekosfera) bo'lib, bu yerda xo'jalik faoliyati rivojlanadi, tadqiqot predmeti esa- tizimli va informatsion yondashuvlar asosida geoiktisodiy muammolar yechimini izlash va antroposferaning transformatsiyasini o'rganishdir.

4. **Hozirgi kunda** iжtimoий географиянинг top va кенг маънодаги талқини мавжуд: Жумладан, профессор А.С. Силиевнинг таъкидлашича, топ маънодаги ижтимоий география (яъни, социал география) — бу бевосита инсон ҳаёти билан борлик масалаларнинг ҳудудий жиҳатларини, унинг ўзи яшаб турган муҳити билан муносабатини ўрганувчи фандир<sup>1</sup>. Кенг маънодаги ижтимоий география эса ўз ичига топ маънодаги социал география ва инсоннинг ижтимоий ҳаёт тарзи, маданий, маънавий, руҳий ривожланиши масалаларининг ҳудудий қирраларини ҳам қамраб олади.

5. **Taqqoslash usuli**-kartografik usul kabi juda sernaxsul va foydalidir. Bu usul taqqoslanayotgan obektlar uchun umumiy va o'ziga xos tomonini ochib beradi. Ammo taqqoslash usulida eng avvalo ikki jihatga etibor berish lozim. Birinchidan, taqqoslanayotgan obektlarning katta-kichikligi, O'z ko'lami jihatidan bir-biriga malum darajada teng bo'lishi shart. Masalan, Toshkent bilan Chust shahrini yoki Ukraina respublikasining xo'jaligi bilan Fargona vodiysi xo'jaligini taqqoslash ilmiy nuqtai-nazardan natija bermaydi. Ikkinchidan esa taqqoslashda sinxron prinsipdan yoki ayni paytda ikkala taqqaslanayotgan obyekt ko'rilsa, bu usul unumli va sernazmun bo'ladi.

6. **Tarixiy usul** - ayni vaqtda barcha ijtimoiy gumanitar fanlar tizimida va tabiiy fanlar tizimida muhim tadqiqot usuli hisoblanadi. Iqtisodiy va sotsial geografiyada tarixiy usul orkali ishlab chiqaruvchi kuchlarini turli tarixiy bosqichlarda rivojlanishi, iqtisodiy aloqalar, xalqaro bozor va jahon xo'jaligi, xalqaro mehnat taqsimotini shakllanishi, xo'jalik va aholini hududlari bo'yicha joylanishi, tabiiy resurslarni O'zlashtirishi va xozirgi xo'jalik tizimini tadqiq kilinadi, hamda kelajak istikbali bashorat kilinadi.

7. **Iqtisodiy - matematik modeldashitirish usuli** - xo'jalik va aholiga doir rakamlar majmuasini tahlil qilish,



atlanadi. Modelning aniqligi tuplangan malumotlar darajasi va xajmiga, ularning to'g'riligi, tadqiqotchining asi va modellashirish jarayonidagi aniqlanadigan masalaning kulamiga bog'liq. Keyingi yillarda tarmoqlararo lash (muvozanatlashtirish), iqtisodiyot tarmoqlarini joylashtirish modellarini va ishlab chiqaruvchi kuchlarni a joylashtirishning turli variantlarini aniqlashda foydalanilmokda. *Sotsiologik surov (anketalashtirish) usuli* - otlarda keng kullaniladigan usullardan biri bo'lib, aniq sharoitda hududlar, tarmoqlar, bo'yicha keng rotlar olish imkonini beradi. Bu usul ayniksa hududlardagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy ekologik muammolarni usini aniqlashda, ishlab chiqarishni tashkil qilishning turli shakllarida yuzaga kelgan muammolarni shuningdek, mehnat resurslari bilan bog'liq jarayonlarni tadqiq qilishda zarur bo'lgan muhim malumotlar yigish imkonini i. Shuningdek, iqtisodiy va chotsial geografiyada guruxlashtirish, aerokosmik tadqiqotlar va ekspert baxolash rida ham keng foydalaniladi.

**isodiy va ijtimoiy** geografiya birdaniga vujudga kelmadi, uning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi jamiyat ijyotining hududiy tamoyillariga bog'liq bo'lgan o'zganishlar bilan belgilanadi. Mavjud ilmiy manbalarni nish shuni ko'rsatadiki iq geografiyaning vujudga kelishida uning tarixiy zaminda 3 yo'nalish yoki omil sabab an. Bu ham bo'lsa avvalo kameral statistika, tijorat geografiyasi, siyosiy-harbiy geografiyadir. Ushbu lishlar rivojlangan feodalizm va kapitalizm shakllanish davriga to'g'ri kelib, ular ko'proq g'arbiy yevropa va rada paydo bo'ldi. Masalan rossiyada kameral statistika eko "siyosiy arifmetika" davlatshunoslik, davlatning gi- yeri, mablag'i va aholisini hisob-kitob qilish, uni boshqarish, soliq va askar to'plash kabi masalalar bilan ullangan holda V.N. Tatishev- ota o'g'il P.P va V.P Semenov Tyanshanskiy faoliyati bilan bog'liq bo'ldi. O'sha la statistika o'z qamroviga etnografiya va harbiy geografiya hamda savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanuvchi t geografiyasiga doir muommolarni ham olar edi. V.N>Tatishev (1686-1750) geografiya fanini sifat jihatidan 3 ga an. Bular matematik geografiya (hozirgi geodeziya va kartografiya), tabiiy geografiya va siyosiy geografiya. **dimgi yoki antik davr.** Bu bosqichning asosiy natijalari: geografiya fani vujudga keldi va "geografiya" i kitoblar yozildi, dunyo xaritalari tuzildi, geografi k koordinatalar va daraja to'ri ixtiro qilindi, Yerning imonligi mantiqiy isbotlandi va o'lchamlari aniqlandi. Bu davrda yunonlar va rimliklar o'sha paytda um bo'lgan hududlarni tasvirlab yozish bilan birga xaritalarini ham tuzdilar. Gomer er. avv. XII asrda a dengiz va uning atrofini tasvirllovchi dunyo xari tasini tuzdi. Pifagorning shogirdlari er. avv. VI asrda ing sharsimonligini aytdilar. Aristotel, er. avv. IV asrda, Yerning sharsimonligini, issiqlik mintaqalari judligini mantiqiy jihatdan isbotladi. Olamning markazida Yer turadi degan geotsentrik nazariyani ilgari i. Eratosfen er. avv. III asrda birinchi bo'lib Yerning kattaligini o'lchadi va "Geografi ka" nomli kitobini b, geografi-ya fanining mustaqil fan bo'lib chiqishiga asos soldi. Eramizning II asrda Ptolemey 8 jildlik ografiya"i asarini yozdi va xaritalarni tuzishda kartografi va proyeksiyalarni daraja to'rini ixtiro qildi, labki "Atlas"ni yaratdi. Shu davrda Strabon ham 17 jilddan iborat "Geografi-ya" asarini yozdi. O'tra asrlar ichi, Yerning shakli va o'lchamlari aniqroq o'lchandi, geodeziya, kartografiya, gidrologiya, iqlimshunoslik ari shakllandi va rivojlandi, o'lkashunoslik va mamlakatshunoslikka bag'ishlangan yirik asarlar yozildi, Sharq, asan, O'rta Osiyo geografiyasiga asos solindi.

**Anaksimandr (mil.av.610- 546- y.lar afroida)** Olam - makonda va zamonda cheksiz bo'lgan son-sanoqsiz imlar"ning majmuasi. Yer o'zining atrofidagi osmon yoritgichlari bilan birgalikda shu "olamlar"ning biridir, deb blagan. Uning tasavvurida, Yer aylana kolonnaning bo'lagi shakliga ega bo'lib, "olam"ning markazida joylashgan ech qanday asosga ega emas. Anaksimandr o'zining bu farazi bilan Olamning geiosentrik tizimiga asos an. Anaksimandr Yer yuzasini ko'plab jarayonlar va hodisalar kechadigan joydir. U o'zining Olamning doimiy ylanishi to'g'risidagi ta'limotidan kelib chiqqan holda mavjud dengizlarni bir paytlar butun Yer yuzasini qoplagan ning qoldig'i bo'lgan. Bundan tashqari, Anaksimandr gnomon, Quyosh soati va asboblardan foydalangan va iptika qiyaligini, gorizont tomonlarini aniqlagan. Anaksimandr birinchi bo'lib Yerning xaritasini chizadi va tabiat g'risida asar yozadi. Oykumena (yunon) - joylashtirish; yer sharning ba'zi qismlariga odamlarning dastlabki lashuvi. Ma'lum hududiy ijtimoiy xo'jalik madaniy muhitining kompleks tushunchasi. Oykumena to'g'risida on olimlarning tasavvurlari. Oykumena (yun. oikumenē < oikēo egallayman, yashayman) to'g'risidagi ta'limot onlarning forslar bilan bo'lgan janlardagi g'alabasidan so'ng ancha rivojlandi. Ioniya shaharlari ilgarigi iqtisodiy va daniy ahamiyatini yo'qotqach, Sitsiliya, Spart va ayniqsa Afina shaharlari barca tomondan ravnaq topdi va shu abli ilmiy bilimlaqning astronomiya, fizika, vatematika, geografiya kabi tarmoqlarining rivojlanishi uchun koniyatlar vujudga keldi. Bu davrning Anaksagor, Levkip, Herodot, Hippokrat, Demokrit, Agafemer kabi olimlari rgrafik g'oyalarning rivojlanishiga katta hissa qo'shdilar.

**ЭРАТОСФЕН (мил.ав. тахм. 276, Кирена, хоз. Ливия— 194, Алексан-дрия, Миср)** — кадимий юнон ими. Александрия(Искандария) ва Афинашахрларида тахсил кўрган. Искандария кутубхонасининг шлиги бўлган. Математик географияга асос солган, жумладан, ер юзининг обод қисми(эйкумена) нинг ритасини тузган. Биринчи бўлиб ер меридиани ёйиунзунлигини ҳисоблаган. Фанга"геогра-фия", энглик, "кузунлик" тушунчаларини киритган. Qadimgi yoki ani ik davr geografiyasi miloddan awalgi VII rddan milodning V asriga qadar o'tgan davmi qamrab oladi. Bu davr geografiya fanining shakllanish paytiga to'ri keladi. Yangi geografik g'oyalar Misr, Yunoniston (Gretsiya), Xitoy, Hindistonda paydo bo'lgan. Yerning shar akliida ekanligi g'oyasini dastlab Fales m iloddan awalgi VII asrda aytgan. Yer yuzida suv k o'p m i yoki ruqlik, degan savol ham asrlar davomida o'z yechimin: topmay keldi. Lekin buyuk geograf va tarixchi

Strabon bu masalada ham to'g'ri bashorat qila oldi. U shunday g'oyani aytgan: „Yerning odam yashamaydigan qismi orollardir. Buni bizningsezgimiz va tajribamiz isbotlamog'da. Odam qadami yetib borgan hamma chekka joylarda dengiz borki, biz ularni okean deb ataymiz“. G om er ham „okean“ g'oyasining tarafdori bo'Mgan va o'zining tuzgan xaritasida odam yashaydigan qumqlik atrofini „Okean daryo“S' bilan chegaralagan. Ptolemey (90 -168) „Qumqlik ko'p“ degan fikmi aytib, o'zining dunyo xaritasida janub tom onni „Bilish mumkin bo'Mmagan janubiy yer“ deb belgilagan. Yer yuzasining o'zgarib tinishi haqidagi g'oya Geraklit davridan to XIX asrning boshlariga qad ar bahsli mavzu b o 'lib kelgan.Geraklit Yer yuzasi doimo o 'zgarishda deb hisoblagan. Aristotel toshqotgan dengiz organizmlarini ko'rib „Biz yashab turganhozirgi quruqlik qachonlardir dengiz tubi bo 'lgan, hozirgi dengiz tub lariesa quruqlik b o 'lgan. Bu jarayon takrorlanib kelgan, bundan s o 'ng ham shunday bo jib turadr degandi

**12.Shubxasizki, bizning ota** - bobolarimizning ham bu boradagi ilmiy meroslari va xususan savdo geografiyasi, dexkonchilikni joylashtirish va rivojlantirish sugorish inshoatlarini kurish, ipak yo'li va shaharlar geografiyasiga oid juda ko'p ilmiy meroslari mavjud. extimol, soxibkiron bobokolonimiz Amir Temur davrida, uning jahon buylab yurishlarida xarbiy geografiya va statistika bilan boglik masalar ham eritilgandir. Z.M.Bobur, Nosir Xisrav, Beruniy, Behbudiy, Furqat, Alovutdin, Ali Kuschchi kabi donishmandlarning ham bu boradagi xizmatlarini kursatish mumkin. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy IX asrda Yerning sharsimon ekanligini isbotlab, uning o'lchamlarini nisbatan aniq o'lchadi. „Surat-al-Abz“ nomli kitob yozib, Sharq geografiyasiga asos soldi. Geografiya fanining rivojida Abu Rayhon Beruniyning xizmati beqiyos. Uning geografiyaga oid 22 ta asari bo'lib, shundan 12 tasi geodeziya, 4 tasi kartografiya, 3 tasi iqlimshunoslik, 3 tasi mineralogiya oid va hozirgi kunda ham dolzarb hisoblanadi. U yasagan globus esa Yerning sharsimonligini isbotlash va tushuntirishda, Shimoliy yarimshar tabiatini o'rganishda tengi yo'q manba bo'lgan. U yunon va rim olimlaridan farq qilib olamning geliotsentrik tuzilishi nazariyasini rivojlantirishga hissa qo'shgan. hmad Farg'oniy astronomiya, iqlimshunoslik gidrologiya fanlariga oid asarlar yaratdi. U Nil daryosining suv sarfi ni o'lchaydigan „Nilometr“ asobini yaratib, daryolarning suv sarfi ni o'lchash va unga bog'liq ishlarni to'g'ri rejalashtirishga asos yaratdi

**13. Niderlandiyalik geograf Bernard Varenij** (1622 — 1650) geografiya faniga salmoqli hissa q o 'shgan olim lardan hisoblanadilar. B. Varenij birinchi b o 'lib m ash-hur „Umumiygeografiya“ darsligini yozgan. Nyuton shu darslik bo'yi- cha m a'ru zalar o'qigan va uni bir necha marotaba nashr ettirgan. Bu kitob uzoq vaqt davom ida ko'plab m am lakatlarda darslik vazifasini o 'tab kelgan. Darslikda Yer yuzasi, tabiat qonuniyatlari, suv va havo qobig'i, geografik zo na lar tavsiflanadi. Yer yuzida u ch ta tabiatzonasini, ya'ni issiq, sovuq va m o'tadil mintaqalarni ajratadi. Varenij to m o n id an uch yuz yil aw al aytilgan g 'oyalar hozir ham zam o- naviydir.

**14.Bevosita ishlab chiqarishni joylashtirishga** oid ilmiy g'oyalar dastavval Germaniyada yaratilgan. Masalan, nemis mulkdori logan Genrix Tyunen XIX asrning 20-30-yillarida o'zining qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirish bo'yicha ilmiy fikrlarini maxsus asarida bayon qildi (ruscha nomi «Izolirovannoe gosudarstvo»). Tyunen g'oyasining asosiy mohiyati yagona shahar, ya'ni iste'mol markazi atrofida qishloq xo'jalik mahsulotlarini ma'lum tartibda yetishtirishni hududiy tashkil qilishdan iborat. U bu g'oyani amalga tatbiq qilish uchun xo'jalik bilan shahar yoki bozor (uning misolida bu shahar –Meklenburgdagi Rostok) o'rntasidagi masofa, qishloq xo'jalik mahsulotining narxi, qiymati va yer rentasiga asoslanadi. Yer rentasi esa unga qo'yilgan mablag' bilan olingan daromad nisbati bilan belgilanadi. Yuqoridagi shartlar yordamida I.Tyunen shahar atrofida qishloq xo'jaligi tarmoqlarining joylashuv tizimini yoki hududiy majmuasini yaratadi. Bu tizim adabiyotda «Tyunen xalqlari» nomi bilan mashhur. Chunki, turli mahsulotlarni yetishtirishga xitioslashgan har xil tarmoqlar iste'mol markazi atrofida xalqasimon joylashadi. Masalan, birinchi xalqa-bog'dorchilik, sabzavotchilik va qisman sut chorvachiligi; ikkinchisi – o'rmon xo'jaligi (o'sha davrda o'tin uchun), uchinchi xalqa- kartoshka, arpa yetishtirish va urug'chilik, to'rtinchi-yuqori umumdor g'allachilik va sut-go'sht chorvachiligi, beshinchi- g'allachilik va, nihoyat, oltinchi xalqa –yaylov chorvachiligi. I.Tyunenning xizmati shundaki, u birinchi bo'lib yerdan foydalanish masalalarini ko'tarib chiqdi va ilmiy adabiyotga «iqitsodiy makon» tushunchasini kiritdi.

**15. taniqli nemis geografi A. Gumbold** ( 1769 — 1859) „tabiat o limi va „quruqlikdagi M agellan nisbati bilan ham m ashhur. U Janubiy, Markaziy va Shimoliy Amerika, Yevrosiyo (jumladan, O'rta Osiyo)da bo'Mib, bu yerlarning tabiati, iqlimi, relyefi, o'simligi haqida qiziqarli m a'lumotlar to'pladi. Termik ekvator o'imini, And tog'Maridagi qor chizig'Mni aniqladi. Eng muhimi — balandlik mintaqalanishi g'oya- sini, um um i y er bilimi, iqlimshunoslik fanlarini asoslab berdi, umumgeografik m a'lumotlarni umumlashtirdi.

**16. N em is geografi Karl Ritter** (1779 — 1859) geografiya tarixida ch u q u r iz qoldirgan buyuk shaxslardan biri. U 19 jildli „Umumiy yerb ilim t asarini va shu nomli darslikni yozgan. Qiyoslash uslubini qo'Mlash, hodisalar o'rntasidagi o 'zaro bog'liqliklarni tavsiflash, narsa va hodisalarni m ohirona yozishda undan o 'tadigan olim bo'Mmagan. Osiyo tavsifiaga tegishli beshtajildni rus tiliga tajjima qilgan P.P. Semyo-nov u to 'g 'risida „Umumiy yer bilimi haqidagi fa n la m in g o 'lmassiyosi“ deb yuksak baho bergan. O lim ning bu asarlari o 'z m a'nosi va mohiyatiga ko'ra „Umumiy tabiiy geografiya dir.

17. **Ma'lumki, jamiyat** rivojlanishi turli xil tabiiy, tarixiy, siyo-siy, texnologik va boshqa omillarga bog'liq. Shularga mos holda geografik, biologik, tarixiy, texnologik determinizm haqida so'z yuritish mumkin («dete» — belgilash, aniqlash ma'nosini bildiradi). Deterministik dunyoqarash hodisa va voqeiklar ostida yotgan sabab-oqibat aloqadorligini, dialektik qonuniyatlarni anglab olishga yordam beradi. Biroq unihaddan tashqari bo'rttirib yuborish ham xatodir. Sababi-jami- yat rivojlanishi faqat u yoki bu omilgagina emas, balki ko'p-gina sharoit va omillar majmuiga bog'liq. Ayni vaqtda deter- minizmi tamomila inkor etish ham noto'g'ridir, chunki yuqoridagi omillarning ta'siri u yoki bu darajada albatta mavjud. Germaniya va Shvetsiyada hududga siyosiy mazmun berish asosida, geografik determi- nizmning siyosat bilan qo'shilishi natijasida o'ta reaksiyon geografik siyosat, geo siy o'sat vujudga kelgan edi. Uning asoschilari nemis F. Ratsel va shved R. Chellen boigan (XIX asr). Aynan ana shunday mafkura, jahonni qayta taqsimlash haqidagi geosiyosiy qarashlar jahon urushlarini, xalqaro mojarolarni keltirib chiqargan. Fransiyada vujudga kelgan possibilizm (A. Blash) tabiat - ga bo'lgan munosabatni biroz «yumshaytirilgan» yo'nalishi hisoblanadi.

18. -----

19. **social geografiya**» тушунчаси XIX асрнинг охириларидаек француз мактаби вакили, иктисодчи ва социолог Ле —Пле томонидан фойдаланилганлиги манбалардан маълум. XX асрнинг бошларига келиб Нидерландияда география ва социологиянинг уйғунлашувидан вужудга келган «янги фан» — социал география пайдо бўлди. Унинг предмети «жамиятдаги гурухлар ва ўзаро алоқадорликларнинг регионал тақсимланишини ўрганиш» деб тушунилади. Мазкур фан тармоғининг айнан Нидерландияда пайдо бўлиши ҳам бежиз эмас. Чунки, унинг амалий вазифалари, аҳолиси зич ва ер ресурслари тақчил бўлган Нидерландияда минтақавий режалаштириш масалаларини ҳал этишда ўта долзарб аҳамият касб этди. 50 — 60 йилларга келиб эса социография кишлоқ жойларидagi худудий ижтимоий тафовутларни ўрганувчи фан сифатида Амстердам университетида ривожланди. Ўтган асрнинг 30—йилларидаёк Н.Н. Баранский «социал география»ни яратиш масаласини кўндаланг кўйган эди ва кейинроқ, уни муҳим бўлимларининг асосий масалаларини ўрганди. Ўша даврдаёк Н.Н. Баранский таъкидлаган эдики, иктисодчи географ нафақат аҳолининг таркиби, жойлашуви, аҳоли манзилгоҳларининг тавсифини, балки унинг фикр —ўйлари, урф — одатлари ва маданиятини ҳам билиши керак. Ижтимоий география, география фанлари тизимидаги янги шаклланиб келаётган йўналишлардан биридир. Унинг тадқиқот объекти ва предмети тўла шакланмаган ва бу борода олимлар ўртасида хозирча бахс — мунозаралар mavjud.

20. **Geografiya** va shu jumladan iqtisodiy geografiyaning vujudga kelishida geografik determinizm yo'nalishi hamda nemis olimi F. Ratselning "Antropogeografiya" va "Siyosiy geografiya" kitoblari ham qisman sababchi bo'lgan. Ayniqsa bu borada Germaniyada ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bilan bog'liq tadqiqotlarning ahamiyati katta bo'lgan. I. Tuynen (1826-y.) qishloq xo'jaligi tarmoqlarini shahar atrofidagi bahqasimon joylashtirish, A. Veber (1909-y.) sanoat korxonalarini turli omillardan kelib chiqqan holda hududiy tashkil qilinishini o'rganishgan. Keyinchalik ularning vatandoshlari V. Kristaller va A. Leshlar aholiga xizmat ko'rsatish sohasini joylashtirish va umuman xo'jalik tarmoqlarini hududiy tashkil etishni tadqiq qilishgan. A. Lesh (XX asr 40-nchi yillari) iqtisodiy landshaft yoki hozirgi zamon tili bilan aytganda, iqtisodiy rayonlar, bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalikni joylashtirish masalalarini chuqur va atroflicha tahlil etgan. Shunday qilib, iqtisodiy geografiyaning fan maqomida shakllanishida nemis statistikasi, "shantordt" nazariyasi va siyosiy geografiyasining ahamiyati katta bo'lgan. Qolaversa, dunyoda ilk bor geografiya fakulteti va kafedralari ham aynan Germaniya oliy o'quv yurtlarida tashkil etilgan.

21. **XX asrning boshlariga** kelib Niderlandiyada geografiya va sotsiologiyaning uyg'unlashuvidan vujudga kelgan «yangi fanning» sotsial geografiya paydo bo'ldi. Uning predmeti «jamiyatdagi guruhlar va o'zaro aloqadorliklarning regional taqsimlanishini o'rganish» deb tushuniladi. Mazkur fan tarmog'ining aynan Niderlandiyada paydo bo'lishi ham bejiz yemas. Chunki, uning amaliy vazifalari, aholisi zich va er resurslari taqchil bo'lgan Niderlandiyada mintaqaviy rejalashtirish masalalarini hal yetishda o'ta dolzarb ahamiyat kasb yetdi. 50-60 yillarga kelib yasa sotsiografiya qishloq joylaridagi hududiy ijtimoий тафовutlarni o'rganuvchi fan sifatida Amsterdam universitetida rivojlandi. Xuddi shu o'rinda biz sotsial geografiyani ob'ektiv va shiddatli rivojlanishning nafaqat Niderlandiya, balki hohlagan kapitalistik mamlakat uchun xos bo'lgan manbalarini aniqlashimiz mumkin. Bunday manbalar, sabablar ushbu davlatlardagi mintaqaviy тафовutlarning keskinlashuvi, shaharlar rivojlanishining tangligi kabi o'ta dolzarb muammolar bilan bog'liq. Ba'zi bir g'arb olimlari ijtimoий geografiyada tadqiqotlarning hulk-atvor (povedencheskiy) hamda «farovonlik» («blagosostoyaniya») mavqeidagi yondoshuvlarini ajratib ko'rsatishadi. Birinchi yondoshuv-bu xo'jalikni makondagi tabaqalanishini sub'ektiv ravishda, ya'ni odamlarning oqilona yo'naltirilgan hatti-harakatlari orqali asoslash, tashkil yetish bilan bog'liq. Ikkinchi, ya'ni D. Bartels asoslab bergan «farovonlik» yondoshuvi nuqtai-nazaridan bajariladigan sotsial geografik tadqiqotlarning vazifalari jamiyatning diskriminatsiya qilingan guruh va hududlarini aniqlash, tadqiq yetishdan iborat. Ularga kambag'allik, ochlik, hokimiyat, insonga munosib hayot sharoitlaridan chekinishni tadqiq yetish va ularni bartaraf yetishning g'ora-tadbirlari ishlab chiqish kabilar kiradi. 22. **Insonning ruhiy xususiyatlariga** ruhiy kechinmalar, hayratlanish, g'am-tavshish, qayg'u, iztirob chekish, zavqlanish, kayfiyat va boshqalar kiradi. Aynan ana shu holatlarga atrof-muhitning ta'siri va uning hududiy jihatlari

xulq-atvor geografiyasi tomonidan o'rganiladi. Ta'kidlash joizki, bu boradagi izlanishlar ancha ilgari buyuk mutafakkirlar asarlarida batafsil yoritib berilgan. Jahon tibbiyotida o'chmas iz qoldirgan mashhur yunon olimi Gippokrat (er.av. 460-377) ham inson ruhiyatida tashqi muhit ta'sirini alohida uqitirib o'tgan. Gippokrat tabiiy va sayyoh edi, ya'ni u ko'p sayohat qilari, turli mamlakatlarda bo'lar ekan, u o'sha yerlardagi odamlarning turmush tarzi va urf-odatlarini, davlatlarning iqlimi, suvi, havosi va boshqa tabiiy sharoitlarni inson ruhiyatiga ta'sirini ham o'rganagan. Gippokrat har xil geografik sharoitlarda turlicha odamlar yashashlarini ko'rdi, ularning o'z tana tuzilishlari, yurish-turishi bilan farq qilishlarini aniqladi. Xulq-atvor geografiyasidagi muhim tushunchalardan biri – **bixeviorizm** tushunchasi bo'lib, u inson xulq-atvorining xilma-xil jihatlari o'rganuvchi ilmiy qarashlar majmuidir. Shuningdek, u kishilarning tabiiy va sotsial muhitga moslashuvi, ularning aqli va qiziqishlariga bunday muhitning ta'sirini o'rganadi. Muhit bilan bixeviorizm birgalikda - xulq-atvor geografiyasi qilmish-mohiyatini tashkil qiladi.

**23. Hozirgi vaqtda** ko'pchilik mualliflar tomonidan «sotsial geografiya» terminini bir vaqtning o'zida tur va keng ma'noda tushunishning zarurati tug'ildi. U Merestening fanlarni integratsiyalashuvi kontsepsiyasi bo'yicha, ijtimoiy geografiya (keng ma'nodagi sotsial) sotsial geografiyaning sinonimidir. Sotsial geografiya - barcha ijtimoiy ob'ektlar va ular o'rtasidagi sotsial va geografik munosabatlarni qamrab olgan sotsial geografik tizimlarni o'rganadi. Falsafiy jihatdan tahlil qilinganda, agarda inson va uning turmush tarzi, mehnat qilishi, bilim va dam olishi, sog'lig'ini tiklashi, o'y-hayollari, urf-odatlarini bilan bog'liq yoki bir so'z bilan aytganda keng ma'nodagi ijtimoiy voqea-xodisalar makon va zamonda mavjud ekan, o'z navbatida ularni vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishining xududiy qonuniyatlarini o'rganish zaruriyatining tug'ilishi tabiiy va ushbu masala, fanlar mantiqiga ko'ra, avvalo geografiya fanining tadqiqot ob'ekti doirasiga kiradi, aniqrog'i u bilan sotsial geografiyaning shug'ullanishi maqsadga muvofiqdir. Sotsial yoki tur ma'nodagi ijtimoiy geografiyaning O'zbekistonda shakllanishi va rivojlantirishiga maxalliy olimlar, xususan A.S. Soliev, M.I. Nazarov, Z. Tojiev, N. Komilovlar o'z xissalarini qo'shdilar.

**24. Umumbashariy** ilmiy bashoratlar: ikki xil yondashuv. Olimlar insoniyat rivojlanishini yaqin muddatda uzoq istiqbolga mo'ljallangan ko'plab global ilmiy bashoratlarini, gipotezalarini ishlab chiqqanlar. Unda printsip jihatidan bir-biriga zid ikkixil yondashuv ko'zga tashlandi, bu yondashuvlarni pessimistik, yani tushkunlik ruhidagi hamda optimistik kelajakka ishonch ruhidagi yondashuv deb atash mumkin. Pessimistik yondashuv 70-yillar Rim klubi ishtirokchilari ishlab chiqqan global loyihalarda o'zining, ayniqsa yorqin ifodasini topganligini aytish zaruridir. Bu loyiha «tsenariy»ga ko'ra, XXI asr o'rtalariga kelib Er yuzining ko'plab tabiiy resurslari deyarli to'la tugab ketadi, atrof-muhitning ifloslanishi esa fojiali darajaga etadi. Natijada global miqyosda resurslar, ekologik oziq-ovqat tanazzuli ro'y beradi, boshqacha qilib aytganda «dunyo oxirlaydi» va sayyoramiz aholisi qirila boshlaydi. Bunday fikrdagi olimlar alarmistlar (frantsuzcha «qo'rquv», «tashvish», «bong») deyiladi. Shu jihatdan olib qaraganda, burjua futurolog olimlari tushunchalarining quydagi nomi xarakterlidir. «O'sish chegaralari» («O'lmay qolish strategiyasi»), «Insoniyat buriilish nuqtasida», «Oxirlayotgan doira», «Oldinda tubsizlik», «Kelajak bilan uchrashuvdagi ko'ngilsizlik», «Odamlar ko'payib ketishidan portlovchi bomba» va boshqalardir. Bu asarning umumiy kayfiyati g'arbiy nashrlarning birida bosilib chiqqan quydagi parodiya o'z aksini topgan: «Yaqinda so'nggi odam so'nggi tomchi neftni, so'nggi bir tutam o'tni qaynatib, so'nggi kalamushni qovunishga sarflaydi». Bu olimlarning tavsillarini aholi va ishlab chiqarishning o'sishini cheklash ham yaxshisi – to'xtashga borib taqalar edi.

**25. Odamlarning biron** bir joydan kelib chiqqanligining aniqlanishi turli xil arxeologik bahslarga sabab bo'lmoqda. Bizning o'timishimiz yangi va eski dunyoga borib taqalishi yangi arxeologik topilmalar orqali aniqlanmoqda. Zamonaviy tadqiqotlarning aniqlanishicha odamlarning kelib chiqish joyi Tropik Afrika, ya'ni Sharqiy Afrika bo'lishi mumkin. Osiyo esa nafaqat ikkinchi, balki birinchi kelib chiqish joyi ham bo'lishi mumkin, lekin Yevropa bu borada oldinga chiqa olmaydi. Biz rivojlanishning biologik va genetik markazlarini va madaniy markazlarini tasvirlab berish uchun Herd (o'choq) atamasini qo'llaymiz. Odamlarning uch avlodi, mongollar negroid va kavkazliklar – bir xil vaqtda dunyoga kelgan bo'lishlari kerak. Muizlik davrining oxirlarida (ya'ni miloddan avvalgi 25000 yil oldin) er yuzining deyarli hamma joyida Antraktidan tashqari ko'chgan bo'lishi kerak. 5.4 sxemaning ko'rsatishicha odamlar ko'chishini ko'rsatadi. Odamlarning dengiz yo'llari bo'yab ko'chishi ularida muammolar tug'dirgan va shuning uchun ham ular orollar xalqasi bo'yab ko'chgan. Ko'llar muzlik davrlarida ham mavjud bo'lgan, ular asosiy muzlik davrlarida va butun yer yuzi muz parchalari va okeanlarga g'arq bo'lganda, odamlarning ko'chish yo'lagi vazifasini o'tagan. Shubhasiz bu vaqtda Bering bo'g'izi Alyaska va Sibir yer yo'lagi orqali bir biri bilan boglangan. Bizning fikrimizcha G'arbiy Yevropa, Janubiy Afrika, Avstraliya va Osiyo oxirgi nuqtalar, ya'ni odamlar ko'chish yo'llarining oxirgi nuqtalari bo'lishi mumkin. Amerika qit'asi esa Sharqiy Osiyodan keyingi o'rinda egallangan bo'lishi mumkin.

**26. Hozirgi dunyo xo'jaligining** asosini xalqaro mehnattaqsimoti (XMT) tashkil etadi. Mehnat taqsimotining eng oddiyshakli dastlab jamiyat taraqqiyotining boshlanishi davridapaydo bo'lgan bo'lib, u bolalar, qariyalar o'rtasidagi tabiiybo'linishga asoslangan mehnat taqsimoti bo'lgan. Ishlabchiqarish kuchlarining rivojlanishi jarayonida oddiy tabiiy mehnat taqsimoti asta-sekin ijtimoiy mehnat taqsimotigaaylanadi. U jamiyat ichidagi, mamlakatlar va regionlar, iqtisodiyot tarmoqlari, ayrim korxonalar va hatto ayrimishlovchilar o'rtasida mehnat taqsimotini ham kamrab oladi. Geografik mehnat taqsimoti ijtimoiy mehnattaqsimotining ajralmas tarkibiy qismi, u hududlarning ixtisoslashishi jarayonini va hududlarning ixtisoslashgan, mahsulotlar va xizmatlarni ayirib boshlashini ifodalaydi. Geografik mehnat taqsimotining oliy shakli xalqaro mehnattaqsimotidir (XMT). XMT ayrim mamlakatlar xo'jaligining ma'lum mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishini va bumahsulotlarni boshqa



mamlakatlar bilan ayirboshlashinibildiradi. Qadimgi yunon olimi Strabon o'zining o'n yetti tomlik «Geografiya» deb nomlangan asarida, aholining hududiy joylashuvi, mamlakatlar va hududlar o'rtasidagi tovar ishlab chiqarish va savdo sotiq aloqalarini yoritadi. a'lumki, dastlab shaharlar Nil deltasida va Mesopotamiyada(Vavilion) savdo va xunarmandchilik markazlari, harbiy qo'rg'onlar sifati paydobo'lgan. Kapitalizmning rivojlanishi bilan shaharlar soni va salmog'ham ortib bordi. Shaharlarning iqtisodiy-ma'muriy va madaniy markaz sifatida mavqei kuchaydi. Urbanizasiya jamiyat hayotida shaharlar ahamiyatining tarixiy o'sishi jarayonijamiyatning aholi mehnati turmush tarzi (masalan: mehnat qilish, kiyinish, gaz, elektr, suv bilan ta'minlanishi, uylarni pardozlash,qum shuvoq,televizion,telefon vah.k.jva madaniyatining ko'proq shaharlarga xosbo'lib o'zgarib borishidir. 27. Sanoat inqilobi (Cr).18-a ning 60й.ларидан дастлаб Буюк Британияда бошландиАнглиянинг кенг мустамлақачилик тизи-ми ҳам С.т.га катта таъсир кўрсатди, му-стамлақа бойликлари саноатга қўйилди. Ст. барча мамлакатларда енгил саноатдабошланиб, оғир саноатнинг шакллани-ши б-н яқунланган. Англияда ҳам даст-лаб йигирув, кейинроқ тўқув машинаси ихтиро қилинди ва илгизлама корхона-ларида қўлланилди ва саноат ривожиди машиналар даврини бошлаб берди.Металлургияда янги усулда чўян ва пўлат олиш ривож-ланди(домна печлари). Машиналарнинг катта иш тезлиги янги энергия манбаи-ни талаб этди(аввалги энергия қўл,оёқ кучи, оқар сувлар). 1780— 1820 й.ларда тўқимачилик саноати ҳамжи16 мартадан ортиқ ўсди. Тўқимачилик саноатида бош-ланган бу ўзгаришлар жун, каноп, ипак саноатига ҳам ўтди. Буг машинасинингихтиро қилиниши саноат энергетикасида бурилиш нуктаси бўлди. 19-а.нинг биринчи чо-рагида(1811) буг двигателига асосланган энг арзон ва кулай пароход транспорти ишга тушди, 1814 й. Ж. Стефенсон паровозни ихтиро қилди. 1825 й.дан темир йўллар ишлай бошлади.19асрнинг20—30 й.ларида ма-шина индустрияси мануфактура ва хунармандчилик устидан тўла галабага эришди. Англия йирик индустриал мам-лакатга, яъни«дунё устaxonасига» айлан-ди.

27.Транспорт мамлакатининг сиёсий ва маданий хаётида ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ўтмишга назар ташласак, Ўрта Осиё худудидан “Буюк ипак йўли”ўтган. Ипак йўли Фарбий Европани жанубий ва шарқий Осиё билан боғлаб турган, унинг шахобчалари Ўрта Осиё худуди бўйлаб тарқалган. Ўрта Осиёдаги халқлар бир билрари билан шунингдек, қўшни худудлардаги халқлар билан ижтимоий, маданий алоқа қилганлар. “Буюк ипак йўли”нинг таъсирида йирик шаҳарлар, обод маҳаллалар барпо бўлган. Маданият ва маърифат тараққий этган. Буюк географик кашфиётлар даврида денгиз йўлларининг очилиши, шунингдек, яқин ва ўрта шарқ мамлакатларида вазиятнинг кескинлашуви оқибатида, Буюк Ипак йўлининг Ўрта Осиё худудидаги мавқеи пасайиб борган. Халқаро савдо муносабатлари қадимда ҳам мавжуд бўлган, мамла-катлар ўртасида иқтисодий ва сиёсийалоқалар миллий давлатларнинг пайдобўлиши б-н юзага келган, аммо кўпгина мамлакатлар, сўнгра жаҳондаги барчамамлакатлар савдосини қамрайдиганЖ. б. (унинг негизиди жаҳон хўжалиги) факат йирик машиналашган индустрия-га ўтиш б-н шакллана бошлади ва20-а. бошига келиб қарор топди. Йирик маши-налашган ишлаб чиқаришга ўтиш мил-лий бозор чегараларини кенгайтирди, ташки савдо у ёки бу мамлакатнинг ичиктараққиётини тўлдирадиган омилданмамлакат хўжалиги тараққиётининг за-рурий шартига айланди

28.«Iqtisodiy geografiya» geografiya fanlari tizimigakiradi. U «Tabiiy geografiya», «Tarix», «Iqtisod va statistika» fanlari bilan uzviy ravishda bog'langan.«Iqtisodiy geografiya» ijtimoiy, geografik, tabiiy geografiya esa tabiiy fan hisoblanadi. «Iqtisodiy geografiya» va «Tabiiy geografiya» o'rtasida uzviy hamkorlik mavjud.«Iqtisodiy geografiya» tabiiy sharoit va resurslarga iqtisodiybaho berishning ilmiy asoslarini ishlab chiqadi. Geografiya fanlari bo'yicha tadqiqot va o'quv ishlari olibborish uchun «Iqtisodiy geografiya»ning «Tabiiy geografiya» bilan uzviy hamkorligi muhim ahamiyatga ega. Ayrimmamlakat va mintaqalarga ta'rif beruvchi mamlakatshunoslikishlari tashkil qilishda ham bu hamkorlikning roli katta.Ijtimoiy fanlar turkumiga kiruvchi «Iqtisodiy geografiya» uchun nazariy ahamiyatga ega bo'lgan umumiiqtisodiyfanlarning qisqacha xulosalari muhimdir. Tarmoqlar iqtisodiyoti bilan shug'ullanuvchi fanlar, ya'ni ishlab chiqarish sharoiti, xalqxo'jalik tarmoqlarida ishlab chiqarishni tashkil qilish varivojlantirish, texnik-iqtisodiy asoslan, ishlab chiqarishnijoylashtirishning xususiyatlari va omillari, ishlab chiqarishdattannarx va boshqalar bilan shug'ullanuvchi aniq iqtisodiyotfanlari ko'p masalalarda «Iqtisodiy geografiya» bilan aloqadabo'ladi.Iqtisodiy geografiyaning tarmoqlari: sanoat geografiyasi, qishloq xo'jaligi geografiyasi, transport geografiyasi, qurulish geosi, tashqi iqtisodiy aloqalar va b.

29. Ishlab chiqarish va umumian iqtisodiyotning yirik tarki-biy qismlari avvalambor sanoat, qishloq xo'ja lig i, transport,qurilish hisoblanadi. Ularni makroiqtisodiy tarmoqlar deb ham atashadi. Shu bilan birga yuqoridagi tarm oqlar o'zlarining murakkab ichki tuzilishiga ega. Masalan, sanoatni olaylik: u eng avvalo ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish ( ya'ni «A» guruhi yoki og'ir sanoat) va iste'mol mollarini ishlab chiqarishga («B» guruhi, yengil va oziq-ovqat sanoat) bo'li-nadi.Sanoat dunyo moddiy ishlab chiqarishining yetakchi tarmog'i bo'lib, unda 350 mln.dan ko'proq aholi band.er shari iqtisodiy faol aholisining 60%dan ortig'i qishloqxo'jaligida band, agar qishloq xo'jaligiga yordam beruvchi yoshva keksalarni hisobga olsak, unda jahon aholisining 2/3 qismiqishloq xo'jaligida mashg'ul.Hozirgi vaqtda ham Afrika va Osiyoning ko'pginadavlatlarida aholining 70%dan ortig'i qishloq xo'jaligida band.Ayrim davlatlarda, masalan, Burkina-Fasoda (G'arbiy Afrika) buko'rsatgich 95%ni tashkil etadi. Qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlari, shuningdek,oziq-ovqat, to'qimachilik va boshqa sanoat tarmoqlariga xomashyo yetkazib beradi. Shu bilan birga, qishloq xo'jaligi turli xilqishloq xo'jalik mashinalarini va



mineral o'g'itlarni iste'mol qilish bozori hamdir. Transport jahon moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarining uchinchi muhim tarmog'idir. U sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlaridan farqli ravishda biron-bir xil mahsulot ishlab chiqarmasa-da, ishlab chiqarishning rivojlanishida juda katta o'rin tutadi.

**30. xo'jalik tarmoqlari** iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning eng asosiy mavzusi hisoblanadi. Xususan, bu eng yirik mavzu jahon moddiy ishlab chiqarishining sanoat, qishloq xo'jaligi, transport tarmoqlarini va ular bilan uzviy bog'liq bo'lgan xalqaro iqtisodiy aloqalar sohaslarini qamrab oladi. Bu mavzlarni o'rganish bilan o'quvchi har bir xo'jalik tarmoqlarining jamiyat hayotida tutgan o'rnini, rivojlanishi va joylashishi xususiyatlarini, ularning atrof-muhitga ta'siri haqida atroflicha tushuncha oladi. Sanoat – moddiy ishlab chiqarishning yetakchi tarmog'idir. U har qanday xo'jalik tarmoqlarining rivojlanishini ta'minlab berish xususiyatiga ega. Qishloq xo'jaligi moddiy ishlab chiqarishning ikkinchi yirik tarmog'idir. U kishilik jamiyatining eng qadimgi xo'jalik sohasi hisoblanadi. Shu bilan birga, bu ishlab chiqarish tarmog'i barcha davrlarda insonning kundalik iste'mol mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini qondiruvchi asosiy manba bo'lib xizmat qilgan. Qishloq xo'jaligi moddiy ishlab chiqarishning ikkinchi yirik tarmog'idir. U kishilik jamiyatining eng qadimgi xo'jalik sohasi hisoblanadi. Shu bilan birga, bu ishlab chiqarish tarmog'i barcha davrlarda insonning kundalik iste'mol mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini qondiruvchi asosiy manba bo'lib xizmat qilgan. transport sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlaridan farqli ravishda biron-bir xil mahsulot ishlab chiqarmasa-da, ishlab chiqarishning rivojlanishida juda katta o'rin tutadi.

**31. Iqtisodiy geografiya»** fani ishlab chiqarishning hududiy muammolarini tabiiy va iqtisodiy sharoitga bog'liq holda o'rganadi; dunyo hamda turli mamlakatlar va mintaqalarda ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va hududiy tashkil etish xususiyatlarining obyektiv qonuniyatlarini asoslab beradi; ishlab chiqarishning joylashishi va rivojlanishi xususiyatlarini o'rganish jarayonida mamlakatlar hududida iqtisodiy rayonlarning vujudga kelishi, ular o'rtasida iqtisodiy aloqalarning shakllanishi va rivojlanishini izohlaydi; shuningdek, ayrim mamlakatlar va hududlar xo'jaligining tasnifi aniqlik iqtisodiy-statistik ma'lumotlarni tahlil qilish va umumlashtirish asosida o'rganib, qisqacha ilmiy xulosalar chiqaradi va tavsiyalar beradi. Rivojlanayotgan mamlakatlar xo'jaligining hududiy tuzilishida esa o'tmish mustamlaka davrining ta'siri haqida sezilib turadi. Ular uchun hududiy strukturayutug'larining nihoyatda past darajasi, transport va infratuzilmaning kam rivojlangani bilan bog'liq holda rayonlarning bir-biridan ajralib qolganligi, ayni paytda, aholiva ishlab chiqarishning katta qismi poytaxt shaharlarda to'planganligi va keskin hududiy nomuvofiqlikning saqlanib qolayotganligi xarakterlidir. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarga xos bo'lgan xo'jalikning o'ziga xos hududiy xususiyatlari turli yo'nalish va mazmundagi regional siyosatimamlaga oshirilishini taqozo etadi. Rivojlangan mamlakatlarda regional siyosat davlat iqtisodiyotni boshqarishining tarkibiy qismi bo'lib, moddiy ishlab chiqarishning eng muhim tarmoqlari, aholi bandligi, xizmat ko'rsatish sohasini joylashtirish, turizmni rag'batlantirish va boshqalarni o'z ichiga oladi.

**32. Muayyan mamlakat, hudud, viloyat, shahar, tuman, va hatto hovlining o'ziga xosliklaridan biri ularning yer yuzidagi betakror o'rnidir. Tabiiy geografiko'rin; asosan tog', cho'l, okean singari ulkan tabiiy obyektlarga nisbatan joylashgan o'rniga ko'ra belgilanadi, iqtisodiy geografiko'rin; jahonning erkin iqtisodiy mintaqalari, jahon savdo yo'llari, yirik sanoat-markazlari, tabiiy boyliklar kabi obyektlardan foydalanish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Siyosiy geografiko'rin; esa muayyan davrda alohida davlatning boshqa davlatlarga nisbatan joylashuvi, harbiy mojorolar ro'y berayotgan yoki berishi mumkin bo'lgan hudud va davlatlarga nisbatan qanchalik aloqadorligiga ko'ra baholanadi. Iqtisodiy — geografiko'rin; holat tushunchasi fanga N.N. Baranskiy tomonidan kiritilgan. N.N. Baranskiy IGHning mamlakat, rayon va shaharlarga nisbatan 4 ta: markaziy, ichki (chekka) qo'shniçilik; va dengiz bo'yi holatini asoslab beradi. Dengiz bo'yi holat mamlakatlar ijtimoiy — iqtisodiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir etsa, chekka holat salbiy ta'sir etishi mumkin. Qo'shniçilik holati esa mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlar bilan bog'liq. Ayni vaqtda mamlakatlar o'zlarining IGH yaxshilashlari xam mumkin. Chunonchi, Uzbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng, amalga oshirayotgan ishlari bunga misol bo'la oladi.**

**33. Rayon-fransuz tilidan olingan bo'lib (ingliz tilida-region). u hududning umumiy xususiyatga ega bo'lgan ma'lum bir qismini anglatadi. Rayon turli bosqichli va maqsadli yoki yo'nalishli bo'ladi. Bizning fanimizda tegishli esa iqtisodiy yoki ijtimoiy-iqtisodiy rayonlar deb ataladi. O'z navbatida rayon, ayniqsa iqtisodiy rayon hududiy (geografik) mehnat taqsimotining natijasidir. Hududiy mehnat taqsimoti esa iqtisodiy geografik jarayon bo'lib, uning rivojlanish zaminida tabiiy sharoit va resurslarning hududiy jihatdan turli-tumaniqligi yotadi. Bu tabiiy hududiy favvutlar xalq xo'jaligi tarmoqlari rivojlanishi va joylashuvining bir joydan ikkinchi joyning farq qilishiga olib keladi. ularsiz iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining o'zi ham bo'lmaydi. Ma'lumki, hududiy mehnat taqsimoti iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning asosiy tushunchasi bo'lib, uning zaminida iqtisodiy rayonlar va HICHMlar vujudga keladi. N.N. Kolosovskiy ishlab chiqarishning hududiy majmualari (yoki HICHM) tushunchasi iqtisodiy rayonlar o'rnini egallamasligi kerak, ular iqtisodiy rayonlarning asosini tashkil etadi. xolos deb ta'kidlagan edi. Darhaqiqat, HICHM o'zining mazmun va mohiyati jihatidan. korxonalarining ma'lum bir nuqtadagi yoki joydagi turg'un birikmasi sifatida iqtisodiy rayondan sezilarli darajada farq qiladi.**

**34. Ishlab chiqarishni tashkil etishning barcha shakllari ijtimoiy va hududiy jihatlariga ega. Mujassamlashuv** geografik jihatdan eng avvalo, moddiy sohalar – sanoat, qishloq xo'jalik, transportda yaqqol nomoyon bo'ladi. Fanob'yektini aynan shu tarmoqlarning hududiy tashkil etilishi, joylashish xususiyatlarini belgilab beradi. Ijtimoiy obyektlarning hududiy tashkil etilishi esa xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida turlicha bo'ladi. Ixtisoslashuv mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlarning tarkib topishi bilan chambarchas bog'liqdir. Uning uch bosqichi korxona,

shahar va tuman miqyosidagi ixtisoslashuvi, shuningdek, uch turi - qism (detal): texnologik yoki yarimmahsulot va predmet (tovar mahsulot ishlab chiqarish) ixtisoslashuvimavjud. *kooperasiya* - bir mahsulot yaratish uchun turli korxonalarning hamkorligi bo'lib, bunda ularning tarmoq holda joylashuvi kuzatiladi. Bunda qatnashuvchi korxonalar soni yuqorida kelayotgan mahsulotning murakkabligiga bog'liq bo'ladi. *Kombinasiya* - kooperasiyaga o'xshab korxonalar birlashmasidan iborat. Bunda tarqoq holda joylashgan birliklames, balki ularning hududiy umumiyliigi tushuniladi. Kooperasiyada mahsulot bir bo'lsa, kombinasiyada aksincha, xom ashyo bir bo'lib, undan olingan mahsulot turlicha bo'ladi.

**35. Пирер Xarге** ўзининг "География: глобал синтез" номли китобида географиянинг 4 асосий тармоқларини ажратди: 1. География фалсафаси; 2. Тармоқлар географияси; 3. Минтакавий география; 4. Тадқиқот методлари. Р. Xagget (1979) va geografiyaning bir qatyor nazariyotchilari ekologik sistemani yok ekosistemani geografiya ning predmeti deb hisoblaydilar. Tizimli yondashish g'oyasining asl mohiyati o'rganish obyekting xususiyatlarini uning qismlaridagi xususiyatlar asosida tadqiq qilishdan iboratdir. XX asrning 70-80 yillariga kelib bu ta'limot ko'pchilik geograflarni ham qiziqitirib qoldi. Bunga misol qilib, D. Xarvey (1969), R. Chorli va B. Kennedi (1971), A. Y. Reteyum (1972), I. Krxo (1976), K. N. Dyakonov (1975), Y. Demek (1977), V. B. Sotshava (1978), P. Xagget (1979), V. N. Solntsev (1981), R. Djonston (1987) va boshqalarining ilmiy ishlarini keltirish mumkin.

**36. bir biri bilan** o'zaro bog'langan ishlab chiqarish korxonalari to'plangan hudud sanoat tuguni deb ataladi. *Iogan Tyunen* XIX asrning 20-30-yillarida o'zining qishloq xo'jaligi tarm oqlarini joylashtirish bo'yicha ilmiy fikrlarini maxsus asarlarida bayon qildi. I. G. Tyunen g'oyasining asosiy mohiyati yagona shahar, ya'ni iste'mol markazi atrofida qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishni hududiy tashkil qilishdan iborat. U bu g'oyani amalga tatbiq qilish uchun xo'jalik bilan shahar yoki bozor (uning misolida bu shahar - Meklenburgdagi Rostok) o'rtasidagi masofa, qishloq xo'jalik mahsulotining narxi, qiymati va yer rentasiga asoslanadi. Yer rentasi esa unga qo'yilgan mablag'i bilan olingan daromad nisbati bilan belgilanadi. Yuqoridagi shartlar yordamida I. Tyunen shahar atrofida qishloq xo'jaligi tarmoqlarining joylashuv tizimini yaratadi. Bu tizim adabiyotda «Tyunen xalqalari» nomi bilan mashhur. Chunki, turli mahsulotlarni yetishtirishga ixtisoslashgan har xil tarmoqlar iste'mol markazi atrofida xalqasimon joylashadi. Masalan, birinchi xalq - bog'dorchilik, sabzavotchilik va qisman sut chorvachiligi; ikkinchisi - o'mmon xo'jaligi (o'sha davrda o'tin uchun), uchinchi xalq - kartoshka, arpa yetishtirish va urug'chilik, sut chorvachiligi, to'rtinchi - yuqori unumdor g'allachilik va sut-g'o'sht chorvachiligi, beshinchi g'allachilik va mihoyat, oltinchi xalq - yaylov chorvachiligi.

**37. tabiiy ko'rinishdagi** iqtisodiy tekislik noteslikka, xuddiy mujassamlashuvning ko'chayishiga o'zgaradi. Buning natijasida noteslikni tekislashga urinib ko'radigan ilmiy izlanishlar talab etildi. Xuddi shunday regulary tizimga moslashgan ishlab chiqarish va aholiga xizmat ko'rsatish sohaslarini hududiy tashkil qilish g'oyalarini V. Kristaller va A. Lyosh yaratdi. A. Veber sanoat shantdortining asoschisidir. Shantdortesa - korxonaning o'rnatilgan joyi yoki korxonaning optimal (standart) joylashgan nuqtasi ma'nosini anglatadi. Joylashtirish omili u yoki bu korxonani qurishda ko'zda tutilgan iqtisodiy samaradorlik, foyda nuqtai nazaridan baholanadi. Bu foyda, A. Veber fikricha asosan xomashyo mahsuloti - tini realizatsiya qilish, transport va ishchi kuchiga ketgan xarajatlar nisbati ham da asosiy ishlab chiqarish fondlari yoki ma'nodan tashkil topadi. K eyinchalik u xomashyo va mahsulotni sotish bilan bog'liq omilni umumiy transport sarf - xarajatlari kiritti. Chunki, mahsulotning tanmarxiga xom - ashyoni keltirish, mahsulotni realizatsiya qilish bilan bog'liq xarajatlar ham kiradi. Natijada, sanoat shantdortini belgilovchi ikkita omil - transport va ishchi kuchining (manet resursi) olindi. Veber keyinroq ularga yana bir muhim omilni qo'shdi - u ham bo'lsa aglom eratsiya omilidir.

**38. Aholi migratsiyasi** (lotincha migration "ko'chish") - yashash joyini doirmiy yoki vaqtincha o'zgartirish maqsadida ko'chishdir. Bugungi kunda yer shari aholisining, uning hududlari bo'ylab joylashuvi, zichligi aholining tabiiy o'sishi bilan bir qatorda, migratsion harakatining ham natijasidir. Insonlar, yashash, ishlash, o'qish, va rekreatsiya maqsadlarida doimo hududlar bo'ylab harakat qiladilar. Ularning hududiy harakatlari maqsadlariga binoan turli muddatlarga belgilanadi. Aholining ma'lum qismini asosan o'qish, ishlash maqsadida o'zlariga yaqin shaharlarga yoki qishloqlarga yashash joyini o'zgartirmagan holda, bir kunda borib qaytadilar. Aholining bunday harakatini mutaxassislar "mayatniksmon migratsiya" deb o'rganadilar va haqiqiy migratsion harakatga qo'shmaydilar. Aholi migratsiyasida aksariyat mutaxassislar aholi yashash joyini o'zgartirish jarayoniga asoslanadilar. Migratsiyaning asosiy belgilaridan biri ma'muriy chegarani kesib o'tish (davlat, viloyat, aholi maskanlari va h.k.). Ana shu asosda migratsiya tashqi (ernigratsiya) va imnigratsiya) va ichki migratsiyaga ajratiladi. Tasbqi migratsiya - bir davlatdan ikkinchi davlatga, bir qit'adan ikkinchi qit'aga aholining ko'chishidir. Bu jarayonda davlatlar aholisi qayta taqsimlanadi va ularda aholining kamayishi va ko'payishi kuzatiladi. Ichki migratsiya - bir davlatning ichida aholining hududlar bo'ylab ko'chishidir. Asrlardan qaytgan aholi repatriantlar (lotincha - patria "vatan", re "orqaga") deb ataladi.

**39. XX asrning oxirigacha** Yevropaga tomon migratsion harakat kuchayadi. Aholi turmush darajasi nisbatan Y. I. qori hisoblangan B. I. yuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, Shveysariya va boshqa davlatlarga, yashash sharoiti nisbatan past bo'lgan Italiya, Ispaniya, Gresiya, T. I. rkiya, Shimoliy Afrika, yaqin Sharq davlatlaridan aholi kela boshladi. XX asrning 90 yillarida G'arbiy Yevropada 15 millionga yaqin xorijiy ishchilar qaytgan. Turmush darajasi yuqori hisoblangan Yevropa davlatlarida dunyoning turli hududlaridan aholining iqtisodiy migratsiyasi XXI boshlandi ham kuzatilmogda. Hozirgi davrga kelib d. I. nyo hududlarida ichki migratsion harakat faollashdi. Ilmiy manbalarda migratsiyaning bunday tili ni "yangi hududlarni o'zlashtirish" deb atalmoqda. AQSH, Kanada, Braziliya

## Умумий ер билими

**1. Умумий ер билимининг ўрганиш объекти географик кобикдир.** Географик кобикнинг таркибий қисмлари: Тоғ жинслари, сувлар, ҳаво, тирик модда ва бошқалар ҳар хил кўринишда бўлиши мумкин (қаттиқ, суюқ, газ). Ердаги барча қимёвий элементлар географик кобикда мавжуд. Географик кобикка Қуёш ва қонинотдан келадиган иссиқликдан ташқари Ернинг ички қисмидан ҳам иссиқлик келиб туради. Шундай қилиб, умумий ер билимининг мақсади табиий муҳитни яхшилаш ва унда содир бўладиган жараёнларни ва ҳодисаларни бошқариш тизимини ишлаб чиқиш ҳамда Ер тизимини барқарор ривожланишини таъминлаш мақсадида географик кобикнинг тузилиши, шаклланиши ёки ривожланиши қонунларини ўрганишдан иборатдир-умумий табиий географик фанлар гуруҳи. Мазкур фанларга умумий ер билими, умумий геоморфология, умумий гидрология табиий географик районлаштириш ва бошқа фанлар қиради.

**2. Умумий Ер билими энг қадимги фанлар қаторига қиради.** Унинг ривожланишида қуйидаги босқичларни ажратиш мумкин. **Қадимги ёки антик давр босқичи.** Фан инсоннинг онгли фаолияти сифатида қадимги Юнонистонда милоддан аввалги VI-V асрда вужудга келган. Ушбу босқичда географик аҳамиятга эга бўлган илмий натижалар қуйидагилардан иборат: Гомер томонидан милоддан аввалги XII асрда Дунё харитаси тузилди. Мазкур харитада асосан Ўрта денгиз атрофи тасвирланган Шимолий Африкадаги Ливия, Миср, Ғарбий Осиёда Финикия, қичик Осиё ярим ороли, Ўрта денгиздаги Кипр, Крит, Сицилия ороллари тасвирланган. Аристотель томонидан милоддан аввал IV асрда Ернинг шарсимонлиги, Ерда иссиқ минтақаларнинг мавжудлиги исботланди. Дунё харитаси тузилди. Унинг харитасида Гомер харитасидаги жойлар янада кенгайтирилган. Унинг харитасида кишилар яшамайдиган совуқ минтақа ва кишилар яшайдиган иссиқ минтақа ажратилган. Аристотель томонидан тузилган Дунё харитасида Африканинг шимолий қисми, Осиё ва Европа қитъалари тасвирланган. Осиёдаги Ҳиндистон, Амурдарё ва Сирдарё, Каспий денгизи, Европадаги Италия, Македония, ички (Ўрта) денгиз, Иберия ва бошқа жойлар тасвирланган. **3. Қадимги ёки антик давр босқичи.** Фан инсоннинг онгли фаолияти сифатида қадимги Юнонистонда милоддан аввалги VI-V асрда вужудга келган. Ушбу босқичда географик аҳамиятга эга бўлган илмий натижалар қуйидагилардан иборат: Гомер томонидан милоддан аввалги XII асрда Дунё харитаси тузилди. Мазкур харитада асосан Ўрта денгиз атрофи тасвирланган. Шимолий Африкадаги Ливия, Миср, Ғарбий Осиёда Финикия, қичик Осиё ярим ороли, Ўрта денгиздаги Кипр, Крит, Сицилия ороллари тасвирланган; Аристотель томонидан милоддан аввал IV асрда Ернинг шарсимонлиги, Ерда иссиқ минтақаларнинг мавжудлиги исботланди. Дунё харитаси тузилди. Унинг харитасида Гомер харитасидаги жойлар янада кенгайтирилган. Унинг харитасида кишилар яшамайдиган совуқ минтақа ва кишилар яшайдиган иссиқ минтақа ажратилган. Аристотель томонидан тузилган Дунё харитасида Африканинг шимолий қисми, Осиё ва Европа қитъалари тасвирланган. Осиёдаги Ҳиндистон, Амурдарё ва Сирдарё, Каспий денгизи, Европадаги Италия, Македония, ички (Ўрта) денгиз, Иберия ва бошқа жойлар тасвирланган; Эротосфен милоддан аввалги III асрда Ернинг ўлчамларини аниқлади, Дунё харитасини тузди. «Географика» номи асар ёзди, географияни атамаси фанга олиб кирди; Птоломей эрамининг бошида (II аср) хариталарни даража тўри ёрдамида тузишни ихтиро қилди. Дунё харитасини тузди ва география бўйича қатор асарлар ёзди. Шу даврда Страбон география фани бўйича йирик асарлар ёзди;

**4. Аристотель томонидан милоддан аввал IV асрда Ернинг шарсимонлиги, Ерда иссиқ минтақаларнинг мавжудлиги исботланди.** Дунё харитаси тузилди. Унинг харитасида Гомер харитасидаги жойлар янада кенгайтирилган. Унинг харитасида кишилар яшамайдиган совуқ минтақа ва кишилар яшайдиган иссиқ минтақа ажратилган. Аристотель томонидан тузилган Дунё харитасида Африканинг шимолий қисми, Осиё ва Европа қитъалари тасвирланган. Осиёдаги Ҳиндистон, Амурдарё ва Сирдарё, Каспий денгизи, Европадаги Италия, Македония, ички (Ўрта) денгиз, Иберия ва бошқа жойлар тасвирланган; Эротосфен милоддан аввалги III асрда Ернинг ўлчамларини аниқлади, Дунё харитасини тузди. «Географика» номи асар ёзди, географияни атамаси фанга олиб кирди; Птоломей эрамининг бошида (II аср) хариталарни даража тўри ёрдамида тузишни ихтиро қилди. Дунё харитасини тузди ва география бўйича қатор асарлар ёзди. Шу даврда Страбон география фани бўйича йирик асарлар ёзди.

**5. Ўрта асрлар босқичи.** Мазкур босқичда география фани асосан шарқ мамлакатларида ривожланди. Александриялик Косма Индикоплов IV асрда Дунё харитасини тузди. Унинг харитасида Шимолий Африка, Европа, Ўрта денгиз (Рим), Осиё, Каспий денгизи тасвирланган. У ер юзасини океан билан ўралган ясси тўртбurchак шаклида тасвирлаган. VIII-IX асрларда Аҳмад Ал-Фароний астролабия асбобини яратди, астрономия, гидрология ва геодезия соҳасида муҳим илмий ишлар олиб борди. Шимолий Африкадаги Ливия, Миср, Ғарбий Осиёда Финикия, қичик Осиё ярим ороли, Ўрта денгиздаги Кипр, Крит, Сицилия ороллари тасвирланган; Аристотель томонидан милоддан аввал IV асрда Ернинг шарсимонлиги, Ерда иссиқ минтақаларнинг мавжудлиги исботланди. Дунё харитаси тузилди. Унинг харитасида Гомер харитасидаги жойлар янада кенгайтирилган. Унинг харитасида кишилар яшамайдиган совуқ минтақа ва кишилар яшайдиган иссиқ минтақа ажратилган.

**6. Буюк географик кашфиётлар босқичи.** Ушбу босқичдан бошлаб Европада фан яна ривожлана бошлади. Натижада дунё аҳамиятига бўлган кашфиётлар қилинди. 1492 йил Христофор Колумб томонидан Америка қитъаси очилди. Х. Колумбнинг асосий мақсади Ҳиндистонга денгиз йўлини очиш бўлган. Шунинг учун у

кашф қилган жойларни Ҳиндистон, у ердаги маҳаллий аҳолини эса Ҳиндулар деб атаган. 1499-1501 йиллари Америго Веспуччи Америка киттасини шимолий қисмларини текширди ва янги ерларнинг илк тавсифини ёзди. 1507 йили француз география М.Вальдземюллер материкни Америго Веспуччи шарафига Америка деб аташни таклиф этди. 1498 йили Васко-да-Гама бошлиқ Португалия экспедицияси Африкани айланиб ўтиб, Европадан Ҳиндистонга денгиз йўлини очди. Шу даврдан бошлаб Осиёни Европа билан боғлаётган «Буюк ипак йўлининг» аҳамияти пасая бошлади. 1519-1521 йиллари Фернан Магеллан бошлиқ Испания экспедицияси океан бўйлаб Дунё айлана сайёҳатини амалга оширди ва Ернинг шарсимонлигини яна бир бор исботлади, ҳамда Дунё океанини яхлитлигини асослаб берди. 1605 йил Голланд сайёҳи Янссзон Австралия материгини кашф қилди. Сўнгра А.Тасман (1641-1643й) материкни ҳамма томонидан айланиб чиқди. 1650 йили Голланд олими Б.Варенийнинг «Умумий география» номли асарини босиб чиқиши илмий географияни ривожланиш учун асос бўлди. Б.Варений географияни икки қисмга бўлади: умумий ва хусусий. Унинг фикрича, умумий география Ернинг умумий хусусиятларини, хусусий география эса Ернинг айрим қисмларини ўрганади.

**7. Илмий географик ишлар босқичи (XVII-XIX аср).** Мазкур босқичдан бошлаб биринчи мартаба махсус илмий экспедициялар уюштирила бошланди. Бундай экспедициялар Францияда (Бугенвил Лаперуза), Буюк Британия (Ж.Кук, Ванкувер), Россияда (Беринг, Чириков, Крашенинников ва бошқалар) уюштирилди. Натижада Тинч океани, Осиё, Шимолий Америка қирғоқлари, Африканинг ва Жанубий Американинг ички қисмлари ва табиати ўрганилди. Ернинг ички қисмлари, Ер юзаси рельефи, Ер усти ва ости сувлари, шомоллар, ўсимликлар ҳақида билимларни тўлланиши билан табиий географиядан геология, гидрология, геоботаника ва метеорология ажралиб чиқиб кетди. Ушбу босқичда кўп илмий ишлар мамлакатшунослик йўналишида бўлган. Мазкур ишлар икки йўналишда олиб борилган: а) биринчи йўналишда ҳар бир давлатнинг географик тавсифига катта эътибор берилган; б) иккинчи йўналиш айрим ўрганилмаган ҳудудларни географик тавсифига бағишланган. Бундай тавсифлар кўп ҳолларда сайёх ва олимларнинг экспедицияларида йиккан маълумоти асосида тузилган. Масалан, С.П.Крашенинниковнинг «Камчатканинг тавсифи», П.С.Палласнинг «Россияга сайёҳат» ва бошқалар.

**8. XX аср босқичи.** Мазкур босқич икки даврдан иборат: Биринчи давр XX асрнинг биринчи қисмини ўз ичига олади. Мазкур даврда табиий географияда қатор муҳим таълимотлар яратилди. В.В.Докучаев томонидан табиат зоналлий таълимоти яратилди. А.А.Григорьев томонидан эса географик қобик ва географик муҳит таълимоти яратилди. Биосфера ҳақида таълимот эса В.А.Вернадский томонидан яратилди. Географик қобикнинг бўйлама (вертикал) ва кўндаланг (горизонтал) тузилиши, ривожланиши ва таркибий қисмлари ҳақида тушунчалар нилаб чиқилди. Бу соҳада Л.С.Берг, К.К.Марков, С.В.Калесник, Н.А.Солнцев, А.Г.Исаченко, Ф.Ф.Мильков йирик илмий ишларни амалга оширди (9-расм), С.В.Калесник 40-йиллари географик қобикнинг тузилиши ва ривожланиши умумий ер билими фанининг ўрганиши объекти деган гояни олға сурди. X асрнинг иккинчи ярмида табиий география фан-техника инкилоби (ФТИ) таъсирида ривожлана бошлади. ФТИ даврининг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат: фанни ҳаياتнинг бевосита ишлаб чиқариш қулағига айланиши; янги энергия манбаларини ва сунъий материалларни яратилиши; космик техникани ва Ерни масофадан туриб ўрганиш усулларини ривожланиши; фанларнинг ўзаро таъсирининг кучайиши ва оралик фанларнинг ривожланиши (биохимия, биофизика, геохимия, геоботаника, геофизика ва х.к.). экологик шароитнинг кескин суръатларда ёмонлашуви. Иккинчи даврда география фанининг ривожланишидаги асосий натижалар қуйидагилардан иборат: ФТИ даврида инсонин табиатга таъсири маҳаллий (локал) миқёсдан минтакавий ва сайёравий миқёсга кўтарилди; география фанида шакллانган янги муаммолар мазкур фанда моделлаштириш ва тажриба усулларини кенг қўллашни тақозо қилди; - космик усуллар ёрдамида айланасимон тузилмалар, атмосфера ҳаракатлари, океан суви айланма ҳаракати, океанларни чуқурдаги сувларини кўтарилиш жараёнлари аниқланди. Мазкур босқичда экология, ландшафтшунослик, табиий географик районлаштириш, инженерлик географияси, географик башорат, мелиоратив география шаклланди ва янада ривожланди.

**9. XX асрнинг 30-йилларида** яратилган бўлсада, аммо унинг айрим гоялари табиий география фанининг ривожланишининг бутун тарихи давомида шакллана борган. Кўп даврлар давомида география асосан Ер юзасини тасвирлаш билан шугулланиб келди. Географик ўлкаларни, мамлакатларни тасвирлаш билан бир қаторда илмий география ҳам ривожлана бошлади. Географик воқеа ва ҳодисаларни тасвирлашдан уларни илмий асослашга ўтиш А. Гумбольдт асарларида кўрина бошлади. Шундай қилиб, умумий ер билимининг мақсади табиий муҳитни яхшилаш ва унда содир бўладиган жараёнларни ва ҳодисаларни бошқариш тизимини ишлаб чиқиш ҳамда Ер тизимини барқарор ривожланишини таъминлаш мақсадида географик қобикнинг тузилиши, шаклланиши ва ривожланиши қонуниятларини ўрганишдан иборатдир. Умумий ер билимининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: табиатдан ва табиий ресурслардан фойдаланишни сайёравий, минтакавий ва маҳаллий даражаларда оқилона бошқаришни илмий асосларини ишлаб чиқиш; географик қобик ҳозирги пайтда инсон томонидан мунтазам равишда ўзгармоқда. Шунинг учун географик қобик ҳаيات билан ўзвий равишда боғланган. Натижада географик қобик таркибида табиий-техноген тизимлар шаклланган. Географик қобикнинг ҳолати ўзгара бошлайди, бундай янги ҳолатда географик қобик янги микродорй жиҳатларга эга бўлади.

10. **тадқиқот усуллари.** фанларда **тизимли тадқиқот** усуллари кенг қўлланилади. **Тизимли тадқиқот** усулида ҳар бир табиий географик объект (объект) ўзаро таъсира бўладиган турли хил таркибий қисмлардан иборат тизим деб қаралади. Географик объектнинг тизим деб оладиган бўлсак, у яна вертикал ва горизонтал йўналишда янада майдарок тизимчаларга, мазкур тизимчалар янада кичикроқ тизимчаларга бўлиниб кетади. **Киёсий тавсиф** усули табиий географияда қадимдан қўллаб келинади. Ҳозирги даврда ҳам мазкур усул географик тадқиқотлар олиб боришнинг асосий усули ҳисобланади. Киёсий-тавсиф усули турли ҳудудларни рельефини, иқлимини, ички суварини, ўсимлиги, тупроқ, ҳайвонот дунёси, табиат зоналари ва ландшафтларни ўрганишда кенг қўлланилади. Мазкур усул мамлакатшуносликда кўпроқ фойдаланилади. **Экспедиция ёки дала усули** табиий географиянинг асосий усулларидан биридир. Географик назариялар асосан далада тўпланган маълумотлар асосида ривожланади. Шунинг учун мазкур усул антик даврдан то ҳозирги давргача географик маълумотлар олишнинг ва табиатни ҳамда ҳўжаликни ўрганишнинг асосий усули бўлиб ҳисобланиб келмоқда. **Картографик усул** ҳар бир географик тадқиқот ишларида қўлланилади. Картографик усул ёрдамида табиий ва иқтисодий шароитнинг умумий ва хусусий томонлари тавсифланади. Масалан, комплекс хариталар, табиий хариталар, геология, тупроқ, ўсимлик, ландшафт, кишлоқ ҳўжалиги, саноат ва бошқа хариталар. **Аэрокосмик усуллари** ҳам табиий географияда кенг қўлланилади, улар турли илмий ишларда ҳамда хариталар тузишда фойдаланилади.

11. **Геохимик усуллар** ландшафтшунослик тадқиқотларида кенг қўлланилади. Геохимик усул ёрдамида ландшафтшуносликда химиявий элементларни ҳаракати ўрганилади. Химиявий элементлар кўпроқ балансликлардан пасткам жойлар томон ҳаракат қилади. Натижада турли хил ландшафтлар ҳосил бўлади. **Моделлаштириш усули** табиий географияда кенг қўлланилади. Ҳозирги пайтда жамият ва табиатни ўзаро таъсирини моделлаштириш табиий географияни ва экологик географиянинг асосий муаммоларидан бири ҳисобланади. Табиий географияда махсус тадқиқот усуллари кенг қўлланилади. Улар табиий географиянинг ўзида ишлаб чиқилган усуллардир. Бундай усулларга киёсий тавсиф, экспедиция, картографик, палегеографик, ландшафт-индикатор ва бошқа усуллар қиради. **Экспедиция ёки дала усули** табиий географиянинг асосий усулларидан биридир. Географик назариялар асосан далада тўпланган маълумотлар асосида ривожланади. Шунинг учун мазкур усул антик даврдан то ҳозирги давргача географик маълумотлар олишнинг ва табиатни ҳамда ҳўжаликни ўрганишнинг асосий усули бўлиб ҳисобланиб келмоқда.

12. **Койнот тўғрисидаги асосий тўшунчалар** қуйидагилардан иборат: олам, металактика, галактика, юлдузлар; Куёш тизими, сайёралар, йўлдошлар, астероидлар, метеорлар, метеоритлар, кометалар ва ҳ.к. Олам - бу чексиз ва чегарасиз дунёдир. Унинг на бошланиши ва на охири маълум эмас. У ҳеч қандай табиий чегарага эга эмас. Металактика - бу ҳозирги телескоплар ёрдамида ўрганилиши мумкин бўлган оламнинг бир қисмидир. У галактикалар тизимидан иборат. Фан ва техниканинг тараккии этиши билан металактиканинг чегараси ҳам кенгайиб боради. Галактикалар турли микдордаги юлдузлар тизмидан иборат. Суратта олинган энг олинсдаги галактикаларга бўлган масофа бир миллиарддан ортиқроқ ёруғлик йилига тенг. Радиотелескоплар эса 5млрд. ёруғлик йилига тенг бўлган масофада жойлашган Галактикаларни ҳам аниқлаши мумкин. Ерга энг яқин бўлган галактика Андромеда туманлиги бўлиб, у 1,5 млрд. ёруғлик йилига тенг бўлган масофада жойлашган. Галактикаларнинг шакллари эллиптик, спиралсимон ва нотўғри бўлиши мумкин.

13. **Куёш тизими**-сайёралар, астероидлар, метеорлар, метеоритлар ва кометалар ҳамда йўлдошлардан иборат осмон жисмлари тўпламидир. **Сайёралар** (планеталар-грекча planetos-сайёра, дайди маъносида). Куёш атрофида айланадиган йирик шарсимон осмон жисмлари. Куёш тизимида 9та сайёра маълум: Меркурий, Венера, Ер, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон. **Астероидлар** (юлдузсимонлар-кичик сайёралар). Куёш тизимидаги каттик осмон жисмлари бўлиб, уларнинг кўпчилиги Марс ва Юпитер орбиталари оралиғида Куёш атрофида айланади. Астероидларнинг энг катталари Церера, Паллада, Веста ва Юнонанинг диаметрлари 768, 489, 385 ва 193 км. дир. Улар Куёш атрофида сайёралар айлانган томонга қараб ҳаракат қилишади. Улар қиррасимон каттик жисмлардир. Астероидлар Марс ва Юпитер оралиғидаги сайёрани бир неча миллион йиллар илгари портлаши натижасида ҳосил бўлган деган гоя мавжуд. Астероидларни чагларни тўпланиши ва зичланиши натижасида ҳосил бўлган деган фикр ҳам бор. **Метеорлар** (грекча meteoros-тепадаги, тепада турган маъносида). Унча катта бўлмаган каттик жисмларни атмосферага космик тезликда кириб келиши натижасида атмосферада рўй берадиган қиска лахзали қакнаш. Зарралар ёки каттик жисмлар атмосферага кириб келганда 2000-3000 даража ҳароратгача қизиб кетади. Натижада уларнинг юзаси тез суратлар билан буглана бошлайди. Атмосферага кириб келган жисмнинг ҳажми қанча катта бўлса, қакнаш шунча қучлироқ ва ёруғроқ бўлади. Энг йирик қакнашлар олов шарга ўхшайди, улар атмосферадан жуда катта шовкин билан ўтади. Бундай қакнашни Болидлар деб аташади. **Метеоритлар** (грекча meteoros-койнот ҳодисаси). Фазодан ер юзасига тушадиган тош ёки темир ҳолдаги осмон жисмлари. Улар астероидларнинг (кичик сайёраларнинг) парчалари ҳисобланади. Уларнинг отирилиги бир неча граммдан бир неча тоннагача боради. Метеоритларнинг Ерга тушиши жуда катта қакнаш, шовкин билан кузатилади. Бу пайтда осмонда учиб келаётган оловли шар



кўринади (Болид). Метеорит Ерга урилганда ер юзасида чуқурлар ва хандаклар ҳосил бўлади. Аризонага тушган метеорит диаметри 1200 метр, чуқурлиги 200 метрли ботикни ҳосил қилган.

14 Ер Қуёш тизимидаги учинчи сайёрадир. У Венера ва Марс сайёралари оралиғида жойлашган. Ердан Қуёшга бўлган ўртача масофа 149,6 млн. км. Мазкур масофа астрономик бирлик сифатида қабул қилинган. Ерининг орбита бўйлаб ўртача ҳаракат тезлиги секундида 29,8 км.ни ташкил қилади. Ер орбитасининг узунлиги 940 млн. км. Ер ўз ўқи атрофида 23,43 соатда бир марта айланиб чиқади. Ер ядродан, мантиядан ва ер пўстидан иборат. Ҳозирги маълумотларга биноан ернинг ядроси металл зарраларни бир-бирига урилиши ва ёпишиши (асосан темир зарраларининг) натижасида ҳосил бўлган. Ер таркибида энгил газлардан тортиб оғир металлларга учрайди. Аммо ернинг таркиби хали тўла ва атроғида ўрганилмаган. Ерни беш фоизини ташкил қилган юқори қисмиги яхши ўрганилган. Ер пўстида қуйидаги элементлар тарқалган:  $O(47,2\%)$ ,  $SiO_2(27,6\%)$ ,  $Al_2(8,8\%)$ ,  $Fe(5,1\%)$ ,  $Ca(3,6\%)$ ,  $Na(2,64\%)$ ,  $K(2,6\%)$ ,  $Mg(2,1\%)$ ,  $H(0,15\%)$ , қолган элементлар 0,21% ни ташкил қилади. Ерининг ўртача зичлиги  $5,52 \text{ г/см}^3$ , Ф.Н.Красовский маълумотлари бўйича Ерининг ўлчамлари қуйидагича: Экваториал радиус ёки катта ярим ўк-6378,245 км. Қутбий радиус ёки кичик ярим ўк-6356,863 км

Ўртача радиус- 6371,110 Км Қутбий сиқиклик- 1:298 ёки 21,36 км. Экваториал сиқиклик- 1:30000ёки 213м Меридиан узунлиги- 40008,550км. Экватор узунлиги- 40075,696км. Ер юзасининг майдони- 510083000км<sup>2</sup> Ерининг ҳажми-  $1,083 \times 10^{12} \text{ км}^3$ , Ер юзасининг 71% океанлар ва 29% ни қуруқлик ташкил қилади.

15 **Ернинг шакли** Ернинг шакли қандай деган муаммо қадимдан олимларни қизиқтириб келган. Ерининг шакли ясси, япалоқ, текис, қабарик, доирасимон, шарсимон деган фикрлар аста – секин маълумотлар йиғилиши билан вужудга келган.

Ерининг шакли шарсимон эканлигини милоддан аввал IV асрда Аристотель томонидан исботланган. Мазкур ғоя XVII асргача фанда ҳукм суриб келди. Қадимги олимлар Ерининг шарсимон эканлигини қуйидаги далиллар билан исботлашган: қирғоққа яқинлашадиган кеманинг аввал тепа қисми (мачтаси) сўнг ўрта қисми охири пастки қисмининг кўриниши. Ер ясси, текис бўлганда кеманинг ҳамма томони бирдан кўринар эди; қирғоқдан узоқлашадиган кемани дастлаб пастки қисмини сўнгга ўрта ва юқори қисмини кўздан ғойиб бўлиши; тоғларга яқинлашиб келганда дастлаб тоғ тепалари, сўнгга тоғ этаклари кўринади; Ой тутилганда Ерининг унга тушадиган сояси ҳар доим тўғри доиранинг бир қисми шаклида бўлиши; Қуёш чиқаётганда дастлаб тоғларнинг тепасини ёритиши. Қуёш ботгандан кейин ҳам маълум вақт давомида тоғ чўққиларини ёритилиб туриши, Ер юзаси ясси бўлса, тоғлар этагидан тепасигача баробар ёритилган бўлар эди;

#### 16. Ерининг Қуёш атрофида айланиши

Ер Қуёш атрофида айланасимон орбита бўйлаб ҳаракат қилади. Ер Қуёш атрофини 365 кун, бсоат, 9 мин, 9 сек да тўла бир марта айланиб чиқади. Ерининг йиллик айланма ҳаракати (орбитаси) Эллипс шаклга эга, эллипсининг бита фокусида Қуёш туради. Шунинг учун Қуёш билан Ер ўртасидаги масофа доимо ўзгариб туради. Улар ўртасидаги энг қисқа масофа (перигелий) 3-январда 147 млн. км. бўлади. Улар ўртасидаги энг узоқ масофа эса (афелий) 5- июнда 152 млн. км. бўлади. Ер орбитасининг узунлиги 940 млн. км. Бу масофани ер соатида 107 минг км. Ёки секундида 29,8 км. тезликда босиб ўтади. Афелийда яъни ер Қуёшдан узоқлашганда унинг тезлиги камаяди ва секундида 29,3 км. ни ташкил қилади. Перигелида, яъни Ер Қуёшга яқинлашганда унинг тезлиги ортади ва секундида 30,3 км. ни ташкил қилади. Шунинг учун шимолий ярим шарда киш қисқароқ ёз эса узунроқ. Ер ўқи орбита текислигига отган. Ер ўқи орбита текислиги билан  $66^{\circ}33'$  бурчак ҳосил қилади, яъни Ер ўқининг оғиш буручаги  $66^{\circ}33'$ . Ҳаракат давомида Ер ўқи илгарилар шаклда силжиди ва орбитада 4та ўзига хос нукта ҳосил бўлади.

17. **Географик қобик** ҳақидаги таълимот XX асрда А.А. Григорьев томонидан ишлаб чиқилди. **Географик қобик** леб, атмосферанинг қуйи қисми, литосферанинг юқори қисми, гидросфера ва биосферанинг бир-бирига ўзаро таъсири этиб, ўзаро бир-бирига қиришиб ва тушушиб туридиган Ерининг қисмига айтилади. Географик қобикка гидросфера ва биосфера тўлиқ қиради, у атмосферада озон қатламидан бўлган жойларни, литосферада эса гиперегез зонасини ўз ичига олади (грекча hyper-тепада, genesis-келиб чиқиш). Ер юзасига яқин жойлашган литосферанинг бир қисми). Географик қобик унча қалин эмас, унинг энг катта қалинлиги 40 км. атрофида (Ер юзидан юқорига ва пастга 15-20 км. га чўзилган). Географик қобикда жуда кўп ва хилма-хил воқеа ва жараёнлар содир бўлиб туради, уларнинг асосий сабаби, ушбу қобикда Ерининг ички ва қоинот омилларининг биргаликда, айна бири пайтда, ҳамда жуда қарама-қарши таъсири остида вужудга келади ва ривожланади. **Географик қобикнинг** Географик қобик мураккаб тизим бўлиб, жуда узоқ вақт давомида шаклланиб ҳозирги ҳолатини олган. Унинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат: 1. Географик қобик моддий таркибининг ва тузилишининг ўзига ҳосилиги ва хилма-хиллиги. Географик қобикда моддалар уч агрегат ҳолатда учрайди (қаттиқ, суюқ, газ). Уларнинг физик хоссалари (зичлик, иссиқлик ўтказувчанлиги, иссиқлик сиғими, ёпишқоқлик, дарзланганлик даражаси, Қуёш нурларини қайтариш хоссаси ва х.к) жуда катта оралиқларда ўзгаради. Моддаларнинг химик хоссалари турлича. Бундан ташқари географик қобикда моддалар тузилишига кўра ноорганик, органик ва аралаш турларга бўлинади. Моддаларнинг ҳар бир агрегатилган тури ўз навбатида яна юзлаб ва минглаб ҳилларга бўлиниб кетади. Тирик организмларнинг турлари эса 1,5 млн. дан 2 млн. гача этади.

**18. Географик қобикдаги моддалар ва уларнинг хусусиятлари.** Географик қобикда юкорида айтганимиздек, моддалар хилма-хил хоссалар ва хусусиятларга эга бўлади. Турли моддалар турлича кимёвий ва физик хоссаларга эга. **Моддаларнинг кимёвий таркиби.** Географик қобикнинг турли қисмларини кимёвий таркиби турлича. Аммо Оламнинг бизга маълум бўлган қисмининг таркиби деярли бир хил, бу ерда атомларнинг 93%ни водород атоми ташкил қилади. Ерда эса водород ва гелий нисбатан кам. Географик қобикдаги моддаларнинг мураккаб кимёвий таркибининг асосий сабаби унинг узок вақт давомида ривожланишидир. Бунда моддалар кимёвий таркибининг шаклланишида Куёш тизими ва Ернинг вужудга келиш шариити, дастлабки мантя моддасини гравитасион ва физик-химик табақаланиши (бу табақаланишида Ернинг ташки қобиклари ҳосил бўлган), географик қобикнинг узок давр мобойнида ривожланиши (бунда Ер юзасида алоҳида моддалар ва элементлар тўпланиши содир бўлади) жуда муҳим аҳамияти эга бўлади.

Натижада Ер пўстининг хозирги кимёвий таркиби шаклланди. Ер юзасида кислород, темир, кремний, алюминий, мағний, кальсий, натрий, углерод, калий кўпроқ тарқалган **Моддаларнинг физик хоссалари.** Географик қобикда содир бўладиган жараёнлар учун моддаларнинг физик хоссалари (зичлиги, оқиши, иссиқлик сигими, иссиқлик ўтказувчанлиги, нурни қайтариш қобилияти ва х.к.) муҳим аҳамиятга эга. Географик қобикдаги модданинг зичлиги юкоридагандан пастга қараб ортиб боради. Бунинг асосий сабаби моддаларнинг гравитасион табақаланишидир. Тоғ жинсларининг зичлиги 2-3 гсм. куб, тирик модда ва сувнинг зичлиги 1,0 гсм. куб, ҳавонинг атмосферанинг қуйи қатламларидаги зичлиги 0,0013 гсм куб. Атмосферада зичлик пастдан юкорига қараб қамайиб боради, бу эса адиабатик жараёнларни келтириб чиқаради. Бунда ҳаво пастга тушаётганда қизийди ва тепага чиқаётганда совийди.

**19. Ер пўстининг тузилиши ва таркиби. Ер пўстининг тузилиши.** Ер пўсти тузилишига кўра уч турга бўлинади: материк, океан ва оралик. Материк Ер пўсти асосан қуруқликда тарқалган ва учта қатламдан иборат: чўкинди қатлам, қалинлиги 10 км, чўкинди жинслардан иборат; гранитли қатлам, қалинлиги 10-15 км, зичлиги юкоридаги қатламга нисбатан анча юкори, базальт қатлами, қалинлиги 15-35 км. Материк Ер пўстининг ўртача қалинлиги 30-40 км., тоғли ўлкаларда эса 70-80 км ўртача зичлиги 2,7 гсм<sup>3</sup>. Океан Ер пўсти икки қатламдан иборат-чўкинди қатлам, қалинлиги 2-5 км чўкинди жинслардан иборат; базальт қатлами, қалинлиги 5-10 км. Океан Ер пўстининг умумий қалинлиги 6 км дан 15 км гача. Ўтқинчи ёки оралик Ер пўстида материк ва океан Ер пўсти хусусиятлари ҳам учраб туради. Бу ерда океан пўстини материк Ер пўстига айланиши содир бўлиб туради. **Ер пўстининг таркиби** Ер пўсти химиявий элементлардан, минераллардан ва тоғ жинсларидан иборат. Ер пўсти таркибида қуйидаги химиявий элементлар учрайди: кислород (47%), кремний (29,5%), алюминий (8,05%), темир (4,65%) кальсий (2,96%), натрий (2,5%) калий (2,5%), мағний (1,87%), титан (0,45%) ва бошқалари-0,52% Демак, Ер пўстида тарқалган 9-та асосий элемент 99,48% ни ташкил қилади. Химиявий элементлар бирлашмасига даража даражада бек аталади. Тоғ жинслари эса бир неча минералларни табиий бирикмасидир. Тоғ жинслари мономинералли ва полиминералли бўлади.

Мономинералли тоғ жинслари битта минералдан ташкил топади, масалан, кварс, кварс минералидан иборат. Полиминерал тоғ жинслари бир неча минераллардан иборат. Масалан, гранит қуйидаги минераллардан ташкил топган: кварс, ортоклаз, слюда, дала шпати. Ҳосил бўлиш шариитига қараб тоғ жинслари учта қатта гуруҳга бўлинади: Мағматик ёки отқинди тоғ жинслари, улар мағманинг совиши ва қотиши натижасида ҳосил бўлади. Чўкинди жинслар. Илгари пайдо бўлган ҳар қандай тоғ жинсларни емирилиши, майдаланиши ва тўпланиши ва организмларни фаолияти таъсирида пайдо бўлади.

**20. Литосфера. Литосфера** (грекча литос-тош, сфера-қобик) Ернинг қаттиқ тош қобигидир. Мантяни устида жойлашган ва уни ёпинчик сифатида ҳар томондан ўраб олган. Унинг қалинлиги 50-200 км. итосфера мантянинг юкори қисмини ва Ер пўстини ўз ичига олади. Литосфера юкори мантядаги юмшоқ, ёпишқоқ хамирга ўхшаган **астеносфера** қатлами устида жойланган. Литосфера астеносфера қатлами устида изостатик равишда мувозанатлашган, яъни литосфера бўлаклари оғирлиги ва зичлигига қараб Архимед қонунига биноан жойлашади. Литосферанинг қуйи қисмига юкори мантя қатламининг бир қисми ҳам қиради. Мазкур қатлам Ер пўстидан Мохо чегараси билан бўлинган. Мазкур чегарада юкорида айтилганидек моддаларнинг зичлиги кескин ўзгаради (21-расм). 21-расмда астеносферага таъсир этадиган литосфера ва гидроферанинг учта устуни тасвирланган. Улар астеносферага бир хил босимда таъсир этади. Литосферанинг юкори қисмини Ер пўсти ташкил қилади.

**21. Асосий тоғ ҳосил бўлиш босқичлари ва йирик планетар рельеф шакллари.** Ер пўстининг ривожланишида ва Ер юзаси рельефини ҳосил бўлишида тоғ ҳосил бўлиш ёки бурмаланиш босқичлари муҳим аҳамияти касб этади. Ер пўсти ривожланиши тарихида қуйидаги бурмаланиш босқичлари ажратилади: Байкал, каледон, герси. ош **Байкал** тоғ бурмаланиши босқичи протерозой эрасининг охири ва кембрий даврининг бошида рўй берган. Мазкур бурмаланиш босқичида Байкал бўйи, Байкалорти тоғ тизмалари. Саян тоғлари, Бразилия ясси тоғлиги, Корей ярим оролидаги баъзи тоғлар, Жанубий Африкадаги тоғлар кўтарилган. Мазкур бурмаланиш жараёнида барча қадимий, платформалар шаклланган.

**22. Геохронологик жадвал** тоғ жинсларининг ёшили ва ўсимлик ҳамда хайвонларнинг таракқиети вақтини аниқлаш соҳасида олимларнинг узок вақтлар давомида олиб борган ишлари натижасида тузилган. Геохронологик жадвалда асосий геологик воқеалар геологик вақт давомида рельефнинг таракқиети, фойдала қазилмаларнинг вужудга келиши, лаш шунингдек ҳаёт таракқиетининг асосий босқичлари тўғрисида эрлар

даврлар бўйича маълумотлар бериллади, Байкал тоғ бурмаланиши босқичи протерозой эрасининг охири ва эрмий даврининг бошида рўй берган. Мазкур бурмаланиш босқичида Байкал бўйи, Байкалorti тоғ эзмалари. Саян тоғлари, Бразилия ясси тоғлиги, Корея ярим оролидаги баъзи тоғлар, Жанубий Африкадаги эглар кўтарилган. Мазкур бурмаланиш жараёнида барча қадимги платформалар шаклланган Каледон умраланиш босқичи палеозой эрасининг биринчи яримида (Кембрий, Ордовик, Силур) содир бўлган. Асосан лк палеозой билан ўрта паолоеозой ўртасида рўй берган. Бурмалар, тоғлар пайдо бўлган ва магма отилиб иккан. Иккига бўлинади: эрта каледон бурмаланиш босқичи, ордовикнинг охири, силурнинг бошларида рўй берган; кеч каледон бурмаланиш босқичи, силурнинг охири ва девон даврининг бошларида содир бўлган. Мазкур бурмаланиш босқичида Гренландия, Британия ороллари, Скандинавия, Қозоғистон паст тоғларининг арбий қисми, Шимолий Тяньшан. Олтой, Ғарбий Саян, Шимолий Моноғолия, Жануби-шарқий Хитой тоғлари пайдо бўлган. Герсин бурмаланиш босқичи палеозой эрасининг иккинчи яримида (девон, карбон, перм) содир бўлган. Девон даврининг охири ва карбон даврининг бошларидан бошланиб ўрта ва кеч карбонда кучайган ва триас даврининг ўрталарида тутаган. Герсин бурмаланиш босқичида Британия оролларидаги кембрий тоғлари, Корноул ярим оролидаги тоғлар, Арморикан массиви, Рейн сланесли тоғлари, Ғарс рудали тоғлари, Урал, Тяньшан, Олтой, Кунлунь, Шарқий Австралия, Аппалачи, Атлас тоғлари, Қозоғистон паст тоғларининг шарқий қисми кўтарилган. Кейинчалик мазкур герсинидлар платформа ҳолатига **23.Геосинклиналлар.**Ер пўсти мураккаб тузилиши эга, у асосан геосинклиналлардан, платформалардан, рифт зоналаридан ва айланасимон тузилмаларидан иборат. Геосинклиналлар-Ер пўстининг ҳаракатчан, кенг чўзилган қисмларидир. Геосинклиналлар юқори суръатларда кечадиган тектоник жараёнлар, кучли магматизм тез-тез содир бўлиб турадиган дахшатли зилзилалар билан ажралиб туради. Геосинклиналларни ровржланишда тўртта, босқич ажратилди биринчи ёки илк босқичда умумий чўкиш, чўккан жойда денгизни ҳосил бўлиши ва ётқизикларни тўпланиши содир бўлади. Ётқизиклар асосан қалин чўкинди-вулканик жинслардан иборат бўлади. Платформалар Ер пўстининг барқарор қисмларидир. Геосинклинал тараққиётининг охириги босқичи платформаларни ҳосил бўлишидир. Платформа икки қаватдан иборат. Унинг биринчи қавати платформа пойдевори ҳисобланади. Платформа пойдевори мустаҳкам, кам ҳаракатчан бўлиб, кристалли тоғ жинсларидан, асосан магматик ва метаморфик жинслардан тузилган, иккинчи қават пойдевор устида жойлашган бўлиб, кўпинча горизонтал ётган чўкинди жинслардан таркиб топган. Платформалардан кристалл жинслардан иборат пойдевор Ер юзасига чиқиб қолган катта-катта майдонлар ажралиб туради. Бундай жойларни қалқонлар дейилади. Қалқонлар одатда аста-секин кўтарилиб боради. Платформалар пойдевори анча чўккан ва улар чўкинди жинслар билан тўлган жойлар плиталар деб аталади. Улар аста-секин чўкишда давом этмоқда.

**24. Ер юзаси рельефи.** Ер юзасидаги нотексикликларга рельеф деб аталади. Ер юзаси рельефи учта йирик гуруҳга бўлинади: геотектура, морфоструктура ва морфоскульптура. Геотектура - Ер пўстидаги йирик рельеф шакллари. Геотектура фақат Ернинг ички кучлари таъсирида вужудга келади ва ривожланади. Уларга материк кўтарилмалари ва океан ботиқлари киради. Геосинклиналлар ва платформалар эса иккинчи даражали геотектуралар ҳисобланади. Морфоструктураларга йирик сайёравий рельеф шакллари киради. Уларни ҳосил бўлишида Ернинг ички кучлари билан бирга ташқи кучлари ҳам қатнашади. Бундай рельеф шаклларида йирик тоғ тизмалари ва текисликлар киради. Масалан, Кордильера тоғлари, Буюк текисликлар, Шарқий Европа текислиги, Турон текислиги, Шарқий Австралия тоғлари ва х.к. Морфоскульптуралар асосан ташқи (экзоген) кучлар таъсирида вужудга келади. Уларга дарё водийлари, аллювиал текисликлар, муз рельеф шакллари, шамол таъсирида ҳосил бўлган рельеф шакллари, сув эрозияси натижасида ҳосил бўлган рельеф шакллари киради. Масалан, жонлар, киргоқлар, барханлар, дарё водийлари ва х.к.

**25. Демак, гидросфера океан** ва қуруқлик сувларидан иборат экан. Океан сувлари Тинч, Атлантика, Ҳинд ва Шимолий Муз океани сувларидан иборат. Қуруқлик сувлари ўз навбатида ер усти ва ер ости сувларига бўлинади. Ер усти сувлари дарё, қўл, ботқок ва музликлар сувларидан, ер ости сувлари эса суёқ ва музлок сувлардан ташкил топган. Кўп йиллик музлок ерлар асосан Евросиё ва Шимолий Американинг шимолий қисмларида тарқалган. Музлар эса Антарктида ва Гренландияда ҳамда баланд тоғларда тарқалган. Гидросфера Ер юзасини ёппасига тўхтовсиз қопламаса ҳам, унинг 70,8% ни ташкил қилади (510,1 млн. км<sup>2</sup> дан 361 млн. км<sup>2</sup>). Сув қандай бўлишини қатъий назар асосий ландшафт ҳосил қилувчи омиллар. Сув географик ҳолатдаги ҳамма жисмлар таркибида, Гидросферанинг тузилиши. Жаҳонда сувларнинг захираси турлича. Жуда катта майдонга ва ҳажмга океан сувлар эга. Чучук сувларнинг умумий ҳажми жаҳон сув захирасининг 2,53%ини ташкил қилар экан. Қолган сувлар эса ичинга яроқсиз бўлган шўр сувлардир. Кўп олимлар гидросферага атмосферадаги ва организмдаги сувларни ҳам қўшибади, аммо уларнинг миқдори жуда ҳам кичикдир. Масалан, атмосферадаги сувлар жаҳон сув захирасининг 0,001% ини, чучук сувларнинг эса, 0,04%ини, ташкил қилади.

**26. Материк** — тектоник тузилшига қўра бир бутун йирик қуруқликдир. Yer yuzida oltita materik bor: Yevrosiyo, Afrika, Shimoliy Amerika, Janubiy Amerika, Antarkida va Avstraliya. Materiklarinio'rganish Afrikadan boshlanadi. Chunki u tabiatining barcha xususiyatlariga ko'ra takrorlanmas hamda o'ziga xos bo'lgan materikdir. Ocean va dengizlarda suvdan ko'tarilib turgan hamma tomondan suv o'ragan kichikroq quruqliklar orollar deyiladi. Grelandiya, Yangi Gvineya, Madagaskar eng katta orolardir. Agar quruqlik uch tomondan suv bilan o'ralib, faqat bir tomondan katta

quruqlik bilan tutashgan bo'lsa ular yarim orollar deb ataladi. Arabiston, Hindiston, Skandinaviya eng katta yarim orollar hisoblanadi.

**27. Yerning ichki kuchlarini endogen** (yun. endo-ichki, genoos-kelib chiqish) kuchlar deb ataladi. Ular tasirida vulqonlar otiladi, zilzilalar sodir bo'ladi, bunday jarayonlar endogen jarayonlar deb ataladi. Tashqi omillarni egzogen (yun. Exo tashqi, genos-kelib chiqish) omillar yoki kuchlar deb ataladi. Tashqi kuchlar tasirida vujudga keladigan jarayonlar egzoden jarayonlar deb ataladi. Bunday jarayonlar quyosh issiqligi, og'irlik kuchi, yer usti va osti suvlari va organizmlar tasirida vujudga keladi va rivojlanadi. Egzogen jarayonlarga nurash, eroziya, qirg'oqlarning yemirilishi, muz va shamolning ishi kabi hodisalar ham kiradi. Er pusti murakkab tuzilishi ega, u asosan geosinklinallardan, platformalardan, rift zonalaridan va aylanasiimon tuzilmalaridan iborat. Geosinklinallar - Er pustining harakatchan, keng chuzilgan qismlardir. Geosinklinallar yuqori sur'atlarida kechadigan tektonik jraenlar, kuchli magmatizm tez-tez sodir bulib turadigan dahshatli zilzilalar bilan ajralib turadi. Geosinklinallarni rivojlaniashda turtta bosqich ajratiladi: birinchi eki ilk bosqichda umumiy chuqish, chuqkan joyda dengizni hosil bulishi va etkiziklarni tuplaniishi sodir buladi. Etkiziklar asosan kalini chuqindi-vulkanik jinslardan iborat buladi. Platformalar eshiga karaib ham farqlanadi. Platformaning eshi kuyi kavat, yani poydevor pайdo bulgan davr bilan belgilanadi. Eng kadinigi platformalar tokemberiy, yani arxey, proterozoй эраларидан vujudga kelgan platformalardir. Ulariga Шаркий Европа, Сибирь, Хитой, Арабистон, Хиндистон, Австралия, Африка, Антарктида, Шимолый Америка va Жанубий Америка платформалари kiradi.

**28. Тоғ деб, Er юзасининг атрофдаги текисликлардан баланд кутарилиб турган қисmlарига айтилади.** Тоғларнинг асосий қисmlари куйидагилардан иборат: ёнбағир, чуққки, тоғ этаги, тоғ қирраси, довлонлар, тоғ йўлаклари. Тоғни хар томондан ўраб турган кия юзага ёнбағир деб аталади. Ёнбағирни текисликка ўтиш қисмига тоғ этаги деб аталади. Тоғ қирраларини пасайган қисmlар довон деб аталади. Тоғларни чуқур ўйилган қисmlари тоғ йўлаклари деб аталади. Иккита карама-карши ёнбағирларнинг кесилган жойи тоғ қирраси деб аталади. Ясси тоғ нисбатан бир хил юзага эга бўлган улкан майдонлар. (Африка, Бразилия, Австралия, Хиндистон, Марказий Осиё ва х.к.) Тоғликлар-тоғ тизмалари ва яси тоғлардан иборат бўлган кенг худудлар (Черский, Эрон, Тибет, Катта хавза) Текисликлар. Мутлак баланлиги кам ўзгарадиган Er юзасининг ясси қисmlарига текисликлар деб аталади. Текисликлар токембрий ва эпипалеозой платформаларида кенг тарқалган рельеф тури. Плато – баланд, текисликларнинг тик жарлар билан бошқа текисликлардан ажралиб қолган қисmlари (Устурт, Тунгус ва х.к).

**29. Тоғлар** Er пустининг ривожланишида ва Er юзаси рельефини ҳосил бўлишида тоғ ҳосил бўлиш eки бурмаланиш босқичлари муҳим аҳамияти касб этади. Er пusti ривожланиши тарихида куйидаги бурмаланиш босқичлари ажратилади: Байкал, Каледон, герси. баландлигига кўра уч гуруҳга бўлинади: паст (1000 м. гача), ўртага баландлигига (1000-2000м) ва баланд (2000 м. дан юқори) тоғлар. Тоғлар жойланиши, тuzилиши ва бошқа хусусиятларига кўра куйидаги турларга бўлинади: тоғли ўлка, тоғ массиви, тоғ тугуни, тоғ занжири, ясси тоғ, тоғлик, бурмали тоғлар, бурмали-палахали тоғлар, вулкан тоғлари. Er юзасида рельефини тараклишининг асосий қонуниятлари гипсографик эгри чизик орқали яққол тасвирланди. Гипсографик эгри чизик деб тўғри бурчакли координаталарда тuzилган Er юзасида турли хил баландлик ва чуқурликларни тараклишини кўрсатадиган чизмага айтилади. Гипсографик эгри чизикнинг бўйлама ўқида баландлик ва чуқурликлар, кўндаланг ўқида эса мазкур чуқурлик ва баландликларга тўғри келадиган майдон берилган.

**30. Гидросфера** Er пusti ва атмосферанинг ўртасида жойлашган. Гидросфера океан ва қуруқлик сувларидан иборат. Гидросфера сувларининг асосий қисми океанлар сувига тўғри келади. Бошқа сув объектларидан Er ости сувлари ва музликлар ажралиб турadi. Uлар чуқук сувларининг асосий манбаидир. Er пустининг говақларида ва музликларда сув ресурсларининг энг муҳим қисми бўлган чуқук сувларнинг асосий қисми жойлашган. Демак, гидросфера океан ва қуруқлик сувларидан иборат экан. Океан сувлари Тинч, Атлантика, Хинд ва Шимолый Муз океани сувларидан иборат. Қуруқлик сувлари ўз навбатида, er усти ва er ости сувлари бўлиниди. Er усти сувлари дарё, кўл, ботқок ва музликлар сувларидан, er ости сувлари эса суёқ ва музлок сувлардан ташкил топган. Кўп йиллик музлок ерлар асосан Евросиё ва Шимолый Американинг шимолый қисmlарида тарқалган. Музлар эса Антарктида ва Гренландияда ҳамда баланд тоғларда тарқалган. Гидросфера Er юзасини ёппасига тўхтовсиз қопламаса ҳам, унинг 70,8% ни ташкил қилади (510,1 млн. км² дан 361 млн. км²).

**31 Чуқук сувларининг умумий ҳажми** жаҳон сув захирасининг 2,53%ини ташкил қилар экан. Қолган сувлар эса ичишга яроқсиз бўлган шўр сувларидан. Кўп олимлар гидросферага атмосферадаги ва организмдаги сувларни ҳам қўшибди, ammo уларнинг миқдори жуда кам кичикдир. Масалан, атмосферадаги сувлар жаҳон сув захирасининг 0,001% ини, чуқук сувларининг эса 0,04% ини ташкил қилади. Атмосфера eгинлари Er юзасига тушгандан сўнг уларнинг бир қисми Er юзаси бўйлаб оқиб дарё, ботқок ва кўллари ҳосил қилади, бир қисми эса Erга шимилиб Er ости сувларини ҳосил қилади. Баланд тоғларга ва кутбый ўлкаларга eккан қорлар эса тоғ ва материк музликларини ҳосил қилади. Океанларда сув доимо ҳаракатда бўлади. Сувнинг ҳаракати бўйлама (вертикал) ва кўндаланг (горизонтал) йўналишида содир бўлади. Океан сувларининг бўйлама ҳаракати натижасида океан туби ва юзасидаги сувлар алмашинади. Атмосферадаги сувнинг миқдори жуда кам бўлишига қарамадан у жуда катта аҳамиятга эга. Атмосфера ҳамма сув

хавзаларини яхлит сув айлиниш тизимига бирлаштиради. Турлади. Атмосферадаги ҳамма сувлар Ер юзасига тушган ҳолда, у 25 мм. қалинликдаги қатламни ҳосил қилади.

Атмосферани ҳаракатчанлиги туфайли сув алмашиниши жуда тез содир бўлади. Атмосферадаги сув бир йилда 45 марта тўла алмашинади (янгиланади), бу яъни атмосферада хар 8 кунда сув янгиланиб туради демакдир.

**32. Дунё океани** Географик қобикда икки хил юза ажратилади –қуруқлик ва океанлар юзаси. Дунё океани гидросфера сувларининг 96,5%ини ташкил қилади. Улар Ер юзасини 70,8%ини қоплаб ётади. Қуруқлик юзаси билан сув юзаси доимо ўзаро алоқададир. Мазкур алоқанинг энг муҳим қисми модал ва иссиқликнинг алмашинишидир. Қуруқлик ва океан ўртасида модал ва иссиқликнинг алмашинуви қуйидаги йўналишларда содир бўлади;наминг алмашинуви. Океанлар Ер юзасининг учдан икки қисмини эгаллаб ётиши туфайли улар Қуёш радиациясининг асосий қисмини олиб, атмогидросферадаги оқимлар туфайли бу иссиқликни Ер юзасида қайта тақсимлайди; *dengizlar* — океanning bir qismi bo'lib, ular Dunyo okeanidan quuruqlik yoki orollar, yarimorollar, va, suvosti, relyefining ko'tarilgan joylari bilan ajralib turadi. Okeanning (dengiz yoki ko'lining) quuruqlik ichkarisiga, kirib, turgan, qismi qo'ltiq, debataladi. Bengaliya, Meksika, Gudzon, Katta Avstraliya, Alyaska kabi qo'ltiqlar engkata qo'ltiqlardir. Okeanlarni (dengiz, yoki ko'larni) bir-bir bilan qo'shib turadigan kambar suv bo'g'iz deyiladi. Bularga Dreyk, Mozambik, Gibraltar, La-Mansh va boshqalar misol bo'ladi.

**33. Дунё океани сувларининг асосий хусусияти** уларнинг шўрлиги ва ҳароратидир. 1 литр сувдаги тузлар миқдорига шўрлик деб аталади. Шўрлик промилледа (‰) ёки граммларда ифодаланади. Океан сувларининг уртача шўрлиги 35‰, яъни 1000 грамм (Литр) денгиз сувида 35 грамм туз бор дегани. Денгиз сувларининг таркибидаги тузлар қуйидаги тузлардан иборат; ош тузи NaCl - 77,758 %, MgCl - 10,87%, MgSO<sub>4</sub> - 4,437%, CaSO<sub>4</sub> - 3,600%, K<sub>2</sub>SO<sub>4</sub> - 2,465%, CaCO<sub>3</sub> - 0,345%, MgBr - 0,217% Чучук сувларнинг шўрлиги жуда ҳам кам, ўртача 0,146‰. Унинг таркибида карбонатлар кўпроқ (80%) Океан сувларининг туз таркиби протерозой эрасидаёқ шаклланган. Океан шаклланишининг илк босқичларида унинг суви дарё сувларига яқин бўлган. Океан суви ҳарорати кам ўзгаради. Аммо шунга қарамай рифт зоналарида ҳарорати 250- 300<sup>0</sup>С бўлган кўлчалар ҳам учраб туради. Океан юзасида ҳарорат ҳаво ҳарорати каби зонал қонуният асосида ўзгаради. Экватор атрофида ўртача йиллик ҳарорат 26-28<sup>0</sup>, хар иккала ярим шарнинг 30-40<sup>0</sup> кенгликларда 17-20<sup>0</sup>, кутбий кенгликларда 0<sup>0</sup> атрофида ёки манфий. Чуқурлик ортан сари ҳарорат пасайиб боради ва 1000 м дан бошлаб ҳамма жойда ҳарорат 5<sup>0</sup>дан паст. 2000 м дан пастда 2-3<sup>0</sup>С. Денгиз сувининг тиниқлиги ва ранги. Денгиз сувида ёруғликнинг тарқалиши. Океан сувининг тиниқлиги сув молекулалари ҳамда уларда эриган модаллар, шунингдек сувдаги муаллак зарралар-планктон, ҳаво пуфакчалари, сув келтирмаларининг Қуёш нурларини қандай ютиши ва тарқатишига боғлиқ. Сув нитиник модал: Қуёш нурлари унда қисман сочилиб кетади, қисман ютилади ва бирмунча чуқурликка тушиб боради. Нурларнинг ютилиши ва сочилишига сувдаги эримаган хар хил модаллар қатта таъсир кўрсатади.

**34. Океандаги бўйлама зоналар.** Океан бўйлама йўналишида бир хил эмас. Унда тўртта қатлам ажралади: юза, оралик, чуқур ва тузбаторли. Юзлама зона (200 м чуқурликкача) –сувларнинг юқори даражадаги ҳаракатчанлиги ва ўзгариувчанлиги билан ажралаб туради. Бунинг асосий сабаби ҳароратнинг фаслий ўзгариши ва тўлқинлардир. Унда дунё океани сувларининг 68,4 млн. км<sup>3</sup> ҳажми тўпланган. Бу эса дунё океани ҳажмини 5,1% ташкил қилади. Оралик зона (200 - 2000 м). Мазкур зонада модал ва иссиқликнинг кенгликлар бўйича ҳаракати меридионал ҳаркат билан алмашинади. Юқори кенгликларда мазкур зонага илик сув қатлами қиради. Ушбу зонадаги сув ҳажми 414,2 млн. км<sup>3</sup> ёки дунё океани ҳажмини 31% ташкил қилади. Чуқур зона (2000 –4000 м) модал ва энергияни меридионал силжиши ва океанлараро сув алмашиниш зонасидир. Мазкур зонада океан сувларининг 50,7% тўпланган (680 млн. км<sup>3</sup> )

**35. - дарёнинг бошланидиган жойи** дарёнинг манбаи деб аталади. Дарёнинг манбаи серсув бўлиши ва кам сув бўлиши мумкин. Серсув дарё манбаларига қўллар ва музликлар қиради. Камсувли манбалар булоқлар, ботқоқлар, ер ости сувлари ва кичик-кичик қўллар бўлиши мумкин;дарё манбаидан сўнг дарё ўзани бошланади. Ўзанда сув оғирлик кучи таъсирида ҳаракат қилади ва ўзани емириб ўя бошлайди. Дарё ўзанлари мустаҳкамлигига қараб қуйидаги қисмларга бўлинади;а) ўта номуствахкам қирғоқли текислик дарёлари (Хуанхэ, Амударё, По, Тарим); б) ўта номуствахкам ўзанли тоғ дарёлари. Уларда чуқурлатиш эрозияси жуда кучла кечади; в) нисбатан мустаҳкам дарёлар. Уларга текислик дарёларининг анча қисми қиради; Қуруқликдаги сув билан тўлган табиий ботиклар қўллар деб аталади. Ер юзасидаги ҳамма қўлларнинг майдони қуруқлик майдонини тахминан 1,8%ини ташкил қилади. Қўллар учта таркибий қисмдан иборат-ботик; сув қатлами; ўсимлик ва ҳайвонот дунёси. **Ботқоқлар**Ер юзасининг намгарчилик ортиқча бўлган ва торф қатламлари мавжуд жойлар. Торфнинг қалинлиги 0,3 м. кам бўлмаслиги керак. Агар торф қатлами юпқа бўлса ботқок эмас, ботқоклашган жойлар ҳосил бўлади

**36. дарёларнинг бошка дарёларга, океанга ёки денгизга қуйилиш жойи унинг мансаби** деб аталади. Дарёнинг қуйилиш жойида дельта ҳосил бўлади. Дельтада дарё олиб келган жинслар ва лойқалар ётқизилади, шунинг учун дарёнинг қуйилиш жойи кенгайиб бораверади. Сув кўтарилганда дарё мансабида сув тўпнлиги қолади, пайсаёганда эса сув дарё мансабидаги ётқизиларни олиб кетади (Об губаси, Ла-Плата, Жиронди, Темза, Сена, Конго). Мазкур дарёларнинг қуйилиш жойи эстуарий деб аталади.дарёларнинг манбаи ва мансаби орасидаги мутлак баландликлар фарқини унинг узунлигига нисбати унинг нишаби деб аталади.дарёларга сув келиши



уларнинг тўйиниши деб аталади. Дарёлар ёмғир сувидан, қор ва музларнинг эришидан ҳосил бўлган сувлардан ва Ер ости сувларидан тўйиниши мумкин. Агар битта манба дарё сувининг 50%ини берса, мазкур дарёнинг тўйиниши аралаш турга кириди. Агар битта манба дарё сувининг 50%идан 80%га яқин сувини берса, бундай тўйиниш асосий тўйиниш манбаи деб аталади.

**37. Қуруқликдаги сув билан тўлган табиий ботиклар кўллар** деб аталади. Ер юзасидаги ҳамма кўлларнинг майдони қуруқлик майдонини тахминан 1,8%ини ташкил қилади. Кўллар учта таркибий қисмдан иборат: ботик; сув қатлами; ўсимлик ва ҳайвонот дунёси. Кўл ботиклари келиб чиқишига кўра қуйдаги қисмларга бўлинади: 1. Тектоник кўллар. Улар ўз навбатида қуйдаги турларга бўлинади: узилмаларда жойлашган кўллар. Узилмаларда Ер юзасидаги энг чуқур кўллар жойлашган: Байкал, Буюк Африка ёриқларидаги кўллар, Швения ва Финляндиянинг йирик кўллари. Улардан Байкал ва Танганика криптодепрессияда жойлашган, яъни уларнинг сатҳи океан сатҳидан юқорида, туби эса океан сатҳидан пастда жойлашган; ботикларда (мульдасимон) жойлашган кўллар: Чад, Эйр ва х.к. мараккаб кўллар (Каспий, Виктория, Титикака); Вулканик кўллар (Ява, Янги-Зеландия, Канар оролларидаги кўллар); Муз ҳосил қилган ботикларда жойлашган кўллар; Тўғон кўллар (Сарез кўли); Лавали – тўғонли кўллар (Севан, Тана, Сихотлиан тоғидаги кўллар); Водий кўллари (дарё водийларида жойлашган кўллар); Карст кўллари; Суффозион кўллар; Сунъий кўллар (сув омборлари) Кўллар оқар ва оқмас кўлларга бўлинади.

**38. Криосфера** яхлит тарқалмаган қобиқ бўлиб, у атмосфера, гидросфера ва литосферанинг ўзаро термик таъсир зонасида жойлашган. Унга доимий манфий ҳарорат хос. Криосферага фаслий ва кўп йиллик қор қопламлари, фаслий ва кўп йиллик музлоқлар, тоғ музликлари ва муз қопламлари ҳамда ёриқлардаги ва ер остидаги музлар кириди. Ер пўстининг манфий ҳароратга эга бўлган ва ер ости музлари ва тупроқларни фаслий музлайдиган жойлари мавжуд юқори қисми **криолитозона** деб аталади. Доимий қор қопламанинг умумий майдони шимолий ярим шарда 2 млн. км<sup>2</sup>, жанубий ярим шарда 14 млн. км<sup>2</sup>. доимий музлар ва тоғлардаги музлар майдони 14 млн. км<sup>2</sup>. демак қор қопламанинг умумий майдони 30 млн. км<sup>2</sup> атрофида яъни ер юзасининг 6% и қор билан қопланган. Вактинчалик қор қопламанинг майдони шимолий ярим шарда 59 млн. км<sup>2</sup>, жанубий ярим шарда 2 млн. км<sup>2</sup>, вақтинча денгиз музлари юзасида 24 млн. км<sup>2</sup> Доимий ва вақтинча муз қопламанинг умумий майдони 113 млн. км<sup>2</sup>, яъни ер юзасининг 22% ни ташкил қилади. Доимий ва вақтинча қор қоплами чегарасидан **қор чизиги** ўтади. Қор чизиги чегарасида ёккан қор миқдори эриган қор миқдорига тенг. Қор чизигидан юқорида қор тўплана боради. Чунки бу ерда ёккан қор миқдори эриган қор миқдоридан кўп. Қор чизигидан пастда қор тўпланмайди, чунки ҳарорат юқори бўлганлиги сабабли ёккан қорни ҳаммаси эриб кетади.

**39. Музлар ва муз қопламларининг умумий майдони** 16 млн. км<sup>2</sup>. Уларда 24 млн. км<sup>2</sup> чуқуқ сув тўпланган, яъни улар чуқуқ сув захирасини 69%ни ташкил қилади. Музларнинг 87%и Антарктидада жойлашган. Агар Антарктида музлари эритилса, қуруқликнинг 20 млн. км<sup>2</sup> майдони сув остида қолган бўлар эди. Кўп йиллик музлоқлар ва ер ости музлари Ер пўстининг манфий ҳароратга эга бўлган қисмларидир. Манфий ҳароратда сув доимо қаттиқ ҳолатда бўлади. Кўп йиллик музлоқ ерлар майдони 21 млн. км<sup>2</sup>ни ташкил қилади, яъни қуруқлик майдонининг 14%ини ташкил қилади. Кўп йиллик музлоқларнинг қатта қисми шимолий ярим шарда жойлашган. Жанубий ярим шарда кўп йиллик музлоқлар майдони 1 млн. км<sup>2</sup>. муз қоплами остида эса кўп йиллик музлар учрамайди.

**40. Ер пўстидаги сувларга** ер ости сувлари деб аталади. Ер ости сувлари тоғ жинслари таркибида ва говақларда суяқ, газ ва қаттиқ ҳолда учрайди. минтакаларга нисбатан паст. Ўз ўрнида тропик ва субтропик минтакалардаги юқори босим мўътадил минтака сари яна пасайиб боради. Қўтбларда эса босим яна бироз кўтарилади. Босимни бундай жойлашишига мос равишда шамоллар тизими шаклланади. Субтропик ва тропик юқори босим минтакасидан экватор томон пассат шамоллари эсади. Кориолис кучи таъсирида улар бироз қиялашиб шарқ томондан эса бошлади. Мўътадил минтакаларда гарбий шамоллар ҳукмронлик қилади. Атмосфера циркуляциясининг энг асосий хусусияти уни тез-тез ўзгариб туриши ва тургун бўлмаслиги ҳисобланади

**41. Атмосфера (грекча *atmos* – буғ, *sphaira* – шар)** сайёрамизнинг ҳаво қобиғидир. Атмосферанинг коинот билан чегарадош юқори қисми **экзосфера** ёки ташқи атмосфера деб аталади ва 2 – 3 – минг км. баландликкача давом этади. Юқори атмосферада шу қатламлардан тарқалган энгил элементлар – водород ва гелий атомларининг коинотга тарқалиб кетиши содир бўлади. **Тропосфера** географик қобиқ таркибига тўла кириди ва Ернинг таъсирида исиydi. Тропосферанинг қалинлиги ўрта ҳисобда 10 – 11 км. бўлиб, у ҳавонинг Ер юзасида исиши натижасида ҳосил бўладиган кўтарилма оқининг баландлиги билан белгиланади. Ҳаво экваторал ўлкаларда 16- 17 км. гача, мўътадил ўлкаларда 10- 11 км. гача, қутбий ўлкаларда 7-8 км. гача кўтарилади. Тропосферанинг юқори чегараси ана шу баландликлардан ўтади. Тропосферада атмосфера массасининг 80%ни тўплаган. Ернинг тортиш кучи ва газлар қисилиши туфайли ҳаво Ер юзасида юқорида айтганимиздек, жуда зич бўлади. **Стратосфера** Ер юзасидан кўтарилган конвектив ҳаво оқими ета олмайдиغان баландликлардан бошланади. Стратосфера 40 – 60 км. гача кўтарилади. Мазкур қатламда ҳаво хусусиятларининг сифат жиҳатидан секин ўзгаришига Ер юзаси таъсирининг бирданга қамайиши сабаб бўлади. **Мезосфера** стратосферанинг юқори қисмидан, 50 км. баландликдан бошланади ва 80 км. баландликкача давом этади. ҳарорат яна пасайиб боради ва юқори қисмида – 90°С гача пасаяди. Бу жойда

кумушсимон булутлар ҳосил бўлади. Ҳавонинг зичлиги жуда ҳам кам, Ер юзасидаги зичликдан 200 баравар кам. Ионосфера ёки термосфера 800 – 1000 км баландликкача чўзилган. Атмосферанинг жуда йирик ва мураккаб қатлами. Ер табиатида муҳим ўрин тутadi ва муҳим аҳамиятга эга. Азот ва кислород газлари ионлашган ҳолатда бўлади. Куёшнинг ультрабинафша ва электр радиацияси таъсирида бу газларнинг молекула ва атом тузилиши бузилади.

**42. Ер юзасига атмосфера** орқали сочилмасдан келадиган радиация тўғри радиация деб аталади. Куёшдан келатган радиациянинг бир қисми атмосфера томонидан тарқатиб юборилади. Бундай радиацияни сочма радиация деб аталади. Ер юзасига етиб келадиган тўғри ва сочма радиация микдори ялли радиация деб аталади. Булутлик юқори бўлса сочма радиация тўғри радиациядан кўп бўлади, атмосфера тиник бўлса тўғри радиация сочма радиациядан кўп бўлади. Тропик чўللарда (Сахрои Кабирнинг шарқи, Арабистон ярим оролининг марказий қисмлари) ялли радиация микдори юқори бўлади, мазкур ҳудудларда экватор томон йўллик радиация микдори майдон бирлигига ( $1 \text{ см}^2$ ) 120-160 ккал. га камаяди. Мўътадил кенгликларда йиллик кўшдан келадиган радиация микдори 80-100 ккал, Арктикада 60-70 ккал, Антарктидада эса атмосфера тиник бўлганлиги учун ялли радиация 100-120 ккал. ни ташкил қилади.

**43. Сиклон бурама (қўюн)** ҳосил қилиб юқорига ҳаракат қилувчи ҳаво массаларидан иборат бўлиб, шимолий ярим шарда соат стрелкасига қарши, жанубий ярим шарда соат стрелкасига мос айланма ҳаракатни вужудга келтиради. Шунинг учун шимолий ярим шарда сиклонлар гарбдан шарққа қараб ҳаракат қилганда унинг олди қисмида ҳаво массалари жанубдан шимолга томон, орқа қисмида эса шимолдан жанубга томон ҳаракат қилади. Жанубий ярим шарда эса бунга акси кузатилади. Бир вактининг ўзида сиклонларда ҳавонинг вертикал ҳаракати ҳам амалга ошиб, унинг марказидаги ҳаво юқорига кўтарилadi. Антисиклонда ҳаво массалари спирал бўлиб марказдан четга қараб ҳаракат қилади. Бир вактининг ўзида антисиклон марказида ҳаво юқоридан пастга қараб ҳаракат қилади. Сиклон ёки антисиклон ҳукмронлик қилган жойда об-ҳаво ўзига хос бўлади. Сиклон ҳукмронлик қилган ҳудудда босим пасайиб, шамол йўналиши кескин ўзгаради ва одатда ёгингарчилик бўлади. **44. Бир – бирдан фарқ қилувчи ҳаво** массалари учрашган чегарада ҳаво фронтлари вужудга келади. Агар иссиқ ҳаво массалари совуқ ҳаво массалари турган ҳудудга ҳаракат қилса иссиқ ҳаво фронтлари, агар аксинча бўлса совуқ ҳаво фронтлари вужудга келади. Илгари кўрганимиздек Ер юзасида асосан тўртта ҳаво массалари: экваториал, тропик, мўътадил ва арктика (антарктик) ҳаво массалари ҳукмронлик қилади. Арктика ҳаво массаларини ўртача кенгликлар, яъни мўътадил ҳаво массаларидан ажратиб турувчи фронт арктика фронти, мўътадил ҳаво массаларини тропик ҳаво массаларидан ажратиб турувчи фронт куб ёки ўртача фронт, тропик ҳаво массаларини экваториал ҳаво массаларидан ажратиб турувчи фронт тропик фронт дейлади.

**45. Экватор атрофидаги босим тропик ва субтропик минтақаларга** нисбатан паст. Ўз ўрнида тропик ва субтропик минтақалардаги юқори босим мўътадил минтақа сари яна пасайиб боради. Кубларда эса босим яна бироз кўтарилади. Босимни бундай жойлашишига мос равишда шамоллар тизими шаклланади. Субтропик ва тропик юқори босим минтақасидан экватор томон пассат шамоллари эсади. Кориолис кучи таъсирида улар бироз қиялашиб шарқ томондан эса бошлади. Мўътадил минтақаларда гарбий шамоллар ҳукмронлик қилади. Атмосфера циркуляциясининг энг асосий хусусияти уни тез-тез ўзгартиб туриши ва тургун бўлмаслиги ҳисобланади. Иссиқликнинг бирламчи тақсимланишини келатётган Куёш радиациясининг микдори билан боғлиқдир. Бу ҳолат термик тафовутни келтириб чиқаради ва атмосфера босимини нотекис тақсимланишига пировард натижада шамолларни шаклланишига олиб келади.

**46. Атмосферадан** й сувнинг микдори жуда кам бўлишига қарамасдан у жуда катта аҳамиятга эга. Атмосфера ҳамма сув ҳавзаларини яхлит сув айланиш тизимига бирлаштириб туради. Атмосферадаги ҳамма сувлар Ер юзасига тушган ҳолда, у 25 мм. қалинликдаги қатламни ҳосил қилади. Атмосферани ҳаракатчанлиги туфайли сув алманиши жуда тез содир бўлади. Атмосферадаги сув бир йилда 45 марта тўла алмашинади (яъниланadi), бу яъни атмосферада хар 8 кунда сув янгилиниб туради десамқидр. Натижада Ер юзасига атмосферадан еткан ёгин  $1,1 \text{ м. қалинликка}$  эга. Атмосферага сув асосан бугланиш туфайли ўтади. Ер юзасидан йилга  $577 \cdot 10^{12} \text{ м}^3$  сув бугланади, унинг  $505 \cdot 10^{12} \text{ м}^3$  океан юзасидан бугланади. Атмосферада маълум баландликда буглар конденсацияга учрайди.  $1 \text{ м}^3$  ҳавода mavjud bo'lgan ва gram hisobida o'lganadigan сув bug'lari miqdori mutloqo namlik deyiladi. namga to'yingan havoda nisbiy namlik 100% boladi. Bulut iliq havo sovsuza va namga to'yinib, ortiqcha suv bug'lari juda mayda suv tomchilariga aylanadi. bulutlar ham tumanlarga o'xshab hosil bo'ladi. Bulutlar to'p-to'p, yomg'irli to'p-to'p, qat-qat, patsimon ko'rinishda bo'ladi.

**47. Yog'inlar, havodan** yer yuzasiga suyuq yoki qattiq holatda tushadigan suvlarga yog'inlar deyiladi. bulutdagi suv tomchilari malum sharoitda, bir-biriga qo'shilib suv tomchilariga aylanadi. bazan iliq havo yuqoriga tez ko'tarilib to'p-to'p bulutlari 0 gradusdan past bo'lgan balandlikka olib chiqib ketadi. Bu balandlikda yog'in tomchilari muzlab do'lg'a aylanadi. Siz bahr kuc oylarida etalab shudring tushganini ko'rganis shudring hosil bo'lishiga asosiy sabab shuki, kunduzi isigan yer va o'simliklar kechqurun quyosh botishi bilan tezda sovuycdi, suv bug'lari tomchilarga aylanib yerga va o'simliklarga tushadi biz buni shudring deymiz.

**48. ob-havoning asosiy elementlari**-harorat, namlik, shamol, va havo bosimidir. Troposferada ob-havo elementlariga bog'liq ravishda shamol va bulutlar hosil bo'ladi yog'inlar yog'adi. Ob-havo deb trofosferaning biror joydagi yam

## Ўзбекистон Географияси

1-javob Кадимги дунё географиясида Ўзбекистон худудининг ўрганилганлиги ҳолати.

Ўзбекистон худуди табиати ҳақидаги географик тасаввурларнинг ўрта асрларда ривожланиши.

1. Ўзбекистон худуди табиати ҳақидаги географик тасаввурларнинг XVIII асрда ва XIX асрнинг биринчи ярмида ривожланиши.

2. Географик тасаввурларнинг Ўзбекистон худудида мустамлака даврида ривожланиши.

3. Ўзбекистонда географик тасаввурларнинг шўролар даврида ривожланиши.

4. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда географиянинг тараққиёти.

И.В.Мушкетов Туркистонни берк хавзасидан иборат ўзига хос табиий ўлка эканлигини, унинг табиий чегараларини белгилаб, уларни асослаб берди ва ўлكانинг орографик схемасини яратди. Н.А. Северцов ўз изланишлари асосида ўрта Осиёнинг хар хил тоғли районлари ўзига хос баландлик минтакалари эга эканлигини исбот қилди.

2-javob. Х.Х.Хасанов топонимиканинг ривожига ҳам жуда катта ҳисса қўйган олим. Ҳозирги вақтда унинг бу соҳадаги ишларини шогирдлари ва ўқувчилари С.Қораев, П.Ғуломов, М.Мирақмаев, Қ.Саидниёзовлар давом эттириш-моқда. Географиядан термини ва тушуначиларини жоёли дугати яратилди. Иқтисодий географик тадқиқотлар қам XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб янги босқичга кўтарилди ва бевосита ҳўжалик эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлган амалий мазмунга йўналтирилди. Бунда З.М.Ақромов ва унинг шогирдлари К.Абдуқулов, И.Сафаров, Т.Эгамбердиев, С.Саиджаримов, А.Рўзиев ва бошқалар ер ресурсларини қишлоқ ҳўжалиги мақсадларида районлаштириш билан "Ўзулганини. Л.Н.Бабушкин ва Н.А.Коган ҳамкорликда олий ўқув юрти талабалари учун "Ўрта Осиё табиий географияси" ўқув қўлланмасини (рус тилида, икки қисм), Л.Н.Бабушкин "Ўрта Осиё иқлими" (рус тилида) ўқув қўлланмасини ёзишган.

3-javob Ўзбекистон Республикаси шимолӣ ярим шарда, Евросий материгининг ўртасида, Амударё ва Сирдарё оралигида, мўлтадил ва субтропик минтақаларида, океанлардан анча узоқда, жануб ва шарқ талоналаридадан баланд тоғлар билан ўралган берк ҳавзада жойлашган Ўзбекистон рессўбуликаси ҳўудди 448,96 минг км2 (ёки 44896,9 минг гектар) бўлиб, майдонининг катталиги бўйича жаҳондаги 130 дан ортиқ мамлакатлардан олдинда Ўзбекистон ички ўлка бўлиб, Евросий материгининг марказида, субтропик ва мўлтадил минтақаларининг чўл зоналарида, субтропик қўлмили Ўрта денгиз бўйи мамлакатлари кенгликларида жойлашган. Аммо Ўзбекистон табиий шароити Ўрта денгиз бўйи мамлакатлариникидан анча фарқ қилади, чўнки Ўзбекистон океан ва оиқ денгизлардан жуда узоқда жойлашган. Энг яқин илиқ Ҳинд океанининг таъсири ўртада баланд тоғлар бўлгани учун сезилмайди. Аксинча анча олисда жойлашган Шимолӣ Муз океани ҳамда Сибирининг қуруқ ва совуқ ҳаво массалари Ўзбекистон шимолӣда табиий тўсиқ — баланд тоғлар бўлмаганлиги учун бу ерга бемалол кириб келади

4-javob Ўзбекистон хўудди Алян-Ҳималай геосинклинал (сейсмик) минтақасида жойлашган, бу ерда тизиланинг кучи 8-9 баллача боради (Рихтер шкаласи бўйича). Деярли ҳамма кучли тизилалар ер қўбигидаги тектоник ҳаракатлар натижасида пайда бўлади. Кучли тизилалар йирик морфоструктураларининг тўташган ерида, тоғ тизмаларининг йирик ботиқлар билан тўташган чегараларида кузатилади. Ўзбекистонда сейсмик энг-фаол зонага Чотқол-Фаргона, Қизилқўм, Ҳисор-Олоининг жанубий эгали қиради. Узарининг хар бирди сейсмоген зоналар ажратилган. Чотқол-Фаргона сейсмик фаол зонада энг-фаол ер қишқирлат ҳўудларидан бири Пискама-Қоржентоғ сейсмоген зонага ҳисобланади. Унинг асосини Угам-Қоржентоғ ер ёриги ташкил қилади. Бу ерда 1937 йида Пискама, 1946 йида Чотқол, 1959йида Ёурчмулла, 1966 йида Тошкент, 1971 йида Абай Бозор, 1972 йида Халқобод, 1977 йида Товоқчи, 1980 йидаНазарбек тизилалари содир

6-javob Ўзбекистон хўудди ер юзасининг тизиланича кўра икки қисмга бўлинади: тоғолди тоғлар ва текисликлар. Тоғ олди ва тоғларга республика шарқи ва жануби-шарқида тоғ тизмалари, тоғ олди қия текисликлари ҳамда пў оралигидаги ботиқлар, текисликларга эса насттекисликлар,Аенуданцион текисликлар ва платолар қиради. Ўзбекистоннинг шарқий ва жануби-шарқий қисмларини эгаллаган тоғ тизмалари Қоржентоғ, Угам, Пискама, Чотқол, Фаргона, Қўрама, Нурта, Мурғуз, Туркистон, Ҳисор — Зарафшон тизмалари Фарбий ҳамда Жанубий Тилиан ва Олай тоғ системаларининг тармоқлари бўлиб, уларнинг ўртача баландлиги 2000 — 2500 метрни ташкил қилади. Айрим қўбикларнинг баландлиги эса 4500 метрдан ҳам ошади. Бу тоғ тизмаларини Тошкент-Мирзачўл, Фаргона, Самарқанд, Сатғор, Қаниқадар, Сўрхондарё каби тоғ оралиги ва тоғ олди ботиқлари бир-биридан ажратиб туради.

7-javob Ўзбекистон хўудди серқўишлиги, иқлимнинг континенталлиги, қуьроқчилиги билан ажралиб туради. Унинг шимолӣ қисми (Устюрт) мўлтадил, қалган асосий қисми эса субтропик иқлим ҳўусусатлари мавжўд бўлган Турон иқлими ўлкасида жойлашган. Мўлтадил минтақада жойлашган қисми — Устюрт учун қуьроқчилиги, қишининг узоқ давом эттиши, совуқлиги, ёғин — сочинининг фасллар бўйича деярли бир хил тақсимланганлиги, субтропик минтақада жойлашган" қисми эса ёзининг қуьроқлиги, иссиқлиги, қишининг эса қисқа, нисбатан илқлиги билан ажралиб туради. Ўзбекистон хўудди жанубий кенгликларда жойлашганлигидан Қўидадан катта энергия олади. Шунинг учун ҳаво ҳароратининг қўрсаткичлари анча юқори. Ез жўда иссиқ, узоқ давом этади. Қизилқўмда, Ўзбекистоннинг жанубида ҳавонинг жуда ҳам қизиб кетган ўчоқлари пайда бўлиб, ҳаво ҳароратининг ўртача қўрсаткичи ез ой-арида 30° дан ҳам кўтарилиб кетади. Бўнга сабаб туьроқ ва ўсимликларнинг қаттиқ қуьиб кетиши натижасида бўлгани ва транспирация учун сарф бўладиган энергиянинг. Ҳавон иштатиша сарфланганидур. Ўзбекистонда текислик ва тоғ олди ҳўудларида ҳавонинг бундай исб кетиши мамлакат табиатининг ўзига хос ҳўусусатидур.

8-javob Ўзбекистоннинг иқлими зўият қуьроқ бўлишига Қарамасдан унинг хўудидида дарё ва қўллар анча кўп. Лекин улар республикадаида нотекис жойлашган. Текислик қисмида "Қар суьлар жуда кам. Тоғларда эса сериьроқ дарёлар, катта-кичик сой ва жилгелар жуда ҳам кўп. Тоғлардан оқиб туьган дарёлар текисликка келани билан асосан экин Адаларини сўзоришга сарф бўлади, қисман бўлганидан, ер эстига сизий кетади ва шундай қилиб, суьан аста-секин камайиб қалади.

**14-январь.** Республика ҳайоноатпудуёси жуга бой ва хилма-хил. Унинг дарахларида, қўнларига, суқ айбонларига байликлариш, 60 дан ортиқ тури ияидаи. <sup>1</sup>Қўнларига, даре қайиуларига, ваҳаларида ва тоғларида судралиб юрмиқчиларини<sup>2</sup> 57 тури, суқ эмизмичиларинини<sup>3</sup> 91 тури ва қўнларинини<sup>4</sup> 410 дан ортиқ тури тарқалган. <sup>5</sup>Ҳада юмронқоқлар, қуқ қиққонлар, қўноқлар, йиртқиқлардан бўлиқ, чийбўри, ёвоиш муғуш ва бошқалар ияидаи. Устортда қадимда қўноқ, оққурай ва жайронини хилофатда қўп тақан, энди эса уларни аґен-аґенда уратини муқимни. Тўғайларинида сўнгиш, ёвеу, тўқай муғуш, хилсуду қуёш, суқ қаламуш, сиқон, чийбўри, қиреқеқ, қарқуқ, чумчүқ, туқи ва бўри ияидаи. Тоғ минтақақ ҳайоноат пудуёси боё ва жуда хилма-хил. Ёр ерда қояларда ияидаишан тилиқ ҳайонларни туркистон ағалаш, тоғ фотмағичмечен, қалиқ, тоё

саноатига, пахта, жун, коракул териси етиштиришга ихтисослашган 2013-йил якунларига кура, район улушига республикада яратилган ялли ички махсулотининг 7,1, саноат ишлаб чиқаришининг - 19,9, кишлоқ хужалиғи махсулотининг - 20,1, инвестиция ҳажмининг 30,7 фоизи туғри келди. Бирок, унинг экспорт-импорт фаолияти унча катта эмас: 5,9 ва 14,5 %. Районнинг кучли томонлари - унинг фойда)га қазилмалари ва меҳнат ресурслари, нисбатан қулай транспорт - географик урни, заиф жихатлари эса сув захираларининг етишмаслиги, "чулқил" хусусиятидир. Хужалиғи ҳам мукаммал ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси қуришида шаклланаган.

117-javob 2014-йил 1-январь ҳолатида Бухоро вилоятида меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли 1036 минг ёки жами аҳоли сонининг 60,3 фоизини ташкил қилган. Иқтисодий фаол аҳоли 895 минг, иқтисодиётда банд бўлганлар 818 минг кишига яқин. Жами банд бўлган меҳнат ресурсларининг 68,3 фоизи моддий ишлаб чиқариш соҳаларида хизмат қилишади. Navoiy Вилоятда, 2014-йил 1-январь ҳолатига кура, меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони 525 минг киши, иқтисодий фаол аҳоли 442 минг киши, иқтисодиётда банд бўлганлар эса 420 минг киши. Samarqand Майдони 16,8 минг кв. км ёки Ўзбекистон ҳудудининг 3,7 фоизига тенг. Унча катта бўлмаган минтақада, 2014-йилнинг 1.01 маълумотларига Қарағанда, 3412,8 минг аҳоли яшайди. 33 та йирик саноат қорхоналари фаолият қўйсади, уларда 35,4 минг ишчи ҳодим хизмат қилади. Минтақа узининг демографик вазиятига биноан катта меҳнат ресурсларига эга. 2014-йил 0 1.01 маълумотларига Қарағанда, меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони 1980 минг кишидир, иқтисодий фаол аҳоли 1434 минг нафар, шундан, иқтисодиётда банд бўлганлар эса - 1357 минг киши. Жами иқтисодиётда банд бўлганларнинг 66,8 фоизи моддий ишлаб чиқариш соҳаларида, шу жумладан, 19,7% - саноатга, 33,8% - кишлоқ хужалиғига, 2,7% - транспорт ва алоқага, 5,3% - қурилишга, 8,6 фоизи савдо, умумий овқатланиш, моддий техник таъминот ва қайта ишлов бериш соҳаларига туғри келади.

118-javob Ушбу район Бухоро, Навоий ва Самарканд вилоятларини Бирлаштиради Республикамининг ҳудудий меҳнат тақсимида Зарафшон иқтисодий райони рангли металлургия, машинасозлик, қимё ва нефть қимёси, енгил ва озиқ-овқат саноати, пахта, жун, коракул териси етиштиришга ихтисослашган 2013-йил якунларига кура, Бухоро вилояти Ўзбекистон Республикасининг 5,8 фоиз ялли ички махсулотининг, 5,8 фоиз, 9,9% кишлоқ; хужалиқ махсулотини таъминлайди. Унинг зиммасига мамлакатимизда амалга оширилаётган капитал қўйилмаларнинг 13,5 фоизи, қурилиш ишларининг 7,0% қанча савдо ҳажмининг 6,3% ва пуллик хизматларнинг 5,5 фоизи туғри келади. Навоий вилояти республикамиз ҳудудий меҳнат тақсимида, асосан, тоғ-қон, хусусан, рангли металлургия, қимё, қурилиш материаллари саноати ҳамда гушт-жуз қорвчиллигига ихтисослашган. Унинг ҳиссасига республика ялли ички махсулотининг 5,4%, саноат ишлаб чиқаришининг - 10,6%, кишлоқ хужалиғи ялли махсулотининг - 4,7, қанча савдо айланмасининг - 4,0, пуллик хизматларнинг - 3,0 фоизи туғри келади. Самарканд вилояти республика ялли ички махсулотининг - 6,2%, саноат ишлаб чиқаришининг - 5,4%, халқ истеъмол молларининг 10,0%, капитал қўйилмаларнинг - 6,1%, қурилишнинг - 4,8%, қанча савдо ҳажмининг - 8,3% ва пуллик хизматнинг 9,5 фоизини таъминлайди (2013 й.). Экспорт салоҳияти анча заиф, яна 1,1%, фақат кишлоқ хужалиқ махсулотларининг улуши аҳоли қурбатқичларидан юқори, холос (12,1%).

120. Ушбу район Бухоро, Навоий ва Самарканд вилоятларини, бирлаштиради. Майдони буйича, у Ўзбекистонда фақат Қуй Амударё иқтисодий районидан кейинда туради. Районнинг майдони 168,1 минг км<sup>2</sup> бўлиб, республика ҳудудининг 3,74 фоизини ташкил қилади. Аҳолиси, 2014-йил 1-январь ҳолатида - 6070,0 минг киши ёки мамлакатимиз жамiahолисига нисбатан 19,9% дир. Ҳудуд шундай таркибда бу район утган асрининг 60-йилларида ҳамаяжратилган эди. У кейинчалик "майдонлашиб", турлича қуринишда бўлган. Масалан, Бухоро ва Навоий Қизилкум ёки Бухоро-Навоий иқтисодий райони, Самарканд Қашқадарё билан биргаликда Самарканд-Қарши райони деб ҳам юритилган. Ҳозирда VIII синф дарслигинда (муаллифлар П.Мусаев ва Ж.Мусаев) Самарканд вилояти алоҳида иқтисодий район сифатида қуратишган. Республикамининг ҳудудий меҳнат тақсимида Зарафшон иқтисодий райони рангли металлургия, машинасозлик, қимё ва нефть қимёси, енгил ва озиқ-овқат саноати, пахта, жун, коракул териси, етиштиришга ихтисослашган. Шунингдек, уни халқаро аҳамиятга эга бўлган туристик объект сифатида ҳам қуриш мумкин. 2013-йил якунларига кура, район улушига республикада яратилган ялли ички махсулотининг - 17,1, саноат ишлаб чиқаришининг - 19, кишлоқ хужалиғи махсулотининг - 20,1, инвестиция ҳажмининг 30,7 фоизи туғри келди. Бирок, унинг экспорт-импорт фаолияти унча катта эмас: 5,9 ва 14,5%.

121. Республикамининг жанубида жойлашган Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари шаклланаётган янги иқтисодий макон - асосий иқтисодий районини ташкил этади. Унинг майдони 48,7 минг км<sup>2</sup> бўлиб, у Ўзбекистон ҳудудининг 10,9 фоизини ташкил этади. Жанубий иқтисодий район нефть, газ, тошқумир қазиб олишга, пахта, галла, гушт етиштиришга ихтисослашган. Унинг ҳиссасига мамлакат ялли ички махсулотининг - 11,5 фоизи, саноат ишлаб чиқаришининг - 11,4%, кишлоқ хужалиғи махсулотининг - 17,4%, қанча савдо ҳажмининг - 13,6% ва пуллик хизматларнинг 9,6 фоизи туғри келади (2013 й.). Район катта рекреация ва туристик салоҳиятга ҳам эга SWOT - таҳлил усули нуктаи назардан Қарағанда, Жанубий иқтисодий районининг кучли томонлари унинг табиий бойликлари - қазилма ва агроқандимий ресурслари, меҳнатга лаёқатли аҳолининг қўлига уз ақсини топади. Районнинг муҳим орографик элементини Хисор тоғлари бўлиб, у бу ҳудуднинг уртасида жойлашган.

122. 2014-йил маълумотлари буйича, 2307,5 минг киши ёки мамлакат аҳолисининг 7,6 фоизи истискомат қилади. Бундан қўйналдики, мигрантнинг демографик салоҳияти унинг майдонига нисбатан 1,6 марта юқори. Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Сурхондарё вилояти аҳолисининг ушш суръати сунгги йилларда, Қашқадарё билан биргаликда, мамлакатимизда энг юқори. Ҳозирги кунда вилоят узининг демографик салоҳияти буйича республикамизда еттинчи ўринда туради. 1989-йилда, ялли сунгги марта утказилган аҳоли ривқатин буйича, у 1253,8 минг кишига тенг бўлган бўлса, 2014-йилда бу рақамлар нисбати 1,7 мартага қулайган. Ғарчи демографик ривқатланиш суръати сунгги йилларда бироз пасайган бўлса-да, у республикамизда энг юқори. Қашқадарё вилояти узининг аҳоли сонини буйича Ўзбекистонда Самарканд ва Фарғона



Ko'mir qatlamlari yer yuziga yaqin joylashgan bo'lib, qatlamlar orasida aluminiy, sement va keramika olishda ishlatiladigan gilmo'ya ko'plab uchraydi (atlasdan foydalanib, qazilma konlarini aniqlang). Iqtisodiy geografik rayonda neft bilan tabiiy gazgina yo'q. Zarur bo'lgan neft mahsulotlari temiryo'l hamda avtomobil transportida, gaz esa quvurda keltirilmoqda (ularning qayerdan keltirilishini atlasdan aniqlang).

**109-javob** Aholisi. Mamlakatimiz aholisining deyarli 1/5 qismi shu rayonda yashamoqda. Rayonda shahar aholisining salmog'i Toshkent shahri aholisini qo'shmaganda 50 foizga boradi. Umumiy aholi sonidagi mehnatga yaroqarli salmog'i bo'yicha iqtisodiy geografi k rayon birinchi o'rinda turadi. Shuningdek, mehnatga yaroqli aholi ma'lumot darajasining yuqoriligi bilan ham ajralib turadi. Bular azaldan oliy o'quv yurtlari, Fanlar Akade'miyalari, ularning ko'p sonli ilmiy tadqiqot institutlari Toshkent (poystaxt)da joylashgan sharoifatidir. Bundan tashqari, ilm va malaka talab korxona va idoralarning ko'pligi ham asosiy omillardan biri hisoblanadi

**110-javob** Sanoatning asosiy tarmoqlari: elektroenergetika, qora va rangli metallurgiya, mashinasozlik, kimyo va neft-kimyo, qurilish materiallari, yengil (paxta tozalash), oziq-ovqat Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari: paxtachilik, donchilik, sabzavotchilik, bog'dorchilik, go'sht-sut chorvachiligi, Metallurgiya majmuasi ham rivojlangan. Ishlab chiqarish aloqalari hamda geografi k joyla shu viga muvofi q Toshkent-Chirchiq, Toshkent-Yangiy o'l, Angren-Olmaliq sanoat rayon lari vujudga kelgan. Angren-Olmaliq sanoat rayonida mam la kat rangli metal lurgiya sanoati mahsu lo ti ning asosiy qismi tayyorlanadi Vilyoatda жами 4900 та атрофида саноат корхоналари, шужумладан, 83 та йирик корхоналар мавжуд.

**111-javob** Ishlab chiqarish aloqalari hamda geografi k joyla shu viga muvofi q Toshkent-Chirchiq, Toshkent-Yangiy o'l, Angren-Olmaliq sanoat rayon lari vujudga kelgan. Angren-Olmaliq sanoat rayonida mam la kat rangli metal lurgiya sanoati mahsu lo ti ning asosiy qismi tayyorlanadi. Mashinasozlik majmuasi dastlab agrosanoat majmuyi ehtiyoji negizida vujudga kelgan. Toshkent shahri mamlakat iqtiso di yo tining turli sohalarida yetakchio'ringa ega. Xususan, respublikada ishlab chiqarilayotgan yalpi ichkimahsulotning 16,9 foizi, sanoat ishlab chiqarishning 14,7 foizi, investitsiyalarning 19,9 foizi, savdo aylanmasining 26,8 foizi, xizmatlarning 29,3 foizi, tashqi savdo aylanmasining 35 foizi, eksportning 27,5 foizipoytaxt hissasiga to'g'ri keladi Toshkent shahri mamlakat iqtiso di yo tining turli sohalarida yetakchi o'ringa ega. Xususan, respublikada ishlab chiqarilayotgan yalpi ichkimahsulotning 16,9 foizi, sanoat ishlab chiqarishning 14,7 foizi, investitsiyalarning 19,9 foizi, savdo aylanmasining 26,8 foizi, xizmatlarning 29,3 foizi, tashqi savdo aylanmasining 35 foizi, eksportning 27,5 foizipoytaxt hissasiga to'g'ri keladi

**112-javob.** Bu iqtisodiy geografi k rayon respublika hududining 4 foizidan sal ortiqroq qismini egallasa-da, unda O'zbekiston aholisining 1/3 qismi yashamoqda. Rayonhududi hamma tomondan tog'lar bilan o'ralgan. Foydali qazilmalarning asosiy qismi tog'larda to'plangan. Tog' oralarida Shohimardon, Nanay, G'ovasoy va Kosonsoy kabi xushmanzara vohalar bor. Uning hududidagi neft, gaz, oltingugurt, qalay, oltin, rux, marganes, o'tga chidamli gil, turli xil binokorlik materiallari, kalsiy tuzi, shifobaxsh suvlar topilgan. Konlarni ishga solish qulay. Buyuk Ipak yo'li o'tgan davrlarda qishloq xo'jaligi, savdo, hunarmandchilik barq urib rivojlangan. XIX asrda temiryo'l qurildi. Bu esa uning iqtisodiy geografi k o'mini jiddiy yaxshiladi.

**113-javob** Aholisi. Rayon aholisining soni, zichligi va ishechi kuch larining salmog'i jihatidan mamlakatimiz iqtisodiy geografi k rayonlari orasida birinchi o'rinda turadi. Aholi, asosan, tabiiy ko'payish hisobiga ko'paymoqda. Aholining tez ko'payayotgani va yangi o'zlashtiriladigan maydonlarning cheklanganligidan ishechi kuchi ortiqchalik kuchayib bormoqda. Buni bartaraf etish uchun ijtimoiy soha korxonalarini ko'paytirish, ko'p mehnat talab qiladigan ishlab chiqarishni yanada rivojlantirish zarur. Bu yerda yirik shahar va shaharchalar, qishloqlar ko'p. Ishchi kuchlari tarkibida malakali kadrlar salmog'i boshqa rayonlardagiga nisbatan ko'p. Aholi Markaziy Farg'onada ham nisbatan siyrak joylashgan. Rayonda urbanizatsiya darajasi yuqori, aholining 58 foizi shaharlarda yashaydi.

**114-javob** Xo'jaligi va uning hududiy tashkil etilishi. Farg'ona hududiy ishlab chiqarish majmuyi yuqori darajada mukammallashgan. U o'tgan asr boshlaridahan boshqa rayonlardan shu jihat bilan farq qiladi. Qishloq xo'jaligi boshqa viloyatlardagidan yuksak intensivligi bilan ajralib turadi. Qishloq xo'jaligi boshqa viloyatlardagidan yuksak intensivligi bilan ajralib turadi. Rayon mamlakatda yetishtiriladigan paxtaning deyarli 25 foizini yetishtiradi. Shaharlar atrofi da mevazor va uzumzorlar, sabzavot, kartoshka, poliz ekinlari ayniqsa keng tarqalgan. Chorvachilik, asosan, sut-go'sht yetish tirishga ixtisoslashgan. Rayon mamlakat ning pillachilik bazalaridan biridir. Rayon O'zbekistonda yetishtiriladigan pillaning 45 foiziga yaqini beradi. Asaka, Qo'qon, Namangan, Farg'ona ma shinasozlikning yirik markazlari hisoblanadi. Farg'ona HICHMDa qurilish materiallari sanoati ham rivojlangan. Quvasoy sement zavodi, Andijon, Farg'ona, Qo'qon va Quvasoy shaharlarida uysozlik kombinatlari, temir-beton konstruksiyalari zavodi ishlab turibdi. Yengil va oziq-ovqat sanoatlari asosiy ixtisos sohalar sanaladi. Rayon chammopoyabzallari, o'simlik moyi ishlab chiqarish bo'yicha mamlakatdagi boshqa iqtisodiy geografi k rayonlardan oldindadir.

**115-javob** Andijon viloyati 1941-iyilda tashkil topgan. Maydoni - 4,30 ming kv. km va bu kununda nazardan u mamlakatimizda Sirdarё viloyatidan (4,28 ming kv. km) oldinda turadi, xolos Uncha katta maydonga ega bulmagani viloyat respublika hududiy mehnat taksimotida, miyaliy taksimotidening shakllanishida muxim rol uynaydi. U mamlakatimizning 6,6 foizi yali ichki mahsulotining, 13,6 % sanoat va 9,9 foiz cihiolok, xujajlik mahsulotini beradi. Vilyotning xujajligi industrial-agrar iynalishiga ega bulib, u, eng avvalo, mashinasozlik (avtomobilsozlik), tukimachilik sanoat tarmok'lariga, paxta va pilla etishi tirishga ixtisoslashgan. Namangan maydoni 7,44 ming kv. km. Bu Farg'ona iktisodiy rayonining 40,2 foizi, mamlakatimizning 1,6 foiz mйдoni demakdir. Aholisi - 2504,0 ming киши U respublika yali hududiy mahsulotining 4,2, sanoat mahsulotining 2,7, кишлок хужалиги mahsulotining 7,9, chakana savdo kashmining 6,1 foizini beradi. Farg'ona viloyati respublika miyadida 1938-iyilda tashkil topgan 5 ta viloyatlaridan biridir. Uning maydoni 6,76 ming kv km. Voholanki, bu erda, 1.01.2014-iyil mahsulotlariga kura, 3386,1 ming ёки mamlakat aholisining 11,1 foizi yashaydi. U mamlakatimiz yali ichki mahsulotining 6,7 foizini, sanoat ishlab chiqarishining - 7,6 %, кишлок хужалик mahsulotlarining - 8,3 % tashminaladi; investitsion kashji 5,5 va kapital kurlilishlar - 4,8 %. Vilyotda Uzbekiston eksportining 2,7 va импортнинг 4,5 foizi tug'ri keladi (2013 й.).

**116 javob** Ushbu rayon Buxoro, Navoiy va Samarqand viloyatlarini Birlashtiradi Respublikamizning hududiy mehnat taksimotida Zarafshon iktisodiy rayoni rangli metallurgiya, mashinasozlik, kimё va neftё kimeёsi, enigil va oziq-ovqat

саноатида банд булган ишчи-ходимларнинг 15,0 фоизи хизмат қилади, унинг саноати ишлаб чиқариш фондларидаги улуши эса 11,0 фоизга тенг. Шу уринда алоҳида таъкидлаш лозимки, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноати мустақиллик йилларида юқори курсаткичларга эришмоқда.

**79-javob** Кимё саноатининг асосий махсулотлари минерал угитлар, олтингугурт кислотаси, кимёвий тоғалар, полиэтилен, кальций ва каустик сода, усимликни химоя қилиш воситалари ва бошқалар. Бир йилда уртача 1308 минг тонна сунъий аммиак, 111,1 минг т. минерал угитлар, 1200 тонна олтингугурт кислотаси, 5,2 минг т. кимёвий тоғалар, 24 минг т. каустик ва 96 минг тонна кальций сода, 3,5 минг тонна хар хил усимликни химоялаш воситалари ишлаб чиқарилади. Кўнгирот шахри яқинида йирик замонавий кимё заводининг қурилиши (махаллий туз қонлари асосида) кальций содасини қатта миқдорда ишлаб чиқаришга олиб келди. Республикада хозирги кунда 3 та нефтни қайта ишлаш заводи бор.

Республикада ишлаб чиқариладиган олтингугурт кислотасининг 70 фоизига яқини Тошкент вилоятига, қолган қисми Навоий вилоятига тугри келади. Унинг асосий марказлари Олмалик ва Навоий шаҳарлари саналади. Минерал 5'итлар азот (селитра), фосфор ва омикта угитлар (аммофос) турларидан иборат. Жами ишлаб чиқарилган 1,3-1,4 млн. тоннадан ортик угитларнинг 80-85 фоизини азот угити ташкил қилади. Қолган қисми фосфор угитларга тугри келади. Бундай угитлар Тошкент, Навоий, Фарғона ва Самарқанд вилоятлари қорхоналарида ишлаб чиқарилади. Жами минерал угитларнинг 40-42 фоизини Тошкент вилояти, 1/3 қисмига қинини Навоий ва 25 фоизини Фарғона вилояти беради.

**80-javob** Таркибий жиҳатдан машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноати унинг ички тузилишининг турли туманлиги билан бошқа саноат тармоқларидан кескин фарқ қилади. У транспорт, трактор ва қишлоқ хужалиғи машинасозлиги, электротехника, станоксозлик ва асбобсозлик, приборсозлик каби йирик тармоқлардан ташкил топган. Ўзбекистонда дастлабки машинасозлик қорхоналари олдий қурилишда бўлиб, улар қишлоқ хужалиғи учун хар хил воситалар ишлаб чиқарган, қуқор таъмирлаш билан шуғулланган. Йирик машинасозлик заводлари эса асосан Иккинчи жаҳон уруши йилларида собик Иттифокнинг гарбий районларидан қучириб келиш тугйайи вужудга келган. Бундай қорхоналарнинг асбоб-ускуналари нисбатан қулай транспорт географик уринга эга булган марказларда йиқилган (Тошкент, Самарқанд, Чирчик ва б.). Хозирги вақтда машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноати жами республика саноат махсулотининг 19,8 фоизини беради ва у бу борада ёқилги саноатидан кейинги иккинчи уринда туради. Мазкур саноат тармоғида мамлакат саноатида банд булган ишчи-ходимларнинг 15,0 фоизи хизмат қилади, унинг саноати ишлаб чиқариш фондларидаги улуши эса 11,0 фоизга тенг. Шу уринда алоҳида таъкидлаш лозимки, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноати мустақиллик йилларида юқори курсаткичларга эришмоқда.

**81-javob** Ўзбекистонда 1996-йилда Андижон вилоятининг Асака шаҳрида йирик втокорхонанинг ишга тузирилиши ута муҳим аҳамиятга эга булди ва бу қорхона республикадаги жаҳоннинг 30 га яқин автомобилсозлик ривожланган давлатлар қаторидан муносиб уринга эга бўлишига хизмат қилди. Шу билан бирга, Асака автомобил заводи Ўзбекистон, хусусан Фарғона водийси саноатининг тармоқлар ва ҳудудий таркибининг диверсификациялашувига ижобий таъсир қурсатди. Сунгги йилларда мамлакатимизда автобус ва юк машиналарини ишлаб чиқариш ҳам йўлга қуйилди. Дастлаб бу қорхона (Самарқанд ш.) Туркия фирмалари билан бирга ишлаган бўлса, сунгги йилларда у Япония давлати компаниялари билан ҳамкорлик қилмоқда. Хозирги вақтда Самарқанд вилоятида (Жомбой тумани) Германия билан ҳамкорликда борпо этилган, МАН заводи ҳам ишлаб турибди.

**82-javob** 2013-йил якуниларига қура, мамлакатимизда 251,3 минг дона автомобиллар, шу жумладан 1136 та автобус Сунгги йилларда мамлакатимизда автобус ва юк машиналарини ишлаб чиқариш ҳам йўлга қуйилди. Дастлаб бу қорхона (Самарқанд ш.) Туркия фирмалари билан бирга ишлаган бўлса, сунгги йилларда у Япония давлати компаниялари билан ҳамкорлик қилмоқда. Хозирги вақтда Самарқанд вилоятида (Жомбой тумани) Германия билан ҳамкорликда борпо этилган, МАН заводи ҳам ишлаб турибди. Асака автомобил заводи Ўзбекистон, хусусан Фарғона водийси саноатининг тармоқлар ва ҳудудий таркибининг диверсификациялашувига ижобий таъсир қурсатди. Хозирги кунда автомобиль ишлаб чиқариш учун керакли бутловчи қисмларнинг яримдан қуқроғи республикаимизнинг узюда яратилмоқда.

**83-javob** Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноатининг географияси республикада унча кенг эмас. Унинг асосий маркази Тошкент (станоква асбоблар, трактор, автомобиль, ва қишлоқ хужалиқ машиналарини, электротехника ва б.). Самарқанд (автобуслар, юк машиналари, совутич ва бошқа махсулотлар ишлаб чиқариш), Асака (автомобилсозлик), Чирчик (қишлоқ хужалиғи машинасозлиғи, трансформаторлар ишлаб чиқариш) ҳисобланади. Ушбу саноатнинг айрим қорхоналари, шунингдек, Наманган, Фарғона, Қуқон, Андижон, Урганч, Каттақуқон сингари шаҳарларда ҳам мавжуд. Бу қорхоналарга тез аппаратурилари, пахта тозалаш заводлари учун ускуналар, туқимачилик машиналари каби махсулотларини ишлаб чиқарилади 2009 йилда амлакатимизда 205011 допа енгил ва 722 та юк машиналари, 1317 та автобус, 2737 та трактор, 1852 та культиватор тайёрланган. 2010-йилда енгил автомобил ишлаб чиқариш буйича Ўзбекистон МДХ да 2-уринда турган (Россияда 1209 минг, Украинада 75 минг дона)

**84-javob** Ҳурилиш материаллари саноати оғир ва умуман, саноат мажмуасининг узюга хос тармоғи ҳисобланади. Бу саноат турли янгиулаштириладиган ҳудудларга биринчилар қаторида қириб келади ва инвестициялар билан бевосита боғлиқ; булади. Чунки, қурилиш базасисиз янги ишлаб чиқаришнинг ташкил қилиш мумкин эмас. Мамлакатимизда сунгги йилларда қурилиш материаллари саноатининг ривожланиш суръати анча юқори. 2013-йил якуниларига қура мазкур саноат тармоғининг усий суръати 113,6 фоизга тенг булган. Ўзбекистонда жами 2 мингдан зиёдор қурилиш материаллари қорхоналари фаолият қўйғатмоқда. Ушбу саноат тармоғи республика яқли саноат махсулотининг 6,4 фоизини таъминлайди, унда жами саноат ишчи-ходимларининг 7,4 фоизи банд, ишлаб чиқаришнинг асосий фондлари ҳиссаси эса 5,2 %.

**85-javob** Бир йилда республикада тахминан 7,0 млн т. цемент, 800-850 минг куб метр атрафида темир-бетон қуқилмалари (конструкциялари), қуқилбўйна, юмшоқ томёпгич материаллари ва изол ишлаб чиқаришмоқда. Деворбоп материаллар эса 2,5-3,0 млн. шартли гиншт доналарини ташкил этади. Цемент саноати асосан Навоий, Тошкент ва Фарғона вилоятларида ривожланган. Биринги Навоий цемент заводи мамлакатимизнинг 2/5 киемцементини беради; деярли шунча

мах,сулот Тошкент вилоятининг Оҳангарон, Бекобод, Ангрен шаҳарларида ишлаб чиқарилади (уларнингггг йириги Оҳангарон комбинати ҳисобланади). К'олган қисми Фарғона вилоятига (Куваёв) тугри келади. Ҳозирги вақтда Сурхондарё вилоятининг Шеробод, К'оракалпоғистон Республикасининг Қораузах ҳамда Жиззах вилоятининг Зафаробод туманида цемент заводи барпо этилмоқд

**86-javob** Маълумки, республикада саноат аҳамиятига эга булган урмон ресурслари мавжуд эмас. Бинобарин, ушбу саноат тармоғи асосан четдан келтирилган ёғоч ва бошқа яриммахсулотлар негизда ташкил этилган.Умуман олганда, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-коғоз саноати мамлакатимизнинг кулпина бошқа тармоқлариға Карағанда тезроқ ривожланимоқда. Агар ялли саноат махсулоти 1995-2013-йилларда 2,5 мартага усган булса, мазкур тармоқ махсулоти 8,4 мартага к'с'айган. Хусусан, 1999 й. ва 2004-2010-йилларда ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-коғоз саноати барқарор ривожланиб борган. Ҳ,озирги вақтда қурилатгган саноат тармоғига жами республика ялли саноат махсулотининг 1,1 фоизи, асосий ишлаб чиқариш фондларининг 0,5 ва саноатда банд булган ишчи-ҳодимларнинг 2,0 фоизи тугри келади. У мебель, картон, коғоз ва ёғочдан олинган бошқа махсулотларни ишлаб чиқаради. 2013-йилда 4,2 минг тоннаға ақин коғоз, 13 минг тонна атрофида картон махсулотлари тайёрланган. Картоннинг асосий қисми – жами махсулотнинг 96,0 фоизи Тошкент шаҳри ҳамда Тошкент ва Наманган вилоятларида ишлаб чиқарилади.

**87-javob** Енгил саноат уз таркибига тукумачилик, тикув, трикотаж, пойафзал каби тармоқларни олади. Тукумачилик енгил саноатнинг асосини ташкил қилади. Ўзбекистонда тукумачилик саноатининг ривожланиши узоктарихга эга. Қолаверса, бу ерда тукумачиликни ривожлантириш учунбарча шарт-шароитлар мавжуд: хом ашё (пахта хом ашёси, жуң, пилла)базаси кенг, меҳнат ресурслари бой, усиб боратгган аҳолининг эткижи хам юқори. Озик-овқат саноати хам халқ истеъмол молларини ишлаб чиқарувчи асосий тармоқлардан ҳисобланади. Унинг ҳиссаси, вино-ароқ махсулотлари билан бирға, жами халқ истеъмол моллари таркибига 38-40 фоизға тенг. Демак, бундан қурииб турибдики, ушбу саноат тармоғининг ривожланиши важойланиши, энг аввало, а'оли сони, унинг усини ва ҳудудий таркибига боғлиқ.Озик-овқат саноатининг жойланишини хом ашё омилли хам белгиллабберида. Хом ашё сифатида турли хил кишлоқ ҳужалиғи махсулотлари,масалан, пахта чигити, бугдой ва бошқа галла экинлари, мева ва узум,чорва махсулотлари қабилар хизмат қилади. Бу ва бошқа кишлоқ ҳужалиғи махсулотларини қайта ишлаш асосида агросаноат мажмуаси шаклланади.

**88-javob** "Озирги вақтда енгил саноат республика саноати ишлаб чиқаришфондларининг 8,5, ялли махсулотининг 13,0 фоизини ташкил қилади.Махсулот хажмиға кура, ёкилғи, металлургия ва машинасозликданкейинги 4-чи уринда туради. Енгил саноатнинг урни айниқса саноатдабанд булган ишчи-ҳодимлар сони буйича катта - 20,5 % (биринчи уринда).Мамлакатимизда 2850 га ақин енгил саноат қорхоналари, шужумладан 1345 та тикув ва 1160 та тукумачилик қорхоналари мавжудбулиб, уларнинг барчасида 134 минг киши атрофида аҳоли банд булган;нодавлат секторининг улуши 99,4 %. Мустикаллик даврида енгилсаноатнинг тезроқ ривожланиши 2000-2001, 2005, 2010 ҳамда 2013-йилларда қайд этилган. Озик-овқат саноати географияси, унинг жойланиши ва ривожланишхусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, кенг тарқалган. Усимлик ёғи ишлабчиқарувчи йирик қорхоналар Тошкент, Фарғона, Янгйул, Гулистон,Қосон, Ҳужайли, Андижон, Наманган, Каттақурғон, Учқурғон ва бошқакатор шаҳарларда мавжуд. Уларнинг жойлашуви пахта қайта ишлашаводалари билан хам боғлиқ. амлакатимизда бир йилда уртача 130-140 млн. шартли банка мевабазавот консервалари, 350-360 минг т. шакар, 240-250 минг т. Усимлик ёғи, 21,9 минг т. макарон махсулотлари, 1250-1275 минг т. ун, 13,0 млн долларок ва ароқ-ликёр махсулотлари, 2,3-2,5 млн. дал вино, 27 млн. дал пиво,шунингдек, куп микдорда минерал сувлар, папирос ва сигареталар ишлаб чиқарилади

**89-javob** Одатда, кишлоқ ҳужалиғи деганда, асосан, унинг икки таркиби, яъни дехқончилик ва чорвачилик тушунилади.Ўзбекистон миғлий иктисодиётида кишлоқ ҳужалиғи етакчи Зфинлардан бирини эгаллайди. Унинг улушиға ялли ички махсулотнинг 1/6 қисмиға ақини тугри келади. Сунгги йилларда республикада иктисодиётни саноатлаштириш дастурини амалға ошириш натижасида кишлоқ ҳужалиғининг нисбий курсаткичлари, яъни улуши пасайиб бориш тенденциясига эга'. Шу асосда мамлакатимиз иктисодиёти аграриндустриал шаклдан тобора, аста-секин индустриал-аграр йуналиш касбэтмоқда.' Кишлоқ ҳужалиғининг республика ялли ички махсулотидағи улуши 1990 йилда 33,4 %, 2000 йилда 30,1 % ва 2013 йилда 17,6 % булган.

**90-javob** 2013-йил ақунлариға кура, Ўзбекистонда жами 30849 мйрд сумликкишлоқ ҳужалиғи мах,сулотлари етиштирилган. Бу борада Самарқанд ва Тошкент вилоятлари етакчи - уларнинг ҳ,ар бириға республикамиз жами кишлоқ ҳужалиқ ма'хсулотининг 12,8 фоиздан тугри келади. Андижон ва Бухоро вилоятларининг улуши 9,9 %, Қашқадарёники 8,5 %, Фарғона вилоятида эса бу курсаткич 8,3 %. Энг паст, агроиктисодиёт тизими сустривожланган Қоракалпоғистон Республикасида мазкур курсаткич 3,0 %, Навоий вилоятида 4,7 %, Жиззахда 5,0 % ва ҳ,оказо

**91-javob** 2013-йилда жами кишлоқ ҳужалиқ махсулоти олдинги йилға нисбатан 106,8 фоизға тенг булган ҳолда, дехқончилик махсулотларини ишлаб чиқариш 106,4 фоизни, чорвачилик - 107,4 фоизни ташкил қилган. 2012-йилда эқилган кишлоқ ҳужалиқ экинларининг таркиби қуйидағича булган (минг га ҳисобда): Жами эқин эқилган ерлар 3628,1 ёки 100,0 %. шу жумладан: бошоқли Д О Н экинлари 1628,1 ёки 44,9 %; пахта 1308,3 ёки 36,1 %; сабзавот 183,8 ёки 5,1 %, картошка 76,1 ёки 2,1%; полиз экинлари 53,7 ёки 1,5 %; озука ва бошқа экинлар 378,1 ёки 10,3 % Ўзбекистонда [фй ва эчкишарии боқизи қадимдан ривожланган. Бу ЙС'алиш, одатда, қорамолчиликдан фарқ қилган ҳолда, энг аввало чул ҳудудларда (чули бор ҳудудининг қуйи бор - А.С.) ақини йулға қуйлган.Сабаби, қуй ва эчкилар яллоқ чорвачилигда ақини ривожланди. Ўзбекистон Республикасида, 2014-йил 1-январь ҳолатида жами 10607 минг бош йирик шохли қорамоллар боқилган.

Такқослаш учун: 2005 йилда

ракам 6571,4, 2008 йилда 8026,3 минг бошни ташкил қилган. Мамлакатимизда 2014-йил 1-январь ҳолатиға кура, жами 17720,2 мингбош қуй ва эчкилар (асосан қуйлар) қайд этилган. Бундан бир неча йиллармуқаддам, яъни 2005-йилда уларнинг сони 11352 минг бошга тенг булган.

**92-javob**Агросаноат majmuasi "Ўzbekistonda tarmoqlararo majmualarning dastlabki

kompleksdir. Masalan, yoyilmalarning yuqori, o'ta va quyi qismlari, tog'larning suvayirg'ichi, yonbag'irlari va h.k. Ma'lum bir hududdagi joylar yig'indisi landshaftni tashkil qiladi. Masalan, Cho'l landshafti - qumli, gilli, toshli, taqirli joylardan iborat.

Demak, landshaft - joylar majmuasidan, joylar - maydonlar majmuasidan, maydonlar esa fatsiyadan iborat iborat. Yoki landshaftlar - joylarga, joylar - maydonlarga, maydonlar - fatsiyalarga bo'linar ekan.

**51-javob** *Ўзбекистон Республикаси шимолӣ ярим шарда, Ёросиё материгининг ўртасида. Амударё ва Сирдарё оралигида, муътадил ва субтропик минтақаларида, океанлардан анча узоқда, жануб ва шарқ томонларидан баланд тоғлар билан ўралган берк ҳаёзда жойлашган. Мамлакатимиз Ёросиё ва Марказий Осиёнинг деярли қок ўртасида жойлашган. Давлат chegaralarining умумий узунлиги 6221 км буви б, шундан 2203 км ёки 1/3 қисми Қозғистон Республикасига, 1721 км Туркменистонга, 1161 км Тоғжикистонга, 1069 км Қирғизистонга ва 137 км Афғонистон Республикасига тугри келади. Maydoni 448,9 ming km*

**52-javob** Ўзбекистон Республикасининг Дунё харитасида маквеи унинг макрогеографик урнини тасвирлайди, мамлакатимизнинг ва Марказий Осиёда давлатлари минтақасида жойлашганлиги эса мезогеографик урнини акс этиради. Марказий Осиё минтақаси (мазкур тушунича табиий география фанидаги аънаваний "Марказий Осиё" билан чалкаштирманг) умумжаҳон нуктаи назаридан Қарағанда жуда муҳим геостратегик уринга эга. Айниқса, бу ерда йирик ёкилги-энергетика (кумир, нефть, табиий газ, уран) захираларининг мавжудлиги жаҳоннинг етакчи мамлакатлари - АбуШ, Европа Иттифоқи, Япониянинг катта қизиқишига, ингилишига сабаб бўлмоқда. Қолаверса, минтақанинг сунгги йилларда жадал иктисодий ривожланиши низоҳятда муҳим геосиёсий ва геоктисодий аҳамият касб этмоқда

**53-javob** Ҳар қандай мамлакатнинг ижтимоий-иктисодий ривожланиши, Кўп жихатдан, унинг табиий шароити ва табиий ресурсларига боғлиқ. Рельефи, яъни ер усти тизилиши бирмунча мураккаброк; республика майдонининг 80 фоизга яқинини (аниқроғи 78,7 %) текисликлар, қолган қисми эса тоғ ва тоғолди ҳудудлар ташкил қилади. Тоғлиқлар орасида муҳим ҳужалик аҳамиятга эга бўлган тоғ оралиғи ботиклар, воҳа ва водийлар жойлашган. Уларнинг энг муҳимларидан бири Фарғона водийси турли томонлардан Мугултоғ, Қурама, Чотқол, Фарғона тизмалари ҳамда Туркистон-Олоғ тоғ тизими билан ураб олинган. Республика ҳудудида, бундан ташқари, Зарафшон, Китоб-Шахрисабз, Сурхон тоғ оралиғи ботиклари ҳам мавжуд. Ўзбекистонда 2700 дан кутроққ фойдалӣ қазилма қонлари аниқланган бўлиб, уларнинг қатъ тасдиқланган захираси 970 миллиард АҚШ долларин, умумий микдори эса 3,3 триллион АҚШ долларини ташкил қилади

**54-javob** Ўзбекистон иклими кескин Континентал: ёзи иссиқ, киши анча совук. Мамлакат ичида эса чекка шимол ва шимоли гарбда муътадил, қолган текислик ҳудудларда субтропик хусусиятга эга. Йиллик эфтача харорат шимолда +8,9дан, жанубдаги +18 даражагача фарқланади. Ёгин-соқин ҳам республика ҳудудида турлича тақсимланган: чекка шимол ва шимоли-гарбда йилига уртача 100 мм га ҳам етмайди, айрим тоғ на тоғолди минтақаларида эса бу рақам 8-9 марта ортик Ўзбекистоннинг иклими гоят қуруқ бўлишига Қарамасдан унинг ҳудудида дарё ва қўллар анча кўп. Лекин улар республикамизда нотекис жойлашган. Текислик қисмида "Қар сувлар жуда кам. оғларида эса серирмок дарёлар, қатта-қичқ сой ва жиггалар жуда ҳам кўп.

**55-javob** Ўзбекистоннинг умумий ер ресурслари 44,9 млн га атрофида, унинг 58-60 фоизи кишлок ҳужалигида фойдаланишга яроқли ҳисобланади. Сугорма дехқончилик майдонлари 4,3 млн гектарга яқин, унинг ярмидан купроғи текислик ҳудудларига, қолган қисми тоғ ва тоғолди ҳудудларга ту'ри келади. Лалимикор ёки табиий ҳолда намлиниб дехқончилик қилинадиган ерларнинг умумий майдони 750 минг га, уларнинг 3/5 қисми табиий намгарчилик билан тулик таъминланган. Табиий яйловлар 22 млн га ёки республика умумий майдонининг тенг ярмига яқинини ташкил қилади. Бирок, бу ерларнинг барчаси ҳам Сув билан таъминланмаган.

**56-javob** Республикаимизнинг асосий дарёлари - Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Қ'ашқадарё, Сурхондарё, Шероболдарё ва бошқалар. Улардан асосан кишлок ҳужалигида, сугорма дехқончилиқда фойдаланилади. Айнан шу мақсадда 40 дан ортик қатта-қичқ сув омборлари, қатор каналлар қурилган. Уларга Чорбоғ, Туюбугиз, Туямуйин, Каттақурғон, Пачкамон, Андижон, Хисорак, Тоғлимажор, Чимқурғон, Жанубий Сурхон ва бошқа сув омборлари, Катта Фарғона, Андижон, Жанубий Фарғона, Катта Наманган, Аму-Бухоро, Қ'арши, Дарғом, Ёски Анхор, Шовот, Тошсака ҳамда Сирдарё вилоятидagi каналлар мисол бўла олади.

**57-javob** Ўзбекистоннинг умумий ер ресурслари 44,9 млн га атрофида, унинг 58-60 фоизи кишлок ҳужалигида фойдаланишга яроқли ҳисобланади. Сугорма дехқончилик майдонлари 4,3 млн гектарга яқин, унинг ярмидан купроғи текислик ҳудудларига, қолган қисми тоғ ва тоғолди ҳудудларга ту'ри келади. Лалимикор ёки табиий ҳолда намлиниб дехқончилик қилинадиган ерларнинг умумий майдони 750 минг га, уларнинг 3/5 қисми табиий намгарчилик билан тулик таъминланган. Табиий яйловлар 22 млн га ёки республика умумий майдонининг тенг ярмига яқинини ташкил қилади. Бирок, бу ерларнинг барчаси ҳам Сув билан таъминланмаган.

**58-javob** Республикаимиз, саноат нуктаи назаридан Қарағанда, урмон захирасига эга эмас. Бу ерда усимлиқлар хусусан, намгарчилик етарли бўлган тоғ ёнбағирларда купроқ, чул яйловлари эса баҳорда ям-яшил утлоқлар билан қопланади. Шу билан бирга Ўзбекистонда, айниқса Сурхондарё вилотида турли хил доривор усимлиқлар, тоғларда пистазорлар бор. Усимлиқлар, ажойиб ландшафт турлари, чинор, балиқли қулларнинг рекреация ва туристик аҳамиятини ҳам таъқидлаш жоиз. Ҳайвонот оламида эса ҳужалик жихатдан паррандалар (қажлиқ, бедана, урдақ, гоз ва б.) бачиқ за бошқаларни курастиш мумкин.

**59-javob** Ўзбекистон Республикаси аҳоли сони буйича дунё микёсида уртача демофафик салохиятга эга бўлган давлат ҳисобланади. Унинг аҳолиси, 2014-йил 1-январь маълумотларига биноан 30,5 млн. кишини ташкил этади. Бу борада, у МДҲ, мамлакатлари орасида Россия ва Украинадан кейинги учинчи ва Марказий Осиё давлатлари орасида эса биринчи уринини эғаллайди. Кейинги давларда республикада аҳоли сонининг усинишга собик Иттифқода юз берган сиёсий ва иктисодий кокеалар жиддий таъсир курастган. Иқкинчи жаҳон уруши арафасида (1939 й.) Ўзбекистон аҳолиси 6347 минг кишини ташкил этган ҳолда, у 20 йилдан сунг, яъни 1959 йилда 8119 минг кишидан иборат бўлган. 1989-2000-йилларда мамлакат аҳолиси 123,8 фоизга усган, аммо бир йиллик қупайиш курастқичи пасайиб бориши жараёни давом этиб, 1,95

фоизга баробар булган. 2001-2013-йиллар давомида республикада аҳоли усиш суръатининг пасайиши янада интенсивлашган. Баъзи йилларда бир йиллик купайиш хатто 1,10-1,15 фоизга ҳам тушиб қолган, энг сунгги йилларда эса бу кўрсаткич бирмунча кутарилиб, 1,50-1,70 фоизга етган.

**60-javob** Аҳоли салмоғига кура Самарқанд вилояти биринчи, Фарғона иккинчи, Қашқадарё вилояти учинчи урилда туради. Демографик салоҳиятнинг энг паст миқдори Навоий ва Сирдарё вилоятларида (3-жадвалга қараган) кузатилади. Умуман олганда, 5 та вилоятга (Самарқанд, Фарғона, Тошкент, Қашқадарё ва Андижон) республика жами аҳолисининг деярли 40 фоизи тугри келади. Сунгги йилларда Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Бухоро, Сирдарё, Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳри аҳолисининг усиши мамлакат уртача даражасидан паст бўлган ва уларнинг жами республика аҳолисидан улуши кискарган. Аҳолининг нисбатан жадал усиши Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд ва вилоятларда кузатилади. Натижада, бу ҳудудларнинг демографик салоҳияти янада кутарилган. Республика ҳудудининг табиий шароити, иқтисодий-иқтисодий ривожланиш имкониятларининг турли-туманлиги аҳоли жойлашувига ҳам таъсир қилади. Мамлакат буйича аҳоли жойлашувининг уртача зичлиги  $1\text{ км}^2$  ва 67,9 кишидан иборат булган ҳолда, у Навоий вилоятидаги 8,1 кишидан Андижон вилоятида 652,4 кишига фарқ қилади. Бу борадаги ички тафовут ёки географик коэфффициент 80,5 мартага тенг.

**61-javob** Республика атрофининг купайишида ташқи митрациянинг ҳам роли бор. Аммо бу омилнинг ижобий таъсири купрок аввалги йилларга тугри келган. 70 ва, ҳусусан, 80-йиллар охиридан бошлаб ушбу жараён Ўзбекистон учун манфий натижага эга булган. Бу, асосан, бир вақтлар

Ўзбекистонга кўчиб келганларнинг яна уз ватанларига қайтиб кетишлари натижасида юз берган. Шунингдек, келувчилар сони мунғаздан равишда қмайиб борган, кетувчилар миқдорига эса аниқ, бир йўналишдаги жараён унча сезилмади. Масалан, республикамиздан ташқарига кетганларнинг энг кун миқдори 1990 йилда кузатилган. Бирок, шу йили келганлар сони ҳам нисбатан кун булган. Бунинг натижасида миграция қолдиги (сальдои) минус 121 минг кишини ташкил қилган. 1994 йилда кетганлар сони аввалги йилларга Қарағанда унча куп бўлмаसा, аммо келганлар жуда озчиликни ташкил қилган (мос равишда 179 ва 38 минг киши), оқибатда, миграция қолдиги қўйилган даврда энг юқори булган (минус 141 минг киши). 2010-йилда келганлар 139,8 минг, кетганлар 183,9 минг, миграция қолдиги минус 44,1 минг киши булган. 2012-йилда эса бу кўрсаткичлар 169,7; 210,6 ва минус 40,9 минг кишига тенг булган.

**62-javob** Аҳолининг табиий ва механик ҳаракатидаги узғаришлар унинг миллий, жинс ва ёш таркибига ҳам таъсир қўради. Ўзбекистон куп миллиятли мамлакат, бу ерда 100 дан ортик тенг хуқуқли миллат ва элат вакиллари яшайди. 1989-йил аҳоли рўйхатида мувофиқ, узбеклар жами аҳолининг 71,4 фоизини ташкил этади. 2013-йилда 24,9 млн га яқин ёки жами аҳолининг 82,9 фоизи

республиканинг туб миллати - узбекларга тугри келди Ўзбекистонда 662 минг қорақалпоқ миллиятига мансуб кишилар яшайди (01.01.2013.). Уларнинг ақсарияти (94,2 %) Қорақалпоғистон Республикасида жойлашган Аҳолининг жинсий таркиби тенглашиб бормокда; шаҳарликлар орасида ёшлар купрок (50,2 фоиз), кишлоқларда эса жинслар уртасидаги фарқ деярли сезилмайди.

**63-javob** 2013-йил маълумотларига биноан, Ўзбекистон Республикасининг 51,2фоиз аҳолиси шаҳар жойларига тугри келади. Мутлак рақамда у 15370,1минг киши. Шаҳар аҳолисининг олдинги йиллардаги миқдори қуйидагича булган (минг киши ҳисобида): 1926 й. -1002; 1939 й. - 1470; 1959 й. - 2729; 1970 й.-4327; 1979 й. - 6348, 1989 й. - 8059 ва 2000 йилда 9166 минг киши. Шаҳар аҳолисининг усиш суръати айниқса 70-80 йилларда юқори булган. 1989-2009-йилларда шаҳарликлар сонининг усиши анча сусайган. Натижада, умумий урбанизация қўсаткичи 40,7 фоиздан 35,8 фоизга тушиб қолган. Ҳозирги кунда республикада ирик кишлоқлар, ҳусусан, Самарқанд, Наманган, Андижон, Фарғона вилоятларида куп. Табиий шароити ҳужалик юртиш ва аҳоли жойлашуви учун нисбатан нуқудай булган ҳудудларда эса уларнинг сони озрок. Масалан, республикамизнинг "Энг тоғли" ва "Энг кишлокли" вилояти - Сурхондарёда бундай аҳоли манзилгоҳлари анча кам.

**64-javob** Республикада меҳнат ресурсларининг сони куп, бирок уларнинг жами аҳоли таркибидаги улуши оз. Расмий маълумотларга қараганда, 1.01.2013-йилда Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатли ёшдагилар жами аҳолининг 64,0 фоизини ташкил этади. Иқтисодий фаол аҳоли 13,2 млн киши, иқтисодиётда банд булганлар 12,5млн кишини ташкил қилди. Ташкилдиш жонки, кейинги йилларда, ноишлаб чиқариш соҳасида банд булганлар сони тезрок купайиб бормокда. Нодавлат секторда банд булганлар 80 фоизга яқин. Барча туман ва шаҳарларда меҳнат бижралари фаолият қўраётган. Улар асосан "Бандлик" Давлат дастурини амалга ошириш буйича қатор ишларни бажаришди. Жумладан, биргина 2013-йилда 960 мингдан ортик янги иш жойлари ташкил этилган бўлиб, уларнинг асосий қисми қорхона ва ташкилотларга, ҳусусан кичик бизнес ва ҳусусий тadbиркорлик, фермер ҳужалиқларига тугри келади. Янги иш жойларининг 2/3 қисмидан ортироғи кишлоқ жойларда яратилмокда. Бу "Кишлоқ жойлар ривожланиши" дастурини амалга ошириш туфайлидир.

**65-javob** макроиқтисодий тармоқлар турларига қиради. Ўзбекистонда иқтисодий тараккиёт учун зарур булган қатта имкониятлар мавжуд. Энг аввало, агроклиматий шароитларнинг қудайлиги, заминимизда Д.И.Менделеев даврий жадвали деярли барча элементларнинг топиладигани, серумун ерларимиз борлиги ва айниқса, халқимизнинг меҳнатсераврилиги миллий иқтисодиётнинг барча тармоқлари ривожланишининг асосий омиллари ҳисобланади. Мамлакатимиз иқтисодиёти куп тармоқли ҳудудий-ишлаб чиқариш мажмуасидан иборат бўлиб, унинг пойдеворини иқтисослашган тармоқлар ташкил этади. Ёқили, машинасозлик, рангли металлургия, кимё, ёнғил ва озик-овқат саноати, куп тармоқли кишлоқ ҳужалиги ана шундай макроиқтисодий тармоқлар турларига қиради.

**66-javob** Республикаимиз ҳудудида ҳужалик тармоқлари, ҳусусан сугорма дехқончилик, савдо, ҳунармандчилик қадимдан ривожланиб келган. Бунга урта асрларда унинг Буюк Ипак йўлида жойлашганлиги ҳамда муҳим бугини эканлиги ҳам қатта аҳамиятга эга булган. Уз навбатида, сугорма дехқончилик маданияти, қадим кишлоқ ҳужалик маҳсулотларини ерларни сугориш асосида

етиштиришининг эмас, балки у билан боғлиқ бошқа соҳалар - фан, савдо-сотиқ, шу жумладан, халқаро савдо, шаҳарсозлик қабилар ривожланиши билан кенг маънода тавсифланади. Шунингдек, республикаимизда савдо, пуллик хизмат,



инвестиция,ташки иктисодий алокалар ҳам мунтазам ривожланиб обрмоқда. Ялпи ички ма? (сулолнинг деярли 1/4 кисмини саноат ишлаб чиқариши таъминлайди. Кишлоқ, хужалигининг бу борадаги х.иссаси 16,9 фоиз,транспорт ва алоқа 11,5, савдо 9,1, қурилиш 6,4 фоизга баробар.

**67-javob** мамлакатимизда мустиқиллик йилларида ялпи ички махсулол усишида уч асосий даврни ажратиш мумкин. Биринчи давр 1991-1995 йиллари уз ичига олиб, уни турли иктисодий-сиёсий омиллар туфайли юзага келган депрессив давр, деб аташ мумкин. Иккинчи давр 1997-2003-йилларни уз ичига олади (тикланш даври). Бу йилларда ялпи ички махсулол (ЯИМ) киймати ошиб борган, аммо барқарор бўлмаган. Энг муҳими, умумий усиш коэффициенти аҳоли қупайишдан юқориер бўлсада, бу нисбат 1:4 қуринишида бўлмаган. Учинчи давр 2004-йилдан бошланади ва бу даврни барқарор усиш, юксалиш йиллари сифатида баҳолаш мумкин. Сабаби, бу даврда ЯИМ нинг йиллик қупайиш курсаткичи мунтазам равишда 7,0 фоиздан ортиқдир. Агар аҳоли қупайиш суръатини 1,5-1,6 фоизга атрофида деб олсак, нисбат 4 ва ундан ортиқроғни ташкил қилади.Сунгги 13 йил мобайнида (2000-2013-йилларда) ЯИМ усиши қарийб икки мартадан қупрокни ташкил қилган, ах,оли жон бошига ҳисоблаганда эса у 2,0 баробарга ортган. Саноат ишлаб чиқариш курсаткичлари ҳам умумий тарзда к5"арибли борган

**68-javob** Бозор ислохотларитишг яна бир асосий курсаткичи - қичик бизнес ва хусусий тadbиркорлиқнинг ривожланиб боришидир. Бу борадаги умумий. ... жараён мазкур соҳанинг йилдан-йилга юксалишида уз ифодасини топади. ...2010-йил якуллари буйича ялпи ички мах,сулолнинг 55,8 фоизи айни ички .тадбиркорлик зиммасига тушади. Унинг 1/5 қисмидан қупроғи микрофирмалар, 20 фоизга яқини хусусий тadbиркорлар ва қолгани қичик корхоналарга тугри келади. Сунгги йилларда республикаимз худудларида қупай инвестиция мухитини яратишга жиддий эътибор қаратишмоқда. Бу эса хусусан хорижий инвестициялари мамлакатимизга жалб этишда муҳим ҳисобланади. 2013-йилда миллий иктисодиёт тармоқларини ривожлантиришга 13,0 млрд. АКШ даллари микдориди инвестициялар киритилган. Олдинги йилга нисбатан усиш 111,3 фоизни ташкил қилган (инвестициянинг умумий ҳажмида усиш 109,8 % бўлган). Сунгги йилларда инвестицияларнинг худудий таркибиди Тошкент шаҳри, Қоракалпоғистон Республикаси, Бухоро ҳамда Қашқадарё вилоятлари (чет эл инвестицияларини жалб этишда) етакчилик қилишмоқда.

**69-javob** Саноат, қисқача айтганда, асосан табиатдан олинган хом ашёга қайта ишлов бериш натижасида узининг дастлабки ҳолатини у зғартирган махсулол турларини уз ичига олади. Саноат тармоқлари маълум мезонларга асосланади. Тармоқлар хом ашё Сирлиги, мах,сулолнинг шайси маисадада яратилганлиги х,амда технологик жараёнини умумийлигига қупа асосланади. Ўзбекистон х,удудида қадимдан баъзи саноат турлари мавжуд бўлган (тоғ-кон саноати, метал эритиш, туқимачилик ва б.). Улар бу ер учун аънавий саналган хунармандчилик асосида ривожланиб борган. ?озирги замон саноатининг дастлабки корхоналари XIX аср охири ва XX аср бошларида вузудга келган. Масалан, Фаргона водийсида нефть қонларининг топилиши ва ишга туширилиши, пахта тозалаш, қурилиш заводалари шулар жумласидандир. 2013-йил якулларида қупа, республикаимизда 54,2 млрд кВт/с электр энергия, 4,5 млн т. нефть ва газ конденсати, 761,0 минг т. пулат, 718,0 минг т. тайёр прокат, 1111 минг т. хар хил минерал угитлар, 246,0 минг дона енгил автомобиллар, 6990 минг т. цемент, 1088 минг т. пахта толаси, 77,7 млн кв.м ил газламалар, 243 минг т. усимлик ёғи, 1274 минг тонна у и ва бошқ;а саноат махсулоллари ишлаб чиқарилган. Энг сунги йилларда машинасозлик ва метални қайта ишлаш, қимв ва нефть қимёси х,амда ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қогоз саноати тармоқлари лидал ривожланиб бормоқда

**70-javob** Республикада ёқилғи саноати таркибига қупир, нефть ва газ қазиб чиқариш қиради. Х,озирги Ўзбекистон худудида дастлабки нефть қонлари XIX асрининг охири ва XX аср бошларида Фаргона вилоятида очилган (Чимёи, Шурусев), 1924-йилда Қуқон шаҳрида "Ўзбекнефть" трести ташкил қилинган. Бугунги қунда нефть захиралари буйича Қашқадарё вилояти етакчилик қилади. Бу ерда энг йирик қон Қуқудмалок ҳисобланади. Шунингдек, нефть қонлари Сурхондарё (Қуқайди, Лалмиқор), АндижонҚупир саноатининг географияси нефть ёки газ саноатига нисбатан кенг эмас, у факат Тошкент (Ангрен) ва Сурхондарё (Шарғун, Бойсун) вилоятларида бирмунча ривожланган, ҳолос. Дунё мамлақатлари электр энергетикасида иссиқлик, атом ва сув электр станцияларининг улуши хар хил. Ўзбекистонда сунгги йилларда электр энергетика республика ялпи саноат махсулолнинг 8-10 фоизини таъминламоқда; унда жами саноат ҳодимларининг 6-9 фоизи банд. Дар йили уртача 50-52 млрд кВт/с микдориди электр энергияси ишлаб чиқарилади. Электр станцияларининг таркибиди ИЭС етакчилик қилади ва улар жами электр станциялар ишлаб қиккан электр энергиянинг 80-81 фоизини ташкил қилади. Сув электр станцияларига (СЭС) эса бор-йўғи 8-9 % тўтри келади.

**71-javob** Бугунги қунда нефть захиралари буйича Қашқадарё вилояти етакчилик қилади. Бу ерда энг йирик қон Қуқудмалок ҳисобланади. Шунингдек, нефть қонлари Сурхондарё (Қуқайди, Лалмиқор), Андижон (Полвонтош, Ж.Оламушук), Наманган (Мингбулок) вилоятларида ҳам бор. У қисман Бухоро вилоятида ҳам қазиб олинади.Республикаимизда нефть ва газ конденсатини ишлаб чиқариш 1998-1999-йилларда энг юқори курсаткичларига эришилган. Шу йилларда уртача 8,5-8,9 млн тонна бу ёқилғи турли олинган. Такқослаш учун: 1991-йилда 2,8 млн г., 2010-йилда - 3,7 млн т. Қупир саноатининг географияси нефть ёки газ саноатига нисбатан кенг эмас, у факат Тошкент (Ангрен) ва Сурхондарё (Шарғун, Бойсун) вилоятларида бирмунча ривожланган, ҳолос. Шу уринда таъкидлаш жоизки, қунгир қупирнинг иктисодий аҳамияти тошқумирга Қарағанда айна паст. Кейинги йилларда республика буйича ишлаб чиқарилган электр энергиясининг 2/5 га яқин қисми Тошкент вилоятига тугри келади; иккинчи урида Сирдарё вилояти туради. Шунингдек, Навоий ва Қашқадарё вилоятида ҳам ам ушбу к5фаткич сезиларли даражада; жами 4 та вилоят Ўзбекистонининг 91,0 фоиз электр энергиясини таъминлайди

**72-javob** Sanoat geografiasini o'rganish jarayonida sanoat korxonalari o'rnatida yaqin aloqalar mavjudligini bilib oldingiz. Ishlab chiqarish jarayoni o'zaro bog'langan korxonalarni bir-biriga yaqin joylashtirish - bir shaharda yoki yonma-yon turgan shaharlarda qurish oqibatida sanoat tugunlari vujudga keladi Sanoat rayonlarining katta-kichikligi har xil bo'ladi. Angren-Olmaliq,Toshkent-Chirchik, ayniqsa, katta sanoat rayonlaridir. Demak, korxonalari oz sonli bo'lgan shaharcha sanoat punkti

hisoblanadi. Bir qancha korxonalari bo'lsa-yu, ammo ishlab chiqarish jarayoni bog'lanmagan, suv va energiya ta'minoti umumiy bo'lmagan shahar sanoat markazi deyiladi. Sanoat tugunlari, markazlari va punktlari to'plangan hududlar sanoatrayonlari deyiladi. 73-javob kismidan kuprogi SCSlariga turgiri keladi. Jami mavjud elektr stantsiyalarining loyihaviy quvvati 1710 mVt (IЭС - 10756 kisi SCS lariga Karaganda deyarli 6 марта зиёд). Чорбог СЭСи бош элэктр станция булиб, у куйи элэктр станцияларнинг баркарор ишлаш режимиини таъминлаб туради. О'збекистондаги иссилик элэктростанциялар ва gidroelektrostansiyalarining umumiy soni 37 та bo'lib, umumiy quvvati 11,2 mlrd kW дан ортати. Электр станцияларда yiliga 50–53 mlrd kW soat atrofi да электр энергия hosi qilinmoqda. Ayrim mamlakatlarda atom электр станциялари (AESlar) qurilgan. Bunday elektр станцияларда urandan foydalaniladi. 1 kg uran (shartli uran yoqilg'isi) 25 mlng tonna ko'mir yonganda beradigan miqdordа иссилик берати. Energiyaning yangi manbalarini topish va o'zlashtirish bo'yicha ilmiy-talimiy ishlar olib borilmoqda. Ana shunday izlanishlar natijasida Tosh kent viloyatining Parkent tumanida Quyosh energiyasidan foydalanadigan «Fizika Quyosh» inshooti faoliyat ko'rsatmoqda. Elektrlashtirishning yuqori darajasi energetika tizimlarining bunyodetilishidir. Energetika tizimi tufayli yil fasllaridan va sutkaning qaysi vaqtindanqat' i nazar iste'molchilar электр энергия bilan bir maromda ta'minlanadi.

74-javob Республика sanoat ishlab chiqarishida metallurgiya majmuyasi 11,7 foiz maxsuloti bilan ishtirok etadi. Majmua tarkibida esa rangdor metallurgiya sanoatining ulushi yuqori bulib, u 9,4 foizini (kora metallurgiya 2,3 %) tashkil kilgan holda, bu borada ekilligi sanoatidan keyingi ikkinchi urinda туради. Birinchi metallurgiya korxonasi – Bekobod metallurgiya zavodi 1946-yilda ishga tushirilgan (30-rasm). Zavodda po'lat va prokat ishlab chiqarish o'tib bormoqda. 1950-yilda 119 mlng tonna po'lat etirilgan, 76 mlng tonna tayyor prokat ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2007-yilda etirilgan po'lat 656,4 mlng tonna va tayyor prokat 619,6 mlng tonnadan o'tib ketdi. Angren–Olmaliq kon sanoati rayoni mamlakatimiz rangli metallurgiyasanoatida alohida ahamiyatga ega. Mis rudasi tarkibida molibden, oltin, kumush kabilar birga uchraydi. Rangli metallar qim matli xususiyatlarga ega. Ularning ba'zilari qalayi, qo'rg'oshin, nikel) zang lash (korroziya)ga chidam li, boshqalari (titan, volfram) jissiqqa bardoshli yoki elektr tokini yaxshi o'tkazadi (aluminium, mis, kumush, oltin).

75-javob isora metallurgiya sanoatining asosiy korxonasi Bekobod шахридаги республикада ягона Узбек металлургия zavodi hisoblanadi. Korxona Ikkinchi jahon urushi йилларида курилган. Унинг айна beko bod шахрида joylashirilishiga kator omillar bilan birga, шахarнинг кулай транспорт география урни, курилиш ва электр энергия манбаининг борлиги таъсир этган. Шахар якинида Фарход СЭС, унинг узида esa 1914-yilda курилган кадийми Хилково цемент zavodi joylashgan. Agar 2004- йилда бу ерда 602,2 mlng tonna пулат эритилган булса, 2013-йилда у 761,0 mlng tonnaga етди. Тайёр прокат ишлаб чикариш хам худди шундай даражада ортиб борган: 2004 йилда 550,7 mlng т., 2013-йилда – 718,0 mlng tonna ёки шу даврда 130,3 foizга купайган. Mamlakatimiz уттилар, mis, uran, volfram казиб олиш буйича кузга куринарли мавкега эга. Келажакда rangli metallurgiya sanoati Самарканд ва Сурхондарё viloyatlarida хам ривожланиб боради. Самарканд viloyatidaги Зармитан оltin кони, Сурхондарёнинг Хонжиза полиметал конлари бунга асос була олади. 2004 йилдан бошлаб Хонжиза кони Олмалик ТМК тасаруфига берилган.

76-javob Кимё ва нефть кимё sanoati уз номига мос holda икки kismdan, яъни нефть хамда нефть кимё тармоklaridan иборат. Bevositа кимё sanoatining ривожланиши ва худудий ташкил этилиши узига хос, бетакдор хусусияtlарга эга. Кимё sanoatining joylashuvi ута мураккаб: бир томондан, ушбу sanoat тармогининг korxonalari эркин joylashuv имконияtlарига эга. Бошкача килиб айтганда, кимё sanoatining хом ашё басиси кенг, у минерал ресурслар, усимлик ва хайвонот хом ашёси, турли хил sanoat ишлаб чикариш чикиндилари асосида, хатто хавадаги азот хисобидан хам ташкил этилиши мумкин. Узбекистон Республикасида кимё sanoatini ривожлантириш учун катта имконияtlар mavjud: турли хил туз конлари, табиий газ ва кимсанефть, доривор усимликлар, rangdor metallurgiya korxonalарининг борлиги ва х.к. Улар асосида ушбу тармок korxonalari ташкил этилган. Мустакиллик йилларида кимё ва нефть кимё sanoati жадал ривожланиб борди. Масалан, 1995-2013-йиллар мобайнида республика жами sanoat maxsuloti 2,8 марта купайган holda, mazkur тармок maxsuloti 3,8 баробар ошди.

77-javob Кимё sanoatining asosiy maxsulotlari минерал угитлар, олтинугурт кислотаси, кимёвий толарлар, полиэтилен, кальций ва каустик сода, усимликни химоя килиш воситалари ва бошқалар. Бир йилда уртча 1308 mlng tonna сунъий аммиак, 111,1 mlng т. минерал угитлар, 1200 тонна олтинугурт кислотаси, 5,2 mlng т. кимёвий толарлар, 24 mlng т каустик ва 96 mlng тонна кальций сода, 3,5 mlng тонна хар хил усимликни химоялаш воситалари ишлаб чикарилади. К'унгирот шахри якинида йирик замонавий кимё zavodining курилиши (махаллий туз конлари асосида) кальций содасини катта miqdorda ишлаб чикаришга олиб келди. Республикамизда хозирги кунда 3 та нефтни кайта ишлаш zavodi бор. Республикамизда ишлаб чикариладиган олтинугурт кислотасининг 70 foizига яъни Тошкент viloyatiga, колган kismi Navoiy viloyatiga тугри келати. Унинг асосий марказлари Олмалик ва Navoiy шахарлари саналади. Минерал 5'угитлар азот (селитра), фосфор ва омихта угитлар (аммофос) турларидан иборат. Жами ишлаб чикарилаган 1,3–1,4 млн. тоннадан ортик угитларнинг 80–85 foizини азот угити ташкил килади. К'олган kismi фосфор угитларга тугри келати. Бундай угитлар Тошкент, Navoiy, Фаргона ва Самарканд viloyatlari korxonalарида ишлаб чикарилади. Жами минерал угитларининг 40–42 foizини Тошкент viloyati, 1/3 kismiyagakinини Navoiy ва 25 foizини Фаргона viloyati беради.

78-javob Таркибий жиҳатдан машинасозлик ва металини кайта ишлаш sanoati узининг ички тузилишининг турли туманлиги билан бошқа sanoat тармоklarидан кескин фарк килади. У транспорт, трактор ва кишлок хужалиги машинасозлиги, электротехника, станоксозлик ва асбобсозлик, приборсозлик каби йирик тармоklarдан ташкил толган. Узбекистонда дастлабки машинасозлик korxonalari олдий курунишда булиб, улар кишлок хужалиги учун хар хил воситалар ишлаб чикарган. купрок таъмирлаш билан шуғулланган. Йирик машинасозлик zavodлари эса асосан Иккинчи жаҳон уруши йилларида собик Иттифокнинг гарбий районларидан кууриб келиш тufайли вуjudга келган. Бундай korxonalарининг асбоб-ускуналари нисбатан кулай транспорт география уринга эга булган марказларда йигилган (Тошкент, Самарканд, Чирчик ва б.). Хозирги вақта машинасозлик ва металини кайта ишлаш sanoati жами республика sanoat maxsulotининг 19,8 foizини ташкил етди у бу борда ekilligi sanoatidan кейинги иккинчи уринда туради. Mazkur sanoat тармогида mamlakat

7-javob Kursning maxsad va vazifalari, xususan uning mazmun va mohiyati tor ta'limiy doiradan chiqib, katta iqtisodiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy ahamiyat kasb etadi. Ushbu kurs mazmurlari Vatanimiz—Ўzbekistonning ۇziga kas saxovatli tabiati, xilma-xil va boy tabiiy sharoiti hamda resurslari tavisifi misolida talabalarimizning katanparvarlik, ۇz diyeriga mexr-muxabbat ruhida tarbiya-laydi.

Ushbu kursda asosiy e'tibor fakat tabiiy kompo-nentlar tavisifiga karatilmay, unda tabiat kompleksi tavisifi ham mumkin qadar keng ۇritilib berildi, hozirgi zamon tabiiy geografias va landshaftshunosligining

4 talablaridan kелиb chiqib, respublikamiz hududi tabiiy komplekslari kўp funktsiyali ekanligi va ularning xususiyatlari ochib beriladi. Kursda Ўzbekistonda tabiatdan foydalanişning geozologik asoslari ham munosib ۇrin oladi, айrim tashkiliy muammolari ham kўrib chikiladi.

38-javob Ўzbekistondaгнг энг katta kўl Орол денгизидир. у 18000 — 20000 йил олдин ер пўстининг эгилган жойидагн ботикда вузудга келган. Орол (1960)

|             |                 |            |                |            |            |           |            |             |           |
|-------------|-----------------|------------|----------------|------------|------------|-----------|------------|-------------|-----------|
| Орол (2000) | Туямуйн амударё | 1979       | Жанубий Сурхон | Сурхондарё | 1964       | Дегрез    | Сурхондарё | 1958        | Учқизил   |
|             | Сурхондарё      | 1960       | Чимкўргон      | Қашқадарё  | 1964       | Қашқадарё | 1946       | Пачкамар    | Ўзгордарё |
|             | 1967            | Ҳисорак    | Ўзгордарё      | 1985       | Талимаржон | Амударё   | 1977       | Каттақўргон | Зарафшон  |
|             | 952             | Қўйномозор | Зарафшон       | 1957       | Тўдақўл    | Зарафшон  | 1983       | Шўрқўл      | Зарафшон  |
| кум         | Сирдарё         | 1959       | Чордара        | Сирдарё    | 1967       | Учқўргон  | Норин      | 1961        | Андижон   |
|             |                 |            |                |            |            |           |            | Қорадарё    | 1970      |

Каркидон Куvasой 1964 Арнайсой Айдар Тўзкон ҚурбонқўлСарикамишСудочё9 | Денгизқўл

39-javob Ўzbekiston ўсимлик дунёси жуда хилма-хил ва бой. Республикамиз ҳудудида 146 оилага мансуб 4148 ўсимлик тури мавжуд бўлиб, шундан 3000 тури ёввойи ҳолда ўсади, булардан 9% и факат Ўzbekistonda учрайдиган эндемик ўсимликлардир. Ўzbekiston чўлларидагн эфемерлар жазирама иссиқлар бошлангунча ўз хатт жараёнларини тўлиқ ўтиб туталдиқлар (масалан, лолакизгалдок, читир, чумома, гунафша). Чўл минтақасидагн дарё кайирида турангил, тоқ, чирмовик, илонпечак, бакатерак, жийда, назматак, юлгун, чингил, қамиш, қизилмия, янтоқ, шўражрик қабилар ўсиб, дунийини хосил қиладн Тоғ даштлари тоғ минтақасининг пастки ва қисман ўрта қисмларини (1200 — 2000 м ) эгаллаган. Бу- ерларда, асосан бошоқилардан бугдой, бетага, чалов, исмалок, калтик, кўнгирбош, икки паллалилардан кўзикулок, астрагал, бутақўз, шувоб қабилар кенг тарқалган Яйлов минтақаси Ўzbekistonda 2700 —2800м баландлиқдан бошланади ва доимий қорлар зонасигача давом этади. Ҳозирги вақтда барча тоғ ўрмонлари ўрмон хўжаликлари томонидан назорат қилинади ва кўриқланади ҳамда кенгайтириб борилади.

40-41-javob Ўzbekistonda ёз ойларида ҳавонинг нисбий намлиги анча кам, 30 —50% га тенг. Лекин қишда ҳароратнингпастайиши ва ёгингарчилик кўп бўлиши натижасидатекислиқларда ва тоғ олдиарида 65 — 80 % ни ташкил этади.

Тоғларда нисбий намлик қамроқ, 50 — 60 % атрофида бўлади. Ўzbekistonga ёгин-сочинни Атлантика океанн устида шаклланган нам ҳаво массалари олиб келади. Энг кам ёгин 80 — 100 мм дан кам бўлиб, республиканинг шимоли-гарбий текислик қисмида — Қизилқумда, Қўйи Амударёда қамда Фаргона водийсининг гарбий қисмида аТилади. Жануби-шарққа томон ёгин микдори аста-секин та бориб, текисликларда 100 — 200 мм га, тоғ олдиарида эса ۇнд 400 мм га, тоғларда 800 — 900 мм га етади. Ўzbekistonning тоғли ҳудуАЛАРи орасида ўрттача йиллик ёгин микдорининг қўлигига кўра Угам, Қоржантаг, Писком ва Фаргона тизмаларининг гарбдан ва жануби-гарбдан келаётган нам ҳаво шассалари рўпара ёнбағирини ажралиб туради. 1137 м мутлак баландлиқда жойлашган Оқтошда ўрттача йиллик ёгин микдори 895 мм га Ҳумсонда 879 мм га Чимёнда 787 мм га тенг. Қашқадарё водийсининг шарқий қисми, Сурхон-Шеробод водийсида Ҳисор тоғ тизмасининг шимоли-шарқий қисмига ҳам ёгин кўп тушади. Ўzbekistonda энг сернам фасл баҳор. Йиллик ёгиннинг 40 % баҳорга, 30 % қишга ва 15 — 20 % кузга тўғри келади. Март-апрель Ўzbekistonda энг сернам ойлар ҳисобланади.

42-javob Атмосфер-мухитнинг меъеридан ортикча ифлосланнни айникса, йирик шахарлар учун хос. Ўzbekistonda ер уСТи' атмосфера хавосининг ифлосланни 1983 йилда энг юқори даражага етиб, сўнгги йилларда ахвол бирманча яхшиланди. Саноат шахарларида ҳавони энг кўп ифлослантирувчи асосий моддалар олтингугурт II оксиди, азот оксидидир. 1960-йиллардан бошлаб, Ўрта Осиёнинг энг катта сув швзаси — Орол денгизи тезлик билан қурий бошлади. Унинг тйдони 1960 йилда 66,3 минг км2 бўлган бўлса, 2001 йилга келиб 21,1 минг км2 га тушиб қолди. Сувининг шўрлиги шу давр ичда 12,2%о дан 65,1%о гача ошди. Денгиз остидан чикиб қолган 45000 км2 дан ортик ер қумли ҳамда шўрхок чўлга айланди. Шу масала юзасидан1993 йилда Тошкент ва Қизилўрдалда, 1994 йилда Нукусшакридагн Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг юқоридаражадаги учрашувида Орол денгизи ва унинг атрофидагнхуудлар геозологик ҳолатини яхшилаш мақсадида Халқарофонд ҳамда Орол денгизи ва Оролбўйи минтақаси муаммоларибўйича давлатлараро кенгаш тузиш ҳақида қарор қабулқилинди. 1993 йил 6 майда Ўzbekistonda "Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида" қонун қабул қилинди Мамлакатдагн 22 млн. гектар яйловларнинг 6 млн. гектари шамол, 3 млн. гектари эса сув эрозияси таъсирлди

43-javob 1965 йилда ерларни суғоришга жами бўлиб 63,2 км3 сув олинган бўлса, 1985 йилда 111,5 км3 сув олинган. Орол денгизига Амударё ва Сирдарёдан қуйиладиган сув микдори йилдан-йилга қамая борди. Оқибатда денгиз сув сатҳи 1960 йилдан бошлаб жадвал суратигада пасая бошлади. (6-жадвал ).

Ҳозирги кунда денгиз уч бўлаққа бўлинган: 1) қичик ва саёз шимолий қисми; 2) нисбатан катта майдонга эга, лекин саёз шарқий қисми, 3) энг чуқур ҳисобланган гарбий қисми. Уларда сувнинг шўрлиги 60 — 80 г/л атрофида ўзгариб туради. Денгизда 1984 йилдан балиқ тутиш, 1981 йилдан қема қатнови тўхтаятиди. Денгизнинг қуриган қисми қум ва туздан иборат катта чўлга — Орол қумга айланди. Орол денгизининг қуриган қисмидан жуда кўп микдорда туз ва қанг заррачаларни шамол учуриб, Жанубий Орол бўйига ётқиизиш бу ҳудуднинг экологик ҳолатига ва экинлар ҳосилдорлигига салбий таъсир ўтказмоқда.

44-javob Ўзбекистон Республикаси шимолий ярим шарда, Евросийа материгининг ўртасида, Амударё ва Сирдарё оралигида, мўътадил ва субтропик минтакаларида, океанлардан анча узоқда, жануб ва шарқ томонларидан баланд тоғлар билан ўралган берк хавзада жойлашган Ўзбекистон республикаси ҳудуди 448,96 минг км<sup>2</sup> (ёки 44896,9 минг гектар) бўлиб, майдонининг катталиги бўйича жаҳондаги 130 дан ортиқ мамлакатлардан олдинда Ўзбекистон ички ўлка бўлиб, Евросийа материгининг марказида, субтропик ва мўътадил минтакаларнинг чўл зоналарида, субтропик иқлимида Ўрта денгиз бўйи мамлакатлари кенгликларида жойлашган. Аммо Ўзбекистон табиий шароити Ўрта денгиз бўйи мамлакатлариникидан анча фарқ қилади, чунки Ўзбекистон океан ва очик денгизлардан жуда узоқда жойлашган. Энг яқин иллик Ҳинд океанининг таъсири ўртада баланд тоғлар бўлгани учун сезилмайди. Аксинча анча олисда жойлашган. Шимолий Муз океани ҳамда Сибирининг куруқ ва совуқ хаво массалари Ўзбекистон шимолида табиий тўсиқ — баланд тоғлар бўлмаганлиги учун бу ерга бемалол кириб келади

45-javob Ўзбекистон текислик қисмида уртача йиллик з'арорат шимоли-рабдан жануби-шарққа к'раб кутарилиб боради. Агар К'оракалпористонда йиллик уртача з'арорат (Чурук- д а—8,6°, Нукусда—11,0°, Турткулда—12,4°) 8,6—12,4° атрофида булса, Бухоро-К'оракул воз'асида (Шофирконда—14,2°, 1'орак'л- д а—14,8°) 14,2—14,8°, жум'уриятимизнинг Сурхондарё водийсида (Денова—15,9°, Термизда—17,8°, Шеробода—18,0°) эса 15,9—18°ни ташкил этади. Ўзбекистонда кил об-з'авоси узгарувчан булиб, энг совуқ з'аро-рат январь ойида қўзатилади. Январь ойининг уртача з'арорати з'ам жум'уриятимизнинг текислик қисмида шимоли-рабдан жанубга қараб узтариб, кутарилиб боради; Чурукда—11,1°, Нукусда—6,9°, Урганчда—5,7°, Шофирконда—1,5°, 1'оракулда—0,4°, 1'аришида—0,2° Шеробода—3,6°. Ушбу маълумотлардан куришиб турибдики, Ўзбекистоннинг текислик 1'исмида Сурхон-Шеробод водийси -з'амда 1'аш1'адарё вилотиининг Китоб, Fysor каби жойла-ридан таш1'ари 1'олган 1'исмида, шунингдек тоғларида январининг уртача ^арорати ноль даражадан наистдир.

46-javob Табиий-географик районлаштиришнинг принципи бу табиий географик булинишнинг объектив 1'олда мавжудлигида 1'атъий риюа 11'илишидир. Табиий-географик районлаштиришнинг 1'удудий бирлик принципи, комплекслик принципи, объективлик принципи, нисбий бир хиллик принципи, генетик принципи ва бошқа приндиплари мавжуд. Маълум з'удудин табиий-географик жиз'атдан районлаштиришда тал1'и1'отчилар з'ар хил услублардан фойдаланишлари мумкин. Уларнинг энг муз'имлари; турли хил хариталарни бир-бирига тал1'1'ослаш услуби; ландшафт ва типологик комплекслар хариталаридан регионал бирликларни аниъ'лаш услуби; характерли ландшафт комплексларининг устунилик услуби; картографик услуб; табиий географик бирликларни бевосита далада (жойда) ани1'лаш услуби'. Табиий-географик районлаштиришнинг яна бир муз'им томони бу районлаштиришнинг таксономик бирликлари (чизмаси) дир. Шу вах'тгача Ўзбекистон з'удудини районлаштиришнинг 1'амма; 1'абул 1'илган ягона таксономик бирлиги йут'.

47-javob Ўзбекистон ҳудуди ер юзасининг тузилишига кўра икки Қисмга бўлинади: тоғолди—тоғлар ва текисликлар. Тоғ олди ва тоғларга республика шарқи ва жануби-шарқидagi тоғ тизмалари, тоғ олди қия текисликлари ҳамда т' оралигидаги ботиклар, текисликларга эса пасттекисликлар, Аенудацион текисликлар ва платолар киради. Ўзбекистоннинг шарқий ва жануби-шарқий қисмларини эгаллаган тоғ тизмалари Коржонтоғ, Угам, Писком, Чоткол, Фаргона, Қурама, Нурота, Морғузар, Туркстон, Ҳисор — Зарафшон тизмалари Фарбий ҳамда Жанубий Тяньшан ва Олой тоғ системаларининг тармоқлари бўлиб, уларнинг ўртача баландлиги 2000 — 2500 метрни ташкил этади. Айрим чўққиларнинг баландлиги эса 4500 метрдан ҳам ошади. Бу тоғ тизмаларини Тошкент-Мирзачўл, Фаргона, Самарканд, Сангзор, Қашқадарё, Сурхондарё каби тоғ оралиги ва тоғ олди ботиклари бир-биридан ажратиб туради.

48-javob Ўзбекистон табиатининг мураккаблиги - рельефи, тоғ жисмлари, иқлим, гидрологик ва гидрогеологик шароитларининг хилма-хиллиги республикамизда турли хил туپроқларнинг вужудга келишига сабаб бўлган. Чўл ўлкасидаги сур-кўнгул, қумли, ўтлоқ, ботқоқ ва тарқирли туپроқлар ҳамда шўрхоклар текисликларда экстраарид, жуда континентал иқлим шароитида пайдо бўлган. Туپроқ ресурслари. Ўзбекистоннинг ер фондидан қишлоқ хўжалигида кенг фойдаланилади. Республика ҳудудида 2001 йил 1 январь маълумотига кўра 44896,9 минг гектар ер бўлиб, шундан қишлоқ хўжалиги учун яроқли ерлар майдони 25736 минг гектар га тенг, бу республика ер фондиниң 57,9% ини ташкил этади. Ўзбекистон бутун ер фондиниң 9,6 % ини ёки 4277,6 минг гектарини суюрбий экин экиладиган ерлар ташкил этади. Суюрйиладиган ерларнинг 57 % и текислик чўл зонасида, қолган 43 % и тоғ олди, тоғ минтақасига тўғри келади. Суюрбий экин экиладиган туپроқларнинг 60 % дан кўпрогини автотроф туپроқлар ташкил этади. Механик таркибига кўра узаринг асосий қисми оғир қумлар ва гили, 10 % и енгил. 20% и эса ўртача механик таркибли туپроқлардир. Ҳозирги кунда суюрйиладиган ерларнинг 46 %и шўрланган, 8 %и суг ва 15 %и шимол эрзовисига учраган.Ўзбекистон 1'удудидagi Фаррона, Зарафшон, Сурхондарё, Чирчиқ, Оз'ангарон водийларида, Қарши ва Мирзачул-Жиззах чулларида суюрйиладиган буз тупро1' кеш' тар1'алган.

49-javob Тоғ олди минтақасида грунт ва катламлараро сувлар асосан ёгин-сочин ва баланд тоғлардан сизиб келган сувлар ҳисобига шаклланади. Бу минтақа ер ости сувлари ер остидан сизилиб бориб, пастга жойлашган артезиан хавзаларига қўшилиб кетади. Минтақадаги ер ости сувлари шўрлик даражаси чуқуқдан то шўргача бўлади Текислик минтақасидаги грунт сувлари асосан тоғ ва тоғ олди минтақасидан сизиб келаётган сувлардан, босим остида пастки катламлардан сизиб чиқаётган ер ости сувларидан, қисман ер усти сувларининг сизилишидан ва егин сувларидан тўйинади. Текисликда грунт сувининг оқими етарли даражада бўлмаганлиги ҳамда бўғланганининг катталиги ер ости сувлари сифатининг ёмонлашишига олиб келган. Грунт сувлари ичинга деярли яроқсиз, таркибида натрий ва хлорид тузлари кўп учрайди.

50-javob << Landshaft >> nemischa so'z bo'lib <<joy>> degan ma'noni bildiradi . Hozirgi paytda landshaft tushunchasi geografiyada keng va tor ma'noda ishlatiladi. << Landshaft >> nemischa so'z bo'lib <<joy>> degan ma'noni bildiradi. Hozirgi paytda landshaft tushunchasi geografiyada keng va tor ma'noda ishlatiladi Maydon (urochisha) - fatsiyalar tizimidan iborat tabiiy hududiy kompleksdir. Demak maydon hudud jihatdan katta bo'lib, bir necha fatsiyalarni birlashtiradi. Masalan , botiqdagi sho'r va sho'rxoklar ; oq saksovuqli tekis qumlar ; do'ngli qumlar va h.k Joy - maydonlar majmuasidan iborat bo'lgan tabiiy hududiy

va yetakchisidir. U qishloq xo'jaligi negizida shakllangan. Agrosanoat majmuasi (ASM) – qishloq xo'jalik mahsulo'lini yetishtirish va uni iste'mol chiga yetka zish jarayonida aloqador barcha tarmoqlar uyg'unligidir. 2013-yilda mamalakatimizda jami 6612 ming tonna bugdoy olingan. Jami sabzavot ekilgan maydon 2012-yilda 184,0 ming ga (2005 yilda-137,7 ming ga), kossildorlik urtcha 252,5 c/га. Mustakillikning dastlabki, yzini 1991-yilda Uzbekistonda jami 926 ming t. poliz mahsulotlari etishtirilgan. 1995-yilda olingan hosil 472 ming, 2000-yilda-451 ming, 2005-yilda-615 ming va 2013-yilda 1558 ming tonna hosil olingar. Respublikamizda pakta maydoni kisqirib, uning hosili kamayib borgan bulsada, bu soha mamalakatimiz miydiy iktisodiyotining etakchi tarmoklaridan biri sifatida uz ahamiyatini saklab kolmokda.

Sababi, ayni pakta, uning tolasi Uzbekiston eksportining asosiy mahsulotlaridan biridir. Mamalakatda bir yilda urtcha 230-235 ming t. makka xushori va 205-210 ming t. sholi olingan

93-javob Respublikamiz mustakillikka zri shag'ch, katta iktisodiy islohotlarni amalga oshirdi. Xususan, mulkchilikni davlat tasarrufidan chikarish, xususiy lashtirishga katta z'yi bor berildi; kishlok xujaligi deyarli butunlay davlat tasarrufidan chikarildi. X,ozirgi vaktda kishlok xujaligi mahsulotining 100 foizga yakini nodavlat sektorida yaratiladi. Bu borada fermer va dekhon xujaliklariga ustuvor ahamiyat karatildi Fermer xujaliklari Uzbekistonda 1992-yildan tashkil etila boslandi.

94-javob Uzbekiston Respublikasida, 01. 01. 2013 y. ma'lyumotlari buyicha, jami 73 mingdan ziyd fermer xujaliklari kайд etilgan. Fermer xujaliklarini optimallashtirishdan oldin, yzini 2005-yilda ularning soni 125,7 ming, 2008 yilda 218,6 mingni tashkil etgan. Fermer xujaliklariga bixiktirilgan er maydonlari ham yildan-yilga oshib bormokda. Fakat sungti 5-6 yilda ular 2051,5 ming gektarga kupaygan. Masalan, 2005-yilda bu kursatkich 3775,3 ming ga bulgan, 2013-yilda 5854,3 ming gektarga etgan.

95-javob Fermer xujaliklarining dekhonchilikdagi mavkei toбора ortib bormokda. Agar 2005-yilda ular jami dekhonchilik mahsulotlarining 41,6 foizini etkazib bergan, 2008-yilda bu ulush 57,6 va 2013-yilda 60 foizga ziyalashgan. Fermer xujaliklari asosan tovar mahsulotlar ishlab chikaradi va bu mahsulotlarning strategik ahamiyati katta. Bir yilda fermer xujaliklari respublikamizda etishtirilgan donning 81,5-82,0 foizini, pakthaning 99,5 foizini beradi. Mulchilikning bu shaklini xissasi poliz (50,2 %) va uzum (54,5 %) etishtirishda ham bir oz yuqori. Ayni vaktda dekhon xujaliklari chorvachilik, sabzavot va kartoshka etishtirish, noliz eknilarida etakchilik kiladi.

96-javob Er maydoni taksimotida Buxoro (13,4 %), Kashkadar (12,6 %), Surxondar (12,6 %) hamda Korakalpoqiston Respublikasi etakchilik kiladi. Mazkur xududlar fermer xujaliklari uchun ajratilgan er maydoni bu toifadagi jami erlarning deyarli yarimga barobar. Mikhlor jihatidan eng oz rakamlar Andijon, Xorazm, Sirdar (hamda chulli xudud sanalgan Navoiy viloyatlariga tegishli. Er maydoni eki kulamiga kura Buxoro, Surxondar, K'ashkadar, Navoiy viloyatlari hamda Korakalpoqiston Respublikasi olindina. Bu mintakalar fermer xujaliklarining urtcha "er maydoni" 10 gektardan kup; eng yuqori kursatkich Buxoro viloyatida - 20 ga. Nisbatan kichik-kichik xujaliklar Farгона vodiyesi va Xorazm viloyatida, yzini umuman xududi uncha katta bulmagan, biron axolisi kup va zich joylashgan mintakalarda tashkil etilgan.

97-javob Kishlok xujaligining ikkinchi asosiy tarmogichorvachilik hisoblanadi. Uning xissasiga republika miy kishlok xujaligi mahsulotining turli yillarda 45-48 foizi tugri keladi. Bu, eng avvalo, ob-xavo, iklim sharoitlariga boglik holda uzargi tugradi. Masalan, 2011-yil bahori uch kurgok kelди, dgin-sochin mikhlori mevdardan ancha kam bulди. Bunday gidrometeorologik vaziyat xususan mamalakatimizning janubiy xududlari - Surxondar va Kashkadar viloyatlarida ayniksa keskin bulди. Bino barin, usha yilda chorvachilik kursatkichlari bir muna pasayди Respublikada takhminan 310-315 ming gektar erga ozuka eknilarizkiladi. Bu borada Samarqand, Jizzax, Toshkent, Kashkadar viloyatlari etakchilik kiladi. Aynan shu tur mintakaga Uzbekiston ozuka ekini maydonlarining deyarli yari tugri keladi. Bunday dalalar Farгона, Xorazm viloyatlari va Korakalpoqiston Respublikasida ham ancha kup. Aksincha, Andijon, Navoiy, Sirdar viloyatlarida ozuka eknilari maydoni juda oz mikhordar. Bu xolat, agar Andijon va Sirdar viloyatlarida sugorma dekhonchilikning intensiv rivojlanishi natijasida bulsa, Navoiy viloyatida em-xashak etishtirish uchun tabiiy iktidim sharoitlarining cheklanganligi bilan izoxlanadi

98-javob Uzbekiston Respublikasida, 2014-yil 1-yanvar holatida jami 10607 ming bosh yirik shoxli koramollar boqilgan. Mamalakatimizda 2014-yil 1-yanvar holatiga kura, jami 17720,2 ming bosh kuy va zchiklar (asosan kuyalar) kайд etilgan. Respublikamizda 200 ming bosh otlar mavjud. Ular nisbatan kuprok Toshkent hamda Kashkadar viloyatlarida boqiladi Respublikada, 01. 01. 2014-yil ma'lyumotlariga binoan, jami 52337 ming bosh parranda bulgan. Ularining 22,5 foizi birgina poytaxt viloyatiga tugri keladi 2013 yilda 2000 yilga nisbatan gush va sut 2,1 martaga, tuxum 3,4 martaga oshgan Uzbekistonda jami 25-27 ming t. pilla etishtiriladi, uning asosiy k'shim, i. Farгона vodi. Ijilipol'tal'gri's' rurln. kылди. Respublikamiz kishlok xujaligida asalarichilik ham uziga kos xos uriniga zga. Odatda, bu soha, tog va togoldi xududlarda kuproktivovlangan

99-javob Bizning mamalakatimizda oliy borilaytgan siyosat x.am, respublika Prezidenti tomonidan ishlab chikilgan bозор munosablariga utgushning asosiy tamoiylaridan biri <<am ayni shu masalaga karatilgan (ijtimoiy sox, alarga davlat budjetining 60 foiziga yakini ajratiladi). Ehtiyojy xizmat XIZMAT KO'RSATISH Ta'lim Xizmati Maishiy Xizmati Sog'liqni saqlash xizmati Ish xizmati Maslahat Xizmati Axborot xizmatilarga Xizmati Reklama Xizmati Boshqa Xizmatlar Shuningdek, unga aloqa xizmati ham kiradi. Mazkur soha xizmat ko'rsatish sohasi ham deb yuritiladi. Iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirishda xizmat ko'rsatish sohasi toбора katta rol o'ynamokda 100-javob Ta'lim. Iqtisodiyotning barqaror va jadal yuksalishida inson omili hal qiluvchi ekanligini bilasiz. Ammo bunda mutaxassislar ma'lumot darajasi, ma'naviyati yana ham muhimdir (64-rasm). Mamalakatda 10 mingga yaqin umumiy o'rta ta'lim maktabi, 1,5 mingdan ortiq akademik litsey va kasb-hunar kollejlari jami 6,5 mln dan ortiq yoshlar ta'lim olmokda. 75 dan ortiq oliy o'quv yurtlarida mamlakat iqtisodiyotiga zarur ixtisosliklar bo'yicha yiliga 40 ming atrofi da oliy ma'lumotli mutaxassis tayyorlanmokda. O'zbekiston Respublikasining ta'lim





виyoтларидан кейинги учинчи, 6' эгаллайди. У айни вақтда, аҳолисининг усиши жихатидан Сурхондарё вилояти билан биргаликда мамлакат демографик вазиятида етакчилик килади: агар Ўзбекистон аҳолиси 1989-2014-йилларда 128,1 фоизгаусган булса, Сурхондарёда бу курсаткич 144,6 ва Кашкадарёда 142,5 фоизга тенг. Шу 5финда таъкидлаш лозимки, бу шжи вилоят умумреспублика хозиргидемографик вазиятини шакллантиришда муҳим роль 5'найди. Аҳоли сони буйича вилоятда Чирокчи тумани олдинда туради (349,9 минг, 2014-йил).

123. Хужалиги, унинг тармоқлари ва худудий таркиби. Сурхондарёвилояти хужалиги минтаканинг географик урни, табиий шароити вaresурслари, тарихий ривожланиш хусусиятлари асосида шаклланган. Умуман олганда, вилоят иктисодиёти купрок аграр йўналишга эга. Уреспублика ялли ички махсулотининг 4,1, саноат ишлаб чиқаришининг 1,9, кишлоқ хужалик махсулотларининг 8,9, чакана савдо хажмининг 6,5 вабуллик хизматларнинг 4,1 фоизини беради. Халқ истеъмол моллари ишлабчиқаришда вилоят улуши 2,2, капитал куйилмаларда 3,9, экспорт хажмида 1,8 ва импортда 7,9 % (2013 й.). Эслатиб 5'амиз, Сурхондарёнинг,мамлакат аҳолисидаги улуши 7,6 фоизга тенг. Кашкадарё вилоятинингиктисодиёти ривожланиб борагган аграр-индустриал йўналишга эга. Якинкедажақда унинг индустриал-аграр хусусиятини олишига тегишли,имкониётлар мавжуд. Хозирги вақтда вилоят юксак иктисодий салоҳиятига,молик булган минтакалардан бири ҳисобланади. У республика миллийиктисодиётида,узига,хос,“локомотив”,вазифасини бажараетир. Бу ердасаноатнинг нефть-газ, тоғ-кон қимёси тармоқлари тараккий этган, пахта, галла,чорвачилик махсулотларини етиштириш ажиши ривожлаш'ан. Хусусан, нефтьва газ,пахта ва галла етиштиришда у мамлакатимизда бирингчи, қимёвиймахсулотлар (политизил ва б.) ҳамда чорвачилик б)и'ча ҳам олдинги,уриларнинг биричи,эгаллайди.

122. Сурхондарё вилояти республика,худудий меҳнат таъсимотида узининг агросаноат,мажмуаси,хусусан,пахтава,галла,етиштириш,,сабзавотчилик,чорвачилик махсулотлари билан ажралиб туради. Шунингдек, бу ерда тоғкон саноати (полиметалл рудалар, тошқумир, нефть, туз), курилиш вафармацевтика саноати тармоқлари ҳам ривожланиб бормоқда. Минтақаузининг қатор бетақор хусусиятларига эга. Жумладан, у,республикаимизнинг энг жанубида, энг тоғли, энг иссиқ худудида,жойлашган. Вилоятда урбанизация ва саноатдашув даражаси энг паст,демографик ривожланиш, яъни аҳоли табиий куйишчи энг юқори, худудлардан биридир. Сурхондарё,вилояти хужалиги минтаканинг географик урни, табиий шароити ва ресурслари, тарихий ривожланиш хусусиятлари асосида шаклланган. Умуман олганда, вилоят иктисодиёти купрок аграр йўналишга эга. Ялли худудий махсулотининг ички таркиби ҳам унинг иктисодиётинитобора индустриал-аграр йўналишга утиб боришидан далолат беради.Жумладан, 2008 йилда ялли худудий махсулотнинг 33,0 фоизи саноат,ишлаб чиқаришига т'три келган булса, 2010-йил у 40,7 фоизга баробарбулган (2013-йил - 37,4 %). Баъзи бошқа минтакаларга Караганда бу ердакишлоқ хужалигининг улуши пастрок - 19,5 %, вахоланки, бу курсаткич,Сурхондарё, Сирдарё, Жиззах ва Самарканд вилоятларида бундан деярли,икки марта зиёд.

123. Мирзачул иктисодий райони 'о'ткан асрининг 80-йилларида Жиззах ҳамда Сирдарё вилоятлари неғизида ташкил топган. Унинг майдони 25,4кинг кв. км. булиб, республика х,удудининг 5,7 фоизига тенгдир. Майдони,буйича бу икки маъмурий х,удуд бир-биридан кескин фарк килади: иззахвилоятининг майдони 21,2 минг,кв.км. булиб, Сирдарёниқидан деярли 5марта катта.Мазкур иктисодий район а,ҳолиси 1990,5 минг киши ёки Ўзбекистон7;аҳолисининг 6,5 фоизига яқини шу худудда янайди. Майдони буйича х,ам,демографик салоҳ,ияти буйича х,ам Сирдарё вилояти мамлакатимизда энгкичик х,исобланади. Бу ерда район >'осил килувчи асос сифатида янги,ерларни узлаштириш хизмат килган. Бинобарин, худудий меҳнат,таксимотида Мирзачул республикаимизда, энг аввало, узининг агросаноатмажмуаси билан ажралиб туради. Район хужалиги пахта, политэккиллари етиштиришга, галлачиликка ихтисослашган. Унинг х,иссасига,Ўзбекистон ялли ички махсулотининг 4,1 фоизи, саноат ишлаб,чиқаришининг 3,7 % ва кишлоқ хужалик махсулотининг 8,9 фоизи туғри,келади. Умуман олганда, Мирзачул энди шаклланаётган, худудий ишлаб,чиқариш мажмуаси тулик

124. Жиззах. Аҳолиси ва меҳнат ресурслари географияси. Вилоят мамлакатимизда узининг демографик салоҳияти буйича охиргиуриларнинг биричи эгаллайди (Навоий ва Сирдарё вилоятларидан олдинда, холос). Аҳолисининг усиш суръати ҳам республика уртача даражаси атрофида. Аҳолининг табиий куйишчи буйича Сурхондарё ва К'ашкадарёвилоятларидан кейинги, тахминан Хоразм, Наманган ва Бухоро вилоятларибилан бир қаторда туради. 21-жадвал маълумотлари тахлили шуникурсатадики, сунгги 13 йил мобайнида вилоят аҳолиси 123 фоизга усганхолда, уртача бир йиллик куйиш 1,60 фоизга тенг булган.Энг юқори курсаткич Бахмал, Жиззах ва Пахтакор туманларида кузгаташланади, бу ҳолат уларнинг ижтимоий-иктисодий ривожланиши билан,боғлиқ булган. Арнасой, Зафаробод ва Фориш туманларида демографикривожланиш сустрок.Sirdaryo. Вилоят аҳолиси ва меҳнат ресурслари. !Оқорида таъкидлаганидек,минтаканинг демография кулаи унча катта эмас. Бирок, бу ерда аҳолизичлиги анча юқори, яъни аънанвий чул худудларига хос эмас. Бу курсаткич уртача 178 кишига тенг, у Боёвут туманида 229 кишидан ортик;уртачадан юқори даража Сирдарё туманида ҳам кузатилади.

125. К'ишлоқ хужалиги. Турли тармоқларга ихтисослашган кишлоқ,хужалиги Жиззах вилояти иктисодиётининг етакчи тармоғи ҳисобланади.Минтақа пахта, чорвачилик, оғдорчилик,ламликмор,дехкончилик,асаларичилик, картошка, сабзавот, полз (ковун, тарвуз) махсулотларини,етиштиришга ихтисослашган. Дехкончилик хиссаси - 48 %. Бу нисбат обхаво, иқлим,шароитлари ҳамда мамлакатимизнинг аграр сисёати таъсирида,узгариб туради. Вилоятда жами кишлоқ хужалигида фойдаланиладиган ерлар 1266,3минг гектарга тенг. Унинг 22,0 фоизи сугорилмадиган ерлар. Курииниб,турибдики, минтақада интенсив равишда кишлоқ хужалиги, хусусан сугорма дехкончиликни ривожлантириш имкониётлари бирмунча,чекланган. Сирдарё вилояти республикаимизнинг асосан кишлоқ,хужалигида иктисослашган ва шу максатда ташкил этилган маъмурий худуди,щсбланади. Бирок хозирги вақтда, хусусан собик Иттифок парчаланиши ва 'умумигиғфок меҳнат таъсимоти'нинг барҳам топиши билан вилоят,иктисодиётида



paytidagi yoki malum bir vaqtdagi(sutka,hafta oy fasldagi) holatiga aytiladi. Iqlim ob-havoning biror joyga xos bo'lgan ko'p yillik rejimi (holati) shu joyning iqlimi deyiladi.

**49. Iqlim hosil qiluvchi omillar.** Yer yuzasi iqlimining xilma-il bo'lishiga,asosan 3 ta omil ta'sir etadi. Geografik kenglik omili harorat,bosim,havo massalari va doimiy shamollarning zonal tarqalishiga olib keladi. Havo haroratining yer yuzasida tarqalishi quyosh energiyasiga bog'liq. Iqlimning asosiy ko'rsatgichi bo'lgan yog'in miqdori va doimiy shamollar iqlim hosil qiluvchi ikkinchi omil –atmosfera bosimi va havo massalariga bog'liq. Troposferaning bir xil xususiyatga ega bo'lgan katta hajmdagi havolari havo massalari deb ataladi. Yer yuzida ekvatorial,tropic, mo'tadil, qutbiy yani artika va antarktida havo massalari mavjud. Uchinchi iqlim hosil qiluvchi omil –yer usti yuzilishi tabiat komplekslarining xilma-xil bo'lishiga iqlim orqali tasir etadi.

**50. Iqlim mintaqalari** ekvatorдан qutblarga tomon issiqlikning kamayishi va turli kengliklarda yil bo'yi yoki fasillar bo'yicha turli havo massalarining hukmronligi tufayli yer yuzida 7 ta asosiy 6 ta oraliq iqlim mintaqalari vujudga kelgan. Asosiy mintaqalarda yil bo'yi nomlari tegishli havo tipi bilan bogliq bitta havo massasi hukmron. Geografik ko'nikda 13 ta iqlim mintakasi ajratiladi: ekvatorial, ikkita subekvatorial, ikkita tropik, ikkita subtropik, ikkita mu'tadil, subarktika va subantarктика, арктика va antarktika. Экваториал иклим минтақаси. Эkvatorдан ҳар икки томондаги 5-10° кенгликларни ўз ичига олади. Мазкур минтақада йил давомида доимо ҳарорат ва намлик юқори бўлади. Ҳаво ҳарорати 24°Сдан 28°Сга ўзгаради. Йилига 1000-3000 мм ёғин ёғади. Кўпинча ҳаво иссиқ ҳамда рутубатли бўлиб, тез-тез момақалдирок туриб, жала қуяди (Амазонка ҳавзасининг ғарбий қисми, Конго ҳавзаси, Малайя тўғлам ороллари).Оraliq mintaqalarda havo tiplari fasillar bo'yicha almashib turadi.yer yuzidagi issiqlik mintaqalarga issiq tropic,ikkita mo'tadil va ikkita sovuq mintaqalar kiradi.

**51. Биосфера** атамаси биринчи бор 1875 йил немис геологи Эдуард Зюсс томонидан фанга киритилган. Биосфера деганда Ернинг ҳаёт қобиғи – тирик организмлар мавжуд муҳит тушунилади. У атмосферанинг қуйи қисми, гидросферанинг ва литосферанинг юқори қисмини ўз ичига олиб, Ернинг бошқа қобикларидан ўзининг бир қатор хусусиятлари билан ажралиб туради. Энг асосий фарқи – бу муҳитда тирик организмларнинг (ўсимликлар, микроорганизмлар, ҳайвонот дунёси) мавжудлиги ҳисобланади. Аммо биосфера яхлит қобикни ҳосил қилмайди. Биосферанинг юқори чегараси атмосферанинг 25 – 30 км. баландликда жойлашган озон қатлами, қуйи чегараси қуруқликда 10 – 12 км. чуқурликдан ўтказилади. Гидросфера эса бутунлай биосфера таркибига киритилади.

**52. Biogeotsenoz.** Biogeotsenoz er yuzasi muayyan bir qismi (biotop) ni egalagan tirik organizmlar (biotsenoz) bilan notirik muhitning tarixiy tashkil topgan kompleksidan iborat. Biogeotsenoz chegarasi uning tarkibiga kiradigan o'simliklar jamoasi (fitotsenoz) chegarasi bilan begilanadi. har qaysi biogeotsenoz uchun moddalar va energiya almashinuvi o'ziga xos bo'ladi.Shunday qilib, biogeotsenoz tirik va notirik komponentlardan iborat. Uning tirik qismiga o'simliklar, hayvonlar, mikroorganizmlar, notirik komponentiga esa atmosferaning er ustidagi qatlami, quyosh energiyasi, tuproq va boshqalar kiradi. Biogeotsenoz-tabiiy landshaftning asosiy qismi qamda biosferaning elementar biologik xududiy birligi hisoblanadi. Ekologik hamjamao. Muayyan hududda tarqalgan har xil turlarga mansub populyatsiyalar guruhi ekologik hamjamao, ya'ni biotsenoz deyiladi. O'simliklar har qanday ekologik jamoalarning asosini tashkil etadi. Masalan, cho'l jamoasi asosan kserofit (suvsizlikka chidamli o'simliklar) dan, o'tloq jamoasi asosan bir yillik va ko'p yillik o'tlardan,butalar va daraxtlardan, tayga-igna bargli daraxtlardan iborat. har qanday o'simliklar jamoasi o'ziga xos yayvonlar, mikroorganizmlar, zamburug'lar turlariga ega. Ekosistemalarga misollar. Ekosistemalar bir–biridan organizmlarning tur tarkibi va ular yashayotgan muhitning xususiyatlari bilan farq qiladi. Misol tarqasida chuchuk suv havzası biogeotsenozini ko'rib chiqamiz.

**53. Денгиз организмларининг** учта экологик гуруҳ: планктон, нектон ва бентосга ажратиш мумкин. Улар асосан иккита област – денгиз туби ва унинг устидаги сувда яшайди. Планктон (юнончасига – «муаллак сузувчи») микроскопик организмларнинг йирик гуруҳи бўлиб, сувда муаллак юради, денгиз оқинига қарши юра олмайди. Сув тубига чекиб кетмаслиги учун улар мослашишга ҳаракат қиладилар. Мослашиш оқим усулида ёки ўзининг танасини массасини камайитириш керак ёки ишқаланиш кучини орттириши лозим. Нектон (юнончасига «сузувчи») мустақил ҳаракат қилувчи сув организмлари балиқлар, сутэмизувчилар, моллюскалардан иборат. Уларнинг баъзилари (ҳар хил балиқлар, китсимонлар, тюленлар, денгиз тошбакалари, денгиз илонлари, кальмар ва осминоғлар) узок масофага кўчиб юра оладилар. Бентос (юнончасига «чуқурда яшовчи») денгиз тубида яшовчи организмлардан иборат. Улардан баъзилари океан тубига ёпишиб оладилар, баъзилари ўтроқ (маржонлар, сув ўтлари ва х.к.) ёки тошлар орасига ўйиб кириб кетувчи (моллюскалар, игнагли чувалчанглар), ўрмалаб юрувчи (кискичбакасимонлар, игнатерили организмлар), эркин сузиб юрувчи (камбала, скат) сифатида яшайдилар. Биосферадаги ҳамма тирик организмларнинг массаси биомасса деб юритилади ва Ернинг бошқа қисмларига таққослаганда у жуда кичик кўрсаткичга эга. Қуруқликдаги ҳамма тирик организмларнинг 99% га яқини ўсимликлар массасидан иборат. Шунинг учун кўпинча биосферадаги жараёнлар таҳлил этилганда фитобиомассанинг кўрсаткичларидан фойдаланилади.

**54. Тупроқ ҳосил бўлган тоғ** жанслиари тупроқ она жанси дейилади. Тупроқ ҳосил бўлиш жараёнига тоғ жанслиардан ташқари иклим, рельеф, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси қатта таъсир кўрсатади. Тупроқ қонунини равишда жойлашган қатламлардан иборат мураккаб тузилишга эга. Бу қатламлар бир-биридан ўзларининг ранги, зичлиги, намлиги, механик таркиби, кимёвий таркиби билан фарқ қиладди. Ҳосил бўлган

шароитга қараб асосий тупрок турлари зонал жойлашганини кўришимиз мумкин. Бундай зонал тупроқлар асосан 4 гуруҳ: 1) мўътадил минтақа ўрмонларининг подзол тупроқлари; 2) мўътадил минтақа даштларининг қора тупроқлари; 3) мўътадил минтақанинг дашт-чўл тупроқлари ва 4) иссиқ минтақаларнинг латерит типидagi тупроқлар гуруҳига ажратса бўлади. Баъзи тупроқлар Ер шарига алоҳида зоналар вужудга келтирмасдан жойлашади. Улар интрозонал тупроқлар дейилиб, унга ботқок тупроқлари, шўрхок тупроқлар ва бошқа бир қатор тупрок турлари киради.

**55 Тупрок ўзига хос табиат** махсули бўлиб, у ҳосилдорлик ҳусусиятига эга, яъни ўсимликлар ҳосил бериши учун уларни керакли озуқа моддалар ва намлиқ билан таъминлаб турувчи қатлам ҳисобланади. Тупроқда кўпалар ҳар хил организмлар, бактериялар, тупрок микрофаунаси, замбуруғлар, ўсимликларнинг томирлари жойлашган, баъзи бир жониворлар истиқомат қилади. Тупрок ҳосил бўлган тоғ жинслари тупрок **она** жинси дейилади. Тупрок ҳосил бўлиш жараёнига тоғ жинсларидан ташқари иқлим, рельеф, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси қатта таъсир кўрсатади.

**56. K. Z. Zokirov tavsiya etgan** o'rtta: cho'l, adir, tog' va yaylov mintaqalarining har biri o'ziga xos iqlim, tuproq qoplam, o'simlik va hayvonot dunyosiga ega. Cho'l mintaqasi O'zbekiston hududining 70 foizini ishg'ol qiladi. Cho'l tuproqlari xilma-xil bo'lib, unda sur-qo'ng'ir, qumlich'o'l, o'tloq-botqoq, taqir va bo'z tuproqlar uchraydi. Ustyurt platosi, Qizilqumdagi past tog'lar va Nurota tog' etaklaridagi toshloq cho'llarda sur-qo'ng'ir tuproqlar tarqalgan. Bunday tuproqlarda chirindi juda kam (0,3 — 1 foiz) bo'ladi. Zarafshon, Chirchiq, Ohangaron, Qashqadaryo, Quyi Amudaryo va Surxondaryo vodiylaridagi bo'z tuproqlar uzoqvaqt ishlov berilishi natijasida tabiiy xususiyatini o'zgartirib, madaniy bo'z tuproqlarga aylangan.

**57. Географик кобикнинг кўндаланг** (горизонтал) тузилиши унинг бўйлама тузилишидан кескин фарк қилади. Географик кобикнинг бўйлама тузилишининг асосий омили бўлиб модданинг зичлиги ва ҳолати ҳисобланади. Энг қаттиқ ва зич моддалар литосферани, ўртача зичликка эга бўлган суюқ ҳолдаги моддалар гидросферани, зичлиги жуда кам бўлган газ ҳолдаги моддалар атмосферани ва тирик моддалар эса биосферани ташкил қилади. Географик кобикнинг кўндаланг йўналишида табақаланиши геотизимларни тарқалишига боғлиқ. Геотизим, геомажмуа (комплекс) ёки табиий ҳудудий мажмуа деб яхлит бир бутун тизимдан иборат бўлган географик таркибларнинг қонуний уйғунлигига айтилади. Географик кобикнинг кўндаланг йўналишида табақаланиши планетар, регионал ва маҳаллий (локал) микёсларда содир бўлади. Ернинг шакли шарсимонлиги туфайли Ер юзасида Қуёш иссиқлиги ва нурлари нотекис тақсимланади, бу эса географик кобикда минтақавийликни келтириб чиқаради. Натижада Ер юзасидаги барча табиий географик жараёнлар минтақавий ҳусусиятга эга. Улар географик кобикда кенгликлар бўйича тарқалади.

**58. Ер юзасида ҳароратнинг** нотекис тақсимланиши натижасида иқлим минтақалари вужудга келади. Ер юзасида асосий ва оралиқ иқлим минтақалари ҳосил бўлади. Асосий иқлим минтақаларида йил бўйи бир хил ҳаво массалари ҳукмрон бўлади. Оралиқ иқлим минтақаларида ҳаво массалари фасллар бўйича ўзгариб туради. Географик кобикда 13 та иқлим минтақаси ажратилади: экваториал, иккита субэкваториал, иккита тропик, иккита субтропик, иккита мўътадил, субарктика ва субантарктика, арктика ва антарктика. Географик кобикда табиат комплексларининг экватордан қутблар томон қонуний алмашилиши **зоналлик** дейилади. Зоналлик географик кобикнинг энг муҳим ҳусусиятларидан бири ҳисобланади. Зоналликнинг асосий сабаби Ер юзасида иссиқлик ва намлиқнинг нотекис тақсимланишидир. Ернинг шарсимонлиги туфайли географик кобикда Қуёш нури ва иссиқлиги нотекис тақсимланади. Натижада географик кобикда ҳарорат, буглиниш, ёгинлар, шамоллар, иқлим, нураш ва тупрок ҳосил бўлиш жараёнлари, ўсимлик ва бошқалар ҳам кенгликлар бўйича зона-зона бўлиб тарқалган.

**59. Ернинг ташқи ва ички кобиклари** доимо ўзаро таъсирда бўлади. Мазкур таъсир қуйидагиларда намоён бўлади (Шубаев, 1975), даставвал ўзаро таъсир Ер юқори қатламларининг ички қатламларига босимида намоён бўлади. Мазкур босим шунчалик қаттиқ, у зич ядро ва қалин мантиянинг вужудга келишига сабаб бўлади; юқори босим радиактив парчаланиш билан бирга иссиқлик ҳосил қилади. Бу иссиқлик Ернинг ички қисминдан унинг юзасига чиқиб келади ва йилгига 50-60 калгсм<sup>2</sup> ни ташкил қилади. Бу иссиқликнинг Ер юзаси учун бевосита аҳамияти қатта, у Ер Қуёшдан оладиган иссиқликнинг 0,001 улушини ташкил қилади. Лекин мазкур иссиқлик туфайли Ер пўсти остидаги мантия қизиган Илгари айтганимиздек географик кобикда моддалар оғирлигига қараб қатлам-қатлам бўлиб жойлашган. Оғирроқ моддалар қуйи қатламини, ўртача оғирлиқдаги моддалар ўрта қатламини ва енгил моддалар юқори қатламини ташкил қилган. Ҳар бир қатлам ёки кобик нисбатан бир хил моддалардан тузилган. Литосфера қаттиқ моддалардан, атмосфера газсимон моддалардан, гидросфера суюқ моддалардан, биосфера эса тирик моддалардан иборат. **Географик кобикда моддаларнинг** айлланиб юриши ҳам географик кобикнинг бир бутунлигини ва яхлитлигини таъминлайди. Экваторда юқорига кўтарилган ҳаво Ер юзасидан анча юқорида қарши пассатлар шаклида тропиклар томон оқади у ерда пастга тушиб, пассатлар шаклида экваторга қайтиб боради. Океан оқимлари туфайли сув айлланиб ҳаракат қилади.

**60. Геосинклинал ривожланиш** босқичида Ер пўсти қалинлашади, барқарор ва қаттиқ бўлиб қолади, янги бурмаланишга қодир бўлмай қолади. Геосинклинал тараккиётининг барча босқичларида магма чўқинди жинслар орасига кириб боради, вулканилар отилган вақтларда эса лава бўлиб Ер юзасига оқиб чиқди.



Литосферанинг турли қисмларида моддаларнинг доимо айланма ҳаракати содир бўлиб туради. Мазкур ҳаракатлар икки йўналишда содир бўлади: кўндаланг ва бўйлама. Кўндаланг йўналишда моддаларнинг ҳаракати асосан Ер юзасида, яъни литосферанинг устида содир бўлади. Бўйлама йўналишда моддаларнинг ҳаракати литосферанинг ички ва юқори қисмлари орасида рўй беради. **Литосферада моддаларнинг ҳаракати.** Литосферада моддаларнинг жуда йирик ва муҳим ҳаракатлари содир бўлади. Ер пўсти паллаҳсаларининг бўйлама ва кўндаланг ҳаракати, магматик жараёнлар ва бошқа омиллар таъсирида Ер юзаси билан мантия ўртасида модда алмашинувчи рўй беради. Мазкур жараёнларнинг ёрқин намоёни вулканлар ва зил-зиллар ҳисобланади.

Вулканлар Ер юзаси табиатини шаклланишида муҳим роль ўйнаган ва ҳозир ҳам муҳим ўрин тутadi. Ҳозирги пайтда Ер юзасида 800 дан ортик сўнмаган вулкан бор, улар ҳар йили Ер юзасига 3-6 млрд. тонна модда чиқариб ташлайди.

**61. Геосинклинал ривожланиш босқичида** Ер пўсти калинлашади, барқарор ва қаттиқ бўлиб қолади, янги бурмаланишга қодир бўлмай қолади. Геосинклинал тараққиётининг барча босқичларида магма чўкинди жинслар орасига кириб боради, вулканлар отилган вақтларда эса лава бўлиб Ер юзасига оқиб чиқди. Геосинклинал ривожланиш босқичида Ер пўсти калинлашади, барқарор ва қаттиқ бўлиб қолади, янги бурмаланишга қодир бўлмай қолади. Геосинклинал тараққиётининг барча босқичларида магма чўкинди жинслар орасига кириб боради, вулканлар отилган вақтларда эса лава бўлиб Ер юзасига оқиб чиқди.

**62. Атмосфера ва океан фронтларида** эса ҳаво ва сув массаларининг аралашishi, уларни кўтарилиши ва пасайиши рўй беради. Сув массаларининг туташ қисмларида ўсимлик ва ҳайвонот дунёси хилма-хил бўлади, атмосфера фронтларида кўпинча ёгинлар ёғади, тупроқ ва ўсимлик зоналари туташган жойда ўсимлик ва ҳайвонот дунёси тез суръатлар ривожланади. Океанларда ва денгизларда муз атрофи билан муз чеккалари ўртасидаги жойлар ҳам фаол туташ юзalar қаторига кириadi. Бу ерларда ҳам ҳаёт тез суръатлар билан ривожланади. Энг муҳим туташ юза бўлиб Куёш нурлари билан Ер юзасининг ўзарo таъсир юзаси ҳисобланади. Мазкур юзада Куёшнинг нурлари ўсимликлар бағрларида, тупроқда, наураш қобигида, океан, денгиз, кўл, дарё сувларида иссиқлик ва кимёвий энергияга айланади. Мазкур туташ юза жуда кўп динамик жараёнларни боришига имкон берадиган, иссиқликни ўзгартирадиган ва тўплайдиган энг кучли туташ юзадир. Демак, туташ юзалар географик қобик тузилишининг муҳим хусусиятлари ҳисобланади.

**63. Атмосферада юқорига** кўтарилган сари ҳавонинг зичлиги ва ҳарорати ўзгариб боради. Шу муносабат билан атмосферада маълум бир хусусиятларга эга бўлган алоҳида қатламлар вужудга келган. Булар тропосфера, стратосфера, мезосфера, ионосфера ва экзосферадир. Атмосфера географик қобикни энг ҳаракатчан таркибий қисми ҳисобланади. Унинг ҳаракатчанчилиги асосан газларнинг механик аралашмасидан иборат эканлиги ва иссиқлик режимиини ўзига ҳослиги билан боғлиқ. Атмосферани олдин қуйи, Ер юзасига яқин қисми исий бошлайди, натижада газларнинг вертикал ҳаракати, кейин эса горизонтал ҳаракати вужудга келади. Демак, Ер юзасига тушган куёш иссиқлик энергияси атмосферада механик ҳаракатлари рўй беришига олиб келади. Ерга тушадиган куёш энергиясининг 1-2% механик энергияга айланади. Атмосфера ҳавосининг умумий ҳаракати атмосфера циркуляциясини вужудга келтиради. Уни вужудга келишини асосий омилли иссиқликни атмосферада бир текис тақсимланмагани, яъни термик омил ҳисобланади. Вужудга келган ҳаракат Ерни ўз ўқи атрофида айланиши таъсирида (Кориолис кучи), Ер юзасига ишқаланиши ва бошқа бир қатор омиллар таъсирида мураккаб кўринишга эга бўлади.

**64. Сувнинг айланма ҳаракати географик** қобикда муҳим аҳамиятга эга. Сув турли шаклларда табиатда айланиб юради. Сувнинг айланиб юриши жараёнида Ер юзасидаги турли хил рельеф шакллари емирилади, жуда катта миқдорда иссиқлик ва минерал моддалар бир жойдан иккинчи жойга олиб борилади. Океанлардан куруқликка доимо сувни буглашиб атмосфера орқали келиб туриши натижасида дарёлар, қўллар, ботқоклар, музлар ва ер ости сувлари ҳосил бўлади. Гидросферадаги сувлар илгари айтганимиздек мантиядан моддаларни гравитацион табақаланиши натижасида ажралиб чиққан. Мазкур жараён ҳозир ҳам давом этмоқда. Сувнинг умумий ҳажми шунинг учун доимо ўсиб бормоқда.

**65. Океанларда сув** доимо ҳаракатда бўлади. Сувнинг ҳаракати бўйлама (вертикал) ва кўндаланг (горизонтал) йўналишда содир бўлади. Океан сувларининг бўйлама ҳаракати натижасида океан туби ва юзасидаги сувлар алмашинади. Чуқурликдаги сувлар юқорига кўтарилади, юқоридаги сувлар эса пастга тушади. Океан сувларининг кўндаланг (горизонтал) ҳаракати натижасида жуда катта массоларга иссиқлик ва моддалар олиб борилади. Океанда сувлар ҳаракатининг асосий омиллари иккига бўлинади: механик ва термохалин. Механик омилларга шамол, атмосфера босимининг нотекис тақсимланиши ва бошқалар кириadi.

**66. Фотосинтез – биологик** ўрин алмашиши асосини ташкил этади. Модда ва энергияни келгуси ҳаракати озука занжирини тартибга солиш. Ҳар бир занжир бўғини организмлар гуруҳидан иборат бўлиб, ўз ўрнида улар келгуси бўғин учун озука манбаи ҳисобланади. Тирик организмлар таркибида 80 дан ортик кимёвий элементни учратишимиз мумкин. Лекин улар ҳар хил организмлар томонидан қар хил миқдорда истеъмол қилинади. Тирик организмлар таркибининг асосий қисмини кислород (65-70%) ва водород (19% атрофида) ташкил этади. Қолган ҳамма элементлар миқдори 20-25% атрофида бўлиб, 1-10% гача углерод, азот, кальсий, 1% гача олтингургурт, фосфор, калий, кремний, 0,1% дан 0,001% гача темир, натрий, хлор, алюминий, магний ва бошқа элементлардан иборат. Кўриниб турибдики организмлар томонидан литосферадаги барча кимёвий

элементлар у ёки бу микдорда истеъмол қилинади ва биологик, геологик ўрин алмашишга жалб этилади, биокимёвий айланма ҳаракат рўй беради.

**67. Бир томонлама йўналишга эга бўлган ўзгаришлар узок давом этган давр мобайнида амалга ошади.** Бундай динамик ўзгаришлар даврийлик деб юритилади. Географик қобикда даврийлик жуда кўп жараёнларда, жумладан, тектоник, магматик, иқлимий гидрологик ва бошқа кўплаб жараёнларда кузатилади. Даврий ҳаракатлар асосан иккита тур ритмик ва циклик ҳаракат турларига ажратилади. Ритмиклик деганда маълум вақтда қайтарилиб турадиган ўзгаришлар тушунилиб, унга мисол тарикасида кун ва тунни алмашиши, Ерни Кўёш атрофида айланиши ва бошқаларни кўрсатишимиз мумкин. Сикллар эса маълум вақтда рўй бермайдиган даврий ўзгаришлардан иборат. Унга мисол тарикасида Ер орбитасини ўлчамларини ўзгариши, Кўёш фаолиги ва бошқа бир катор омиллар натижасида иқлими ўзгаришини кўрсатишимиз мумкин.

**68. Географик қобикка модда ва энергиянинг хилма-хил ҳаракати унинг ҳамма қисмларини яхлит бир бутун тизимга боғлайди.** Мазкур тизимнинг бир қисмини ўзгариши унинг бошқа ҳамма қисмларини ўзгаришига олиб келади. Масалан, агар Антрактида музлари эртитилса, Дунё океани сатҳи 60м. га кўтарилади. Бир пайтнинг ўзиде Ер юзасида иссиқлик ва намликнинг алмашилишини, дарё эрозиясининг суръати ва бошқа жараёнларни ҳосил бўлишида ўзгаришлар рўй беради.

Агар бирон жойда иқлим ўзгарса, шу жойдаги ҳамма нарса: тупроқ ва ўсимликлар, ўсимликлар билан боғлиқ равишда ҳайвонот дунёси, сувлар, нураш жараёнлари, ташки (экзоген) кучлар таъсирида рельеф ҳосил бўлиш жараёнлари ва бошқалар албатта ўзгаради. Ҳамма геотаркибларнинг ўзаро таъсири мазкур таркибларни бир бутун ягона моддий тизимга бирилаштириб турадики, бунда ҳамма таркибий қисмлар бир-бирига боғлиқ ва бир-бирига таъсир этади.

**69. Olimlar geografik qobiqning rivojlanishini uch bosqichga ajratishadi: nobiogen, biogen va antropogen. Nobigen bosqich —** Yer taraqqiyotining 4,6 mlrd yildan to 570 mln yilgacha o'tgan davrini qamrab oladi. Bu bosqichda geografik qobiqning asosi tarkib topadi, ya'ni litosfera, atmosfera va gidrosfera shakllanadi. Yerdа hayot 3,8 — 3,5 mlrd yil muqaddam paydo bo'lgan bo'lsa-da, ular o'ta oddiy organizmlardan tashkil topganligi uchun geografik qobiqning rivojlanishiga sezilarli ta'sir etmagan. *Biogen bosqich* — 570 mln yil muqaddam boshlangan. Budavrda organizmlar taraqqiy etgan (1- jadvalga qarang). Natijada, biosfera shakllangan va geografik qobiqning mukammaltizimga ega bo'lishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan,

**70. Antropogen bosqich** inson paydo bo'lgandan (2 mln yil avval) hozirgi kunga qadar o'tgan davrni qamrab oladi. Aynipayda geografik qobiqning rivojlanishiga insonning xo'jalik faoliyati (texnika inqilobi, kosmik asr) sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Bular tabiatni muhofaza qilish, ekologik, demografik muammolarni keltirib chiqardi. Shulardan biri o'lkamizdagi

Orolbo'yi ekologik muammosidir,

**71. Ернинг илк геологик ривожланиш босқичида атмосфера ва океан суварлида эркин кислород бўлмаган.** Эркин кислороднинг ҳосил бўлиши 3 млрд. йил аввал содир бўлган микроорганизмларнинг фаолияти билан боғлиқ. Эркин кислород атмосферадаги газлар ва тоғ жинсларини оксидланишига сарф бўла бошлади. Аммиак молекуляр азотгача, метан СН<sub>4</sub> ва углевод оксиди углевод диоксидигача оксидлана бошлади. Шундан сўнг олтингургур ва олтингургур водороди, икки валентли темир ва марганес оксидлана бошлади. Шундай қилиб протерозой эрасининг ўрталарида атмосфера ва океанда тикланиш шароити оксидланиш шароити билан алмашиди. Эркин кислороднинг микдорини орта бориши билан кислород билан нафас оладиган ҳайвонлар вужудга келди, атмосферада озон қатлами шаклланди. Ер пёсотида калин нураш қобиғи ҳосил бўлди

**72. Географик қобикни ривожланиш тарихини тиклашда қадимги музларни ва улар қолдирган изларни ўрганиш ҳам қатта аҳамиятга эга.** Неоген ва **тўртламчи даврларда** Ер юзасининг 64 млн. км<sup>2</sup> майдони муз билан қопланган. Муз эриб кетгандан сўнг ландшафтлар аста-секин яна қайтадан тиклана бошлаган. Бундай муз бошилар даврли ҳамма геологик эраларда кузатилган. Географик қобикни яхлит тизим сифатида ривожланиши Ерни сайёра сифатида ривожланишидан сўнгги босқич ҳисобланади. Географик қобикдаги ривожланишнинг асосий манбаи бўлиб Кўёш иссиқлиги, ҳисобланади. Кўёш иссиқлигини географик қобикда нотекис тақсимланиши натижасида Ер юзасида хилма-хил табиий географик шароитлар вужудга келган,

**73. Инсонни табиатга таъсири ишлаб қилириш** кучларини ривожланишига боғлиқ. Фан ва техника тараққиётини ривожланиши билан инсонни табиатга таъсири ортиб борган. Ф.Н.Мильков (1990) маълумотиға биноан инсонни табиатга таъсири тахминан 2.3-3.0 млн йил аввал бошланган. Ҳозирги пайтда инсонни табиатга таъсири жуда қатта микёсларда рўй бермоқда. Айрим техноген жараёнлар табиий жараёнлар микёсидан қатта, айримлари табиий жараёнлар микёсига тенглашиб қолган, айримлари эса тенглашиш арафасида турибди. Шу муносабат билан Г.И.Тер-Степанян (1988) ерни геологик ривожланиш даврида янги алоҳида даврни, яъни техноген ёки бешламчи даврни ажратиш керак, мазкур даврни бошланиши инсонни пайдо бўлган даврдан бошлаш керак деган гояни ишлаб қикди.

**74. Энг қадимги давр 30000 йил давом этган ва голоценни бошланишида тугаган.** Мазкур давр юкори полеолитта мос келади. Олов ёкишини сўнъий усулрини кашф қилиниши, бошпана қуриши ва кийим тикишини ўрганиши, овчиликни янги усулларини ўрганиши юкори палеолит одамини табиатдан мустакли бўлиб янашини таъминлади. **Қадимги давр 7000 йил давом этган ва мезолит (ўрта тош асри), неолит (янги тош асри) ва бронза асрига мос келади.** Мазкур давр муз бошидан кейинги даврини ўз ичига олади. Табиий шароити олдинги

даврга нисбатан кулай бўлган. Шунинг учун янги-янги ҳудудлар инсон томонидан ўзлаштирила бошланди. Ўнги давр темир асрдан XX асрни ўрталаригача бўлган даврни ўз ичига олади ва тахминан 3000 йил давом этган. Жамиятда ва ишлаб чиқаришда темир асосий ўринни эгаллайди. Меҳнат тақсимоти кучаяди, ҳунармандчилик вужудга келади, шаҳарлар сони ўсди, синфий жамият шаклланди. Ҳозирги давр ёки ФТИ даври. XX асрнинг ўрталаридан бошлаб инсонни табиатта таъсирининг миқёси планетар табиий жараёнлар миқёсига тенглашиб қолди. Моддаларнинг антропоген айланма ҳаракати табиий айланма ҳаракатига тенглашиб қолди. Масалан, ҳар йили ҳўжалик ишлари учун дарё сувларини 10% (3.5 минг км<sup>3</sup> сув) олинади, ерни шудгорлаш жараёнига 3 минг км<sup>2</sup> тупроқ ағдарилади, ер бағридан 100 млрд тонна руда ва қурилиш материаллари қазиб олинади, конларни очиш ва қурилиш жараёнида юз миллиардлаб тонна тоғ жинслари қўчирилади, далааларга 300 млн.т. минерал ўғитлар солинади, 4 млн.т. захарли (гербисид ва пестисид) моддалар сочилади. Инсонни фаолияти хозирги пайтда экзоген омиллар таъсиридан ортиб кетди.

**75. Табиий ресурслардан** оқилона фойдаланиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш мақсадида маълум бир ҳудудни ҳолатини назорат қилиш, кузатиш тизимига мониторинг деб аталади. Кузатиш ва назорат қилиш замонавий техника воситалари ёрдамида амалга оширилади. Мониторинг тушувчасининг маъноси кузатиш, назорат қилишни англатади. **Моддаларни техноген оқимларини бошқариш:** Инсоннинг техноген ва ҳўжалик фаолияти таъсирида вужудга келган нокерак моддалар атроф муҳитта чиқариб ташланганда табиий шароит турли ҳолатларда бўлади. Моддаларнинг географик қобикдаги техноген ҳаракати А.И.Перельман, М.А.Глазовская, В.В.Добровольский ва бошқалар томонидан ҳар томонлама ўрганилган. Моддаларнинг техноген оқимлар ҳаракати геохимик тўсқинларга боғлиқ. Планетар миқёсда геохимик тўсик сифатида геосфералар чегараларини тупроқларни, ер ости сувларининг сатҳини киритиш мумкин. Фаол юзалар турли даражаларда бўлиши мумкин. Ландшафтлар геохимиясида фаол юзаларнинг энг қуйи даражаларни тадқиқ қилинади. Улар биргаликда табиатта регионал ва глобал миқёсда таъсир қилиши мумкин.

**76. Мониторинг қуйидаги** қисмлардан иборат қавонинг, сувнинг, радиациянинг миқдори ва сифатини, тозаланишнинг ўзгаришини ва ҳолатини кузатиш; олинган маълумотларни мумкин бўлган тўпланиш (ПДК), стандартлар ва нормативларга мос келишини аниқлаш; табиатда бўладиган ўзгаришларни манбаларини аниқлаш ва бу тўғрисида керакли давлат ташкилотларини огоҳлантириш. Юқоридаги ишларни амалга оширишда масофадан туриб маълумотлар олиш, маълумотни ЭХМада қайта ишлаш, экспресс-анализ усулларидан фойдаланилади. Инсониятнинг бутун тарихи географик қобикдаги иссиқликни ўзлаштириш билан боғлиқ. Инсоният турли шаклдаги иссиқликни ўзлаштириш давомида географик қобикнинг иссиқлик мувозанатига таъсир этди. Мазкур таъсир охириги вақтда айниқса сезиларли бўлиб бормоқда. Натижада радиасион мувозанат, Ернинг иссиқлик мувозанати ўзгариб бормоқда. Географик қобикнинг радиасион мувозанатига таъсирини ўрганиш жараёнида қуйидаги натижалар олинган (Геренчук ва бошқалар, 1981). **77. Табиий ресурслардан** оқилона фойдаланиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш мақсадида маълум бир ҳудудни ҳолатини назорат қилиш, кузатиш тизимига мониторинг деб аталади. Мониторингнинг ташкил қилиш жараёнида бир неча даражали назоратларни бажаришга тўғри келади. И.П.Герасимов мониторингнинг учта даражасини (погонани) ажратишини тавсия этди: санитар-гигиеник ёки биоэкологик даража (погона). Мазкур поғонада асосий эътибор атроф муҳитни инсон саломатлигига таъсири нуктаи назаридан кузатишга қаратилади. Бунда атроф муҳитни ўзгаришини инсон саломатлигида акс этиши ўрганилади. (туғилиш, ўлим даражаси, касалланиш, уларни даволаш, иш қобилияти ва х.к.). Мазкур ишлар табиий географик тадқиқотларда муҳим аҳамиятга эга. Геотизм даражаси (погонаси). Мазкур поғонада табиий ва табиий-техноген тизимлар ҳолати кузатилади. Бунда модда ва энергия алмашилиши кўрсаткичларига, биологик маҳсулдорликка, геотизмларни ифлосланиши ва ўз-ўзини тозалаш имкониятига асосий эътибор берилди.

**78. Геосинклиналлар.** Ер пўсти мураккаб тузлиши эга, у асосан геосинклиналлардан, платформалардан, рифт зоналаридан ва айланасида турцияларидан иборат. Геосинклиналлар-Ер пўстининг ҳаракатчан, кенг қўзилган қисмларидир. Геосинклиналлар юқори суръатларда кечадиган тектоник жараёнлар, кучли магматизм тез-тез содир бўлиб турадиган дахшатли zilzilalar билан ажралиб туради. Геосинклиналларни ривожланишда тўртта, босқич ажратилади биринчи ёки ilk босқичда умумий қўқиш, қўққан жойда денгизни ҳосил бўлиши ва ётқизикларни тўпланиши содир бўлади. Ётқизиклар асосан қалин қўқинди-вулканик жинслардан иборат бўлади. **Платформалар** Ер пўстининг барқарор қисмларидир. Геосинклинал тараққиётининг охириги босқичи платформаларни ҳосил бўлишидир. Платформа икки қаватдан иборат.

**79. Globus va xaritalarda chizilgan parallel va meridianlar yer yuzini to'rga o'xshab qoplab oladi.** Bu to'r daraja to'ri deyiladi. daraja to'ri yordamida yer yuzidagi xohlgan nuqtaning o'rnini aniqlash mumkin. Bunga geografik kenglik va uzinlik yordam beradi. Geografik kenglik deb meridianing ekvatoridan berilgan nuqtaga bo'lgan qismi yo'yining daraja (gradus) hisobidagi kattaligiga aytiladi. Geografik uzinlik deb bosh meridianidan berilgan nuqtaga bo'lgan parallel yo'yining daraja hisobidagi uzinligiga aytiladi. London shahri yaqinidagi Grinвич rasatxonasi meridian Bosh meridian deb qabul qilingan. Yer yuzidagi har bir nuqtaning kenglik va uzinligi uning geografik kordinatasi deb ataladi. Masalan Toshkent shahrining geografik ordinatasi 41° shimoliy kenglik 69° sharqiy uzinlikni tashkil qiladi.

**80. Географик қобик Ернинг** устки қисмида жойлашган юпка қатламдан иборат, шунга қарамадан у Ернинг ички қобиклари билан доимо ўзаро таъсирда бўлади ва унинг хусусиятлари ички қобиклар таъсирида ўзгариб ва шаклланиб туради. Табиий география Ернинг ички қисмларини махсус ўрганмайди, аммо географик қобикда содир бўладиган жараёнларни чуқурроқ ўрганиш мақсадида, геофизиканинг ва бошқа фанларнинг Ернинг ички тўзлиши ҳақидаги маълумотларидан фойдаланади. Ернинг ички тўзлиши ҳақида зил-зилалар таъсирида ҳосил бўладиган сеймик тўлқинларни кузатиш аниқ маълумотлар беради. Ер қимираганида уч хил сеймик тўлқинлар ҳосил бўлади (Шубаев, 1975й): а) юза тўлқинлар, улар Ер юзаси бўйлаб тарқалади ва тезлиги кам бўлади б) бўйлама тўлқинлар, моддаларнинг ўртача ҳолати яқинида тўлқинлар йўналиши бўйича эластик тебраниши, яъни кетма-кет қисилиб чўзилишидир.

**81. Синантроплар пайдо бўлиши билан қадимги протантроплар** босқичи тугайди. Бу босқич қуроллар таракқиетида илк палеолит бўлиб 400 минг йил илгари тугаган. Инсон эволюциясининг келгуси босқичи палеонтроплар ёки неандертал типидagi одамларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ (номи бундай одамлар қолдиги топилган Дюсселдорф яқинидаги Неандертал водийси номидан олинган). Неандерталлар бундан 40-50 минг йилдан то 200-300 минг йил илгарига бўлган даврда яшаган бўлиб уларнинг қалла суягининг ҳажми 1400 см<sup>3</sup>га етган. Шундай бўлсада, улардан қадимги содда тузилганлик белгилари сақланиб қолган. Унга қалла суягининг қиялиги, қўз усти суягининг қалинлиги, яноқ, жағ, тиш тузилишининг оддийлигини кўрсатиш мумкин. \ Ҳозирги одамлар учта қатта ирққа – экваториал, европеид ва монголоид ирқларга бўлинади. Булар орғалигида қўпала аралаш ва орғалик шакллар (гурухлар) бор. Экваториал ёки «қора» ирққа мансуб кишиларнинг териси қорамтир, сочи жингалак, бури япалоқ, ёноғи ўрта даражада туртиб чиққан бўлади. Европеид, яъни «оқ» ирқ вакиллари учун оқши ранги, тўлқинсимон соч, ёноғини салгина туртиб туриши, бурун қаншарининг чўзиқ ва бўртганлиги, лабининг юқалиги, эрқақларнинг серсоқол ва сермуйлов бўлиши ҳосидир.

**82. Табиий шароит инсон yashashi, ishlab chiqarishni rivojlantirishi va joylashtirishi uchun qulay va noqulay bo'lishi** mumkin. Binobarin tabiiy sharoit to'g'risida so'z ketganda, odatda uning qulay yoki noqulayligi, yaxshi yoki yomonligi ko'z oldimizga keladi. Ammo qaysi bir soha uchun noqulay bo'lgan tabiiy sharoit, boshqalari uchun qulay bo'lishi mumkin. Shunday qilib tabiiy sharoit ishlab chiqarish jarayoniga bevosita ishtirok etmaydi, ammo unga sharoit yaratadi. Tabiiy resurslarning ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishga ta'siri ularning "xom ashyo talabchanligi" yoki sig'imini tashkil qiladi. Masalan bazi xom ashyo turlari o'z massasini (xajmini) to'la tayyor mahsulotga o'tkazsa, boshqalarida ularning faqat bir qismidan foydalaniladi. Chunonchi o'simlik yig'ini ishlab chiqarish, rangli metallar qazib olish kibilarining xom ashyoga bo'lgan talabi yuqori, ammo olinadigan mahsulot miqdori juda oz. Tabiiy resurslarning miqdori juda ko'p: ular o'simlik va hayvonot, yozilgi – energetika, mineral xom ashyo, adroqliqimiy resurslardan iborat.

**83. Insonning normal hayoti va faoliyati uchun zaruriy oziq-ovqat miqdori uning insi, yoshi, vazni, bo'yi, qiladigan mehnatining harakteri va sharoiti, turmushi, hududining iqlimiy xususiyatlariga bog'liq.** Olimlarning hisoblashicha, iste'molqilinadigan taomning kaloriyalik medisinasi normasi sutkasiga 2300-2600 kkal va 70-700g oqsildan kam bo'lmastligi kerak. Biroq BMT ma'lumotlariga ko'ra insoniyatning qismi muttasil ravishda oziq-ovqat mahsulotlarining yetishmovchiligi seziladigan mamlakatlarda yashaydi. Mana shuning uchun ham oziq-ovqat muammosini global (dunyoviy) muammo deb hisoblash lozim. Bu muammoni yechish uchun insoniyat ziroatchilik, chorvachilik va baliqchilik resurslaridan to'laroq foydalanish kerak, mazkur muammoning yechimi ikki xil bo'lishi mumkin. Bular avvalo insoniyatni yoqilg'i va xom-ashyo bilan mustahkam ta'minlash muammolaridir. Insoniyat resurslar bilan ta'minlash muammosi birmuncha keskinlashgan vaqtlar ilgari ham bo'lgan. Biroq bu muammo odatda tabiiy resurslar yetishmaydigan ayrim rayon va mamlakatlarga tegishli bo'lardi. U dunyo miqyosida faqat 70-yillarda birinchi marta namoyon bo'ldi va uning bir qancha sabablari bori. Ulardan biri-neft, tabiiy gaz va boshqa xil yoqilg'i hamda xom-ashyo turlarini qilgan zahiralarning kamligi, tog'-kon ishlari sharoitining yomonlashuvi, qazib, olish rayonlari bilan iste'mol rayonlari o'rtasidagi hududiy uzunlikning o'tishi, qonqazish ishlarning tabiiy sharoiti nihoyatda og'ir bo'lgan yangi rayonlarga siljishi va shu kabilardir. Birinchi-ekstensiv, Dunyodagi 50 dan ortiq mamlakatlarda hozir chuchuk suv yetishmaydi. Belgiya, Gollandiya, Angliya, Fransiya, Daniya, AQSH, Meksika, Yaponiyada, Afrikaning bir qator davlatlarida, Yaqin Sharq mamlakatlari va boshqa davlatlarda chuchuk suv tanqisligi sezilmoqda. Shu sababli hozirgi paytda Germaniya Shvetsiyadan chuchuk suv sotib olmoqda, Gonkong Xitoydan quvurlar orqali chuchuk suv keltirib ichmoqda, Saudiya Arabistoni Yangi Zelandiyadan super tankerlar bilan toza chuchuk suv keltirib foydalanmoqda va bu kabi misollarni yana davom ettirish mumkin.

**84. Чучук сувларининг умумий ҳажми** жаҳон сув захирасининг 2,53%ини ташкил қилар экан. Қолган сувлар эса ичишга яроқсиз бўлган шўр сувлардир. Кўп олимлар гидросферага атмосферадаги ва организмдаги сувларни ҳам қўшиб, аммо уларнинг миқдори жуда ҳам кичикдир. Масалан, атмосферадаги сувлар жаҳон сув захирасининг 0,001% ини, чучук сувларнинг эса 0,04% ини ташкил қилади. Сув – Ер шарида энг кўп тарқалган минерал. У водород билан қислороднинг энг оддий (H<sub>2</sub>O) бирикмаси бўлиб, ўзига хос хусусиятларга эга. Сув молекулалари тез ҳаракат қилганлиги сабабли муз 0°Сда эрийди, сув эса 100°да қайнайди. Шу сабабли у географик қобикда уч ҳолатда – суюқ, қаттиқ ва буг ҳолида учраб, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга осон ўтиб туради. Бу эса сувнинг турли ҳолатда ва жуда кенг тарқаллишига ҳамда бошқа табиат бирликлари билан хилма – хил ўзаро алоқада бўлишига имкон беради. Сув табиатдаги ҳақиқий

ҳаракатчан жисмлар каторига кириди. У оғирлик кучи таъсирига қарамай, турли йўналишда ҳаракат қилади. Сувнинг кўп қисми Ер юзаси ва пўстида тўпланиб, гидросферани ташкил қилади.

**85. Ма'лумки, tabiatda** sodir bo'ladigan barcha jarayonlar tashqi va ichki kuchlar ta'siri natijasida yuzaga keladi.

Tabiiy geografi k jarayonlarning tabiiy omillar ta'sirida sodir bo'ladigan, ya'ni nurash, sel, eroziya, abraziya, surilma, karst, sho'rlanish kabilarning kelib chiqish sabablarini o'rganish va sodir bo'lish jarayonlarini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Tabiatda sodir bo'layotgan jarayonlarga ta'sir qiluvchi antro-pogen omillar: masalan, yerlarning sho'rlanishi, irrigatsiya eroziyasi, o'pirlishlar, cho'llashish kabilarni tahlil qilish, ularning oldini o'lish, choralarini ishlab chiqish muhim ekanini mavzuni o'rganish davomidabilib olasiz. **Tabiiy geografi k jarayonlar** deb, Yerning tashqi (ekzogen) kuchlariga inson xo'jalik faoliyati ta'sirida sodir bo'ladigan jarayonlarga aytiladi. Tabiiy geografik jarayonlar tog' jinslarining yemirilishida, tog' jinslari fizik holatining o'zgarishida, yer yuzasi relyefining shakllanishi va o'zgarishida, atmosfera hodisalari rivojlanishida namoyon bo'ladi. Ular rivojlangan hududlarda turli xil inshootlarni joylashtirish, qurish va ishlatishda ma'lum bir qiyinchiliklar yuzaga keladi.

**86. Earning shakli qanday** degan muammo kadimdan olimlarni kiziktirib kelgan. Earning shaklini yassi, yalakok, tekis, kabariq, doirasimon, sharisimon degan fikrlar asta – sekin ma'lumotlar yigiliishi bilan vujudga kelgan. Earning shakli sharisimon ekanligini miloddan avval IV asrda Aristotel tomonidan isbotlangan. Mazkur g'ya XVII asrgacha fanda hukm surib keldi. Kadimgi olimlar Earning sharisimon

ekanligini quyidagi dalillar bilan isbotlashgan, kirkokka yaqinlashatgan kemanding avval tepa qismi (mach'tasi) su'ng urta qismi oxiri pastki qismining k'urinishi. Er yassi, tekis bulganda kemanding hamma tomoni birdan k'urinar edi; XVII asrga qadar olimlar Eri shar shaklida deb tasavvur kiliishgan. Ammo keyinchalik Earning kutblari sikilgan va ekvator atrofiga kavariq y'ni shar emas, balki Earning ekvator tekisligidagi radiusi Er u'kining y'riidan uzunrok bulgan ellipsoid eki sferoid degan fikrlar p'aydo buldi. Earning Ellipsoid ekanligini isbot etuvchi asosiy dalillar quyidagilar: a) urtaga kengliklarda t'urtilangan maytnikli soat ekvatorga eki kutb ulkalariga keltirilsa, ekvatorda orkada kolaadi, kutblarda oldin ketadi.

**87. Earning ichki tuziliishi** haqida zil-zilalar ta'sirida hosil buladigan seismik tul'kinlarni kuzaishi anik ma'lumotlar beraadi. Er kimirlaganda uch xil seismik tul'kinlar hosil buladi (Shubaev, 1975): a) yuza tul'kinlar, ular Er yuzasi buylab tarkalaadi va tezligi kam buladi b) buylama tul'kinlar, moddalarining urtaga holati ya'kinida tul'kinlar y'ynalishi buyincha elastik tebraniishi, y'ni ketma-ket ksililib ch'uziliishidir. Bunday tul'kinlar har qanday muhitda ham tarkalaveradi, eng katta tezlikka zga buladi va seismik stansiyalarga eng oldin etib kelaadi; v) kun dalang tul'kinlar, moddalarining tul'kin tarkalishi y'ynalishi nisbatan perpendikulyar tebraniishlardir. Yer po'stida biror bir joy yoonilsa, o'sha hudud tagida bosim pasayib, chuqurdagi qaynoq moddalar suyuqlashib, suyuq jinsga aylanadi. U magma deb ataladi. u yer yonqlaridan yuqoriga kko'tariladi va yer yuziga oqib chiqadi. Yer yuziga oqib chiqqan qaynoq suyuq modda lava deyiladi. lava asta so'vib tepa tog' larni osil qiladi. Bunday tepa va tog' lar vulqonlar deb ataladi.

**88. Olimlar geografik qobiqning rivojlanishini** uch bosqichga ajratishadi: nobiogen, biogen va antropogen. *Nobiogen bosqich* — Yer taraqqiyotining 4,6 mlrd yildan to 570 mln yilgacha o'tgan davrini qamrab oladi. Bu bosqichda geografik qobiqning asosi tarkib topadi, ya'ni litosfera, atmosfera va gidrosfera shakllanadi. Yerda hayot 3,8 — 3,5 mlrd yil muqaddam paydo bo'lgan bo'lsa-da, ular o'ta oddiy organizmlardan tashkil topganligi uchun geografik qobiqning rivojlanishiga sezilarli ta'sir etmagan. *Biogen bosqich* — 570 mln yil muqaddam boshlangan. Budavrd organizmlar faoliyatiga etgan Natijada, biosfera shakllangan va geografik qobiqning mukammallizimga ega bo'lishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. *Antropogen bosqich* inson paydo bo'lgandan (2 mln yil avval) hozirgi kunga qadar o'tgan davrni qamrab oladi. Aynipayda geografik qobiqning rivojlanishiga insonning xo'jalik faoliyati (texnika inqilobi, kosmik asr) sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Bular tabiatni muhofaza qilish, ekologik, demografik muammolarni keltirib chiqardi. Shulardan biri o'lkamizdagi

Orolbo'yi ekologik muammosidir,

**89. Issiklik mintaqalari asosan** Er yuzasida issiklikning notekis taksimlanishi natijasida hosil buladi. Geografik kobiqda issik, mu'tadil issik, mu'tadil, mu'tadil sovuq va sovuq mintaqalar ajratiladi (mintaqalar ta'riflari A.M. Ryabikov 1968, S.V. Kalesnik, 1966 buyincha). Er yuzasida haroratning notekis taksimlanishi natijasida iklim mintaqalari vujudga kelaadi. Er yuzasida asosiy va oralik iklim mintaqalari hosil buladi. Asosiy iklim mintaqalarida yil buyi bir xil xavo massalari hukmron buladi. Oralik iklim mintaqalarida xavo massalari fasllar buyincha uzgarib turaadi. Geografik kobiqda 13 ta iklim mintaqasi ajratiladi: ekvatorial, ikkita subekvatorial, ikkita tropik, ikkita subtropik, ikkita mu'tadil, subarktika va subantarktika, arktika va antarktika

**90. Ekvator atrofiga** bosim tropik va subtropik mintaqalarga nisbatan past. U'z urnida tropik va subtropik mintaqalardagi yuqori bosim mu'tadil mintaka sari yana pasayib boraadi. Kutblarda esa bosim yana bir oz k'utariлади. Bosimini bunday joylashishiga mos ravniha shamollar tizimi shakllanadi. Subtropik va tropik yuqori bosim mintaqasidan ekvator tomon passat shamollari esadi. Koriolis kuchi ta'sirida ular bir oz kiyalashib sharq tomondan esa bosiladi. Mu'tadil mintaqalarda garbiiy shamollar hukmronlik kilaadi. Atmosfera sirkulyatsiyasining eng asosiy xususiyati uni tez-tez uzgarib turiishi va turgun bulmasligi



хисобланади. Иссикликнинг бирламчи тақсимланишини келаётган Куёш радиациясининг миқдори билан боғлаймиз. Бу ҳолат термик тафовутни келтириб чиқаради ва атмосфера босимини нотекис тақсимланишига пировард натижада шомолларни шаклланишига олиб келади.

**91. Yog'inlar.** havodan yer yuzasiga suyuq yoki qattiq holatda tushadigan suvlarga yog'inlar deyiladi. bulutdagi suv tomchilari malum sharoitda, bir-biriga qo'shilib suv tomchilariga aylanadi. bazan iliq havo yuqoriga tez ko'tarilib to'p-to'p bulutlarni 0 gradusdan past bo'lgan balandlikka olib chiqib ketadi. Bu balandlikda yomg'ir tomchilari muzlab do'lga aylanadi. Siz bahr kuz oylarida etalab shudring tushganini ko'rgansiz shudring hosil bo'lishiga asosiy sabab shuki , kunduzi isigan yer va o'simliklar kechqurun quyosh botishi bilan tezda sovuydi, suv bug'lari tomchilarga aylanib yerga va o'simliklarga tushadi biz buni shudring deymiz.

**92. Сиклон бурама (куюн)** ҳосил қилиб юқорига ҳаракат қилувчи ҳаво массаларидан иборат бўлиб, шимолӣй ярим шарда соат стрелкасига қарши, жанубий ярим шарда соат стрелкасига мос айланма ҳаракатни вужудга келтиради. Шунинг учун шимолӣй ярим шарда сиклонлар ғарбдан шарққа қараб ҳаракат қилганда унинг олди қисмида ҳаво массалари жанубдан шимолга томон, орқа қисмида эса шимолдан жанубга томон ҳаракат қилади. Жанубий ярим шарда эса буни акси кузатилади. Бир вактнинг ўзида сиклонларда ҳавонинг вертикал ҳаракати ҳам амалга ошиб, унинг марказидаги ҳаво юқорига кўтарилади. Антисиклонда ҳаво массалари спирал бўйлаб марказдан четга қараб ҳаракат қилади. Бир вактнинг ўзида антисиклон марказида ҳаво юқоридан пастга қараб ҳаракат қилади. Сиклон ёки антисиклон ҳукмронлик қилган жойда об-ҳаво ўзига хос бўлади. Сиклон ҳукмронлик қилган ҳудудда босим пасайиб, шомол йўналиши кескин ўзгаради ва одатда ёгингарчилик бўлади,

**94. Yerosti suvlari chuqurda, yer yoriqlarida** joylashgan bo'lsa, ko'pincha issiq, tarkibida turli mineral moddalar erigan, bo'ladi. Bunday suvlar termal suvlar deyiladi. O'rta Osiyo hududi ana shunday termal (issiq) va mineral suvlarga boqib. Buvuslarning kimyoviy tarkibi insonga shifobaxsh ta'sir etadi. O'lkada tarkibida yod, vodorod sulfat, radon va boshqa ba'zimineral moddalar bo'lgan bir qancha yerosti suv manbalari bor va ular asosida Xozog'istonning Shimkent viloyatida Qorasuv, Farg'ona vodiysida — Chimyon, Polvontosh, Janubiy Olamushuk, Chortoq, Surxondaryoda — Jayronxona, O'qikistonda — Obigam mineral suvli shifoxonalar bunyod etilgan. O'ekisliklardagi yerosti suvlari artesian havzalaridan iborat. Bu suvlarning manbayi daryo o'zanlaridan shimilgan va tog' yonbag'irlaridagi suvlarning shimilishi natijasida vujudga kelgan suvlardir.

**95. Сувнинг айланма ҳаракати** географик қобикда муҳим аҳамиятга эга. Сув турли шаклларда табиатда айлиниб юради. Сувнинг айланиб юриши жараёнида Ер юзасидаги турли хил рельеф шакллари емирилади, жуда катта миқдорда иссиқлик ва минерал моддалар бир жойдан иккинчи жойга олиб борилади. Океанлардан курукликка доимо сувни бугланиб атмосфера орқали келиб туриши натижасида дарёлар, кўллар, ботқоклар, музлар ва ер ости сувлари ҳосил бўлади,

**96. Yerning ichki kuchlarini endogen** (yun. endo-ichki, genoos-kelib chiqish) kuclar deb ataladi. Ular tasirida vulqonlar otiladi, zilzilalar sodir bo'ladi, bunday jarayonlar endogen jarayonlar deb ataladi. Tashqi omillarni egzogen (yun. Exo tashqi, genos-kelib chiqish) omillar yoki kuchlar deb ataladi. Tashqi kuchlar tasirida vujudga keladigan jarayonlar egzoden jarayonlar deb ataladi. Bunday jarayonlar quyosh issiqligi, og'irlik kuchi, yer usti va oсти suvlari va organizlar tasirida vujudga keladi va rivojlanadi. Egzogen jarayonlarga nurash, erzoziya, qirg'oqlarning yemirilishi, muz va shamolning ishi kabi hodisalar ham kiradi.

**97. Куёш тизими**-сайёралар, астероидлар, метеорлар, метеоритлар ва кометалар ҳамда йўлдошлардан иборат осмон жисмлари тўпламидир. Сайёралар (планеталар-грекча planetos-сайёр, дайди маъносиди). Куёш атрофида айланадиган йирик шарсимон осмон жисмлари. Куёш тизимида 9та сайёра маълум: Меркурий, Венера, Ер, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон. Астероидлар (юлдузсимонлар-кичик сайёралар). Куёш тизимидаги каттик осмон жисмлари бўлиб, уларнинг кўпчилиги Марс ва Юпитер орбиталари оралигида Куёш атрофида айланади. Астероидларнинг энг катталари Церера, Паллада, Веста ва Юнонанинг диаметрлари 768, 489, 385 ва 193 км.дир. Улар Куёш атрофида сайёралар айланган томонга қараб ҳаракат қилишади. Улар кйррасимон каттик жисмлардир. Астероидлар Марс ва Юпитер оралигидаги сайёрани бир неча миллион йиллар илгари портлаши натижасида ҳосил бўлган деган гоя мавжуд. Астероидларни чанларни тўпланиши ва зичланиши натижасида ҳосил бўлган деган фикр ҳам бор. Метеорлар (грекча meteoros-тепадаги, тепада турган маъносиди). Унча катта бўлмаган каттик жисмларни атмосферага космик тезликда кириб келиши натижасида атмосферада рўй берадиган қиска лаҳзали чакнаш. Зарралар ёки каттик жисмлар атмосферага кириб келганда 2000-3000 даража ҳароратга чизиб кетади. Натижада уларнинг юзаси тез суратлар билан буғлана бошлайди. Атмосферага кириб келган жисмнинг ҳажми канча катта бўлса, чакнаш шунча кучлироқ ва ёруғроқ бўлади. Энг йирик чакнашлар олов шарга ўхшайди, улар атмосферадан жуда катта шовқин билан ўтади. Бундай чакнашни Болидлар деб аташади. Метеоритлар (грекча метеора-қоинот ҳодисаси). Фазодан ер юзасига тушадиган тош ёки темир ҳолдаги осмон жисмлари. Улар астероидларнинг (кичик сайёраларнинг) парчалари ҳисобланади. Уларнинг оғирлиги бир неча граммдан бир неча тоннагача боради. Метеоритларнинг Ерга тушиши жуда катта чакнаш, шовқин билан кузатилади. Бу пайтда осмонда учиб келаётган оловли шар кўринади (Болид). Метеорит Ерга урилганда ер юзасида чуқурлар ва хандаклар ҳосил бўлади. Аризонага тушган метеорит диаметри 1200 метр, чуқурлиги 200 метрли ботикни ҳосил қилган.

8. **Дунё океани** Географик қобикда икки хил юза ажратилади — қуруқлик ва океанлар юзаси. Дунё океани гидросфера сувларининг 96,5%ини ташкил қилади. Улар Ер юзасини 70,8%ини қоплаб ётади. Қуруқлик юзаси билан сув юзаси доимо ўзаро алоқададир. Мазкур алоқанинг энг муҳим қисми модда ва иссиқликнинг алмашининишидир. Қуруқлик ва океан ўртасида модда ва иссиқликнинг алмашинуви куйидаги йўналишларда одир бўлади, намнинг алмашинуви. Океанлар Ер юзасининг учдан икки қисмини эгаллаб ётиши туфайли улар Қуёш радиациясининг асосий қисмини олиб, атмогидросферадаги оқимлар туфайли бу иссиқликни Ер юзасида қайта тақсимлайди; *dengizlar* — океanning bir qismi bo'lib, ular Dunyo okeanidan quruqlik yoki orollar, yarimorollar, va, suvosti, relyefining ko'tarilgan joylari bilan, ajralib, turadi. Okeanning, dengiz yoki, ko'lining quruqlik, ichkarisiga, kirib, turgan, qismi *qo'tliq*, debataladi. Bengaliya, Meksika, Gudzon, Katta Avstraliya, Alyaska kabi qo'tliqlar, eng, katta qo'tliqlardir. Okeanlarni (dengiz, yokiko'llarni) bir-bir bilan qo'shib turadigan kambar suv bo'g'iz deyiladi. Bularga Dreyk, Mozambik, Gibraltar, La-Mansh va boshqalar misol bo'ladi.

99. **Булут .илиқ ҳаво совуса** u namga to'yinib, ortiqcha suv bug'lari juda mayda suv tomchilariga aylanadi. bulutlar ham tumanlarga o'xshab hosil bo'ladi. Bulutlar to'p-to'p, yomg'irli to'p-to'p, qat-qat, patsimon ko'rinishda bo'ladi. Isigan havo yuqoriga tez ko'tarilayotganda to'p-to'p bulut xosil bo'ladi. Tag qismi qorayadi va hozur yomg'ir yog'ib yuboradigandek tuyiladi. Bunday bulut yomg'irli to'p-to'p bulut deyiladi. Havoni bazan qatlamli bir tekis bulut qoplaydi. Bular qat-qat bulutlardir. Quyoshli kunlarda juda balandda bazan oq tolaga o'xshagan bulutlarni ko'rish mumkin. Ularning soyasi ham bo'lmaydi. Bunday bulutlar patsimon bulutlar deyiladi.

100. **Тупрок ҳосил бўлган тоғ жинслари** тупрок она жинси дейилади. Тупрок ҳосил бўлиш жараёнига тоғ жинсларидан ташқари иқлим, рельеф, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси катта таъсир кўрсатади. Тупрок қонуний равишда жойлашган қатламлардан иборат мураккаб тузилишга эга. Бу қатламлар бир-биридан ўзларининг ранги, зичлиги, намлиги, механик таркиби, кимёвий таркиби билан фарқ қилади. Ҳосил бўлган шароитга қараб асосий тупрок турлари зонал жойлашганини кўришимиз мумкин. Бундай зонал тупроқлар асосан 4 гуруҳ: 1) мўътадил минтақа ўрмонларининг подзол тупроқлари; 2) мўътадил минтақа даштларининг қора тупроқлари; 3) мўътадил минтақанинг дашт-чўл тупроқлари ва 4) иссиқ минтақаларнинг латерит типидagi тупроқлар гуруҳига ажратса бўлади. Баъзи тупроқлар Ер шарида алоҳида зоналар вужудга келтирмасдан жойлашади. Улар интрозонал тупроқлар дейилиб, унга ботқок тупроқлари, шўрхок тупроқлар ва бошқа бир қатор тупрок турлари киради.

va boshqa Amerika davlatlarida sharqiy sohil bo'ylari, harbiy hl idl idlar ichki migratsiya asosida o'zlashtirildi. Hunday jarayonni Avstraliya va Rossiya davlatlarida ham kl izatiladi. Rivojlanayotgan davlatlarda esa hozirgi davrda ichki migratsion barakat nisbatan kamroqdir. Ichki migratsiya asosan agrar, aholisi juda ko'p hududlardan shaharlarga tomon yo'nalganligi qayd etilmoqda. Rivojlanayotgan davlatlarda ichki migratsiyaning kuchayganligi asosan transport va kommunikatsiya xizmatining yuqori darajada ekanligi bilan bog'liqdir.

**40. Globallashuv** (globalizatsiya) - lotincha —globl so\_zidan olingan bo\_lib, aynan uni —dumaloqlashuvl, kuralashuvl deb tarjima qilish mumkin. Yer sharining, Yer kurrasining fantexnika yutuqlari tufayli insoniyat ixtiyoridagi xuddi bir butun sharga, kurraga aylanishini tushuntirish uchun ishlatiladi. Globallashuv atamasi birinchi bor 1960 yil Giddins tomonidan foydalanilgan. Bu atama XX asrning 90-yillarigicha deyarli foydalanilmagan. 1985 yilga kelib amerikalik sotsiolog R. Robertson «globallashuv» atamasiga tushuncha bergan. Globalizatsiya atamasi birinchi bo\_lib iqtisodchi olimlar tomonidan 1981 yildan beri qo'llanilib kelingan. Ammo bu so\_zning to\_liq ma'nosi, konsepsiyasi 1990 yilning yarmida amerikalik olim C.Harlz Taz Rassel tomonidan to\_liq ochib berilgan. Globallashuv - bu butun jahon iqtisodiy siyosiy, madaniy integratsiya va unifikatsiyalashuv (bir-birga yaqinlashuv) jarayonidir. Asosiy xususiyatlari xalqaro mehnat taqsimoti, kapital, ishchi kuchi va ishlab chiqarish resurslarining erkin harakati, qonunchilik, iqtisodiy va texnologik jarayonlarni standartlashtirish, shuningdek, turli mamlakatlarning madaniyatining qo'shilish va yaqinlashuvidir. Bu obyektiv jarayon bo\_lib jamiyatning barcha sohalarini qamrab oluvchi tizimli xususiyatga ega. Zero biz A.Toybni ta'biri bilan aytganda, insoniyat, umumiy uyl, umumiy taqdir» va umumiy tashvishlar bilan yashashga kiririshayotgan] bir so'z bilan aytganda globallashuv deb atalayotgan jarayonlar sodir bo'layotgan zamonada yashamoqdamiz.

**41. Hozirgi zamon** urbanizatsiyasi butun jahonga tegishli jarayon bo'lib ko'pchilik mamlakatlarga xos bo'lgan uchta umumiy xususiyatga ega. Birinchi xususiyat - shahar aholisi sonining xususlan rivojlanayotgan mamlakatlarda tez sur'atlar bilan o'sib borishi. Masalan, 1900 yilda jahon axosilining 14 % ga yaqini shaharlarda yashagan bo'lsa 1950 yilda 29 % ga, 1990 yilda 45 % ga hisobda olganda shaharlar aholisi har yili 50 mln. kishiga ko'payib bormoqda. Aholishunoslarning fikriga ko'ra, 2000 yilga kelib, shahar aholisi jahon aholisining yarmidan oshib ketdi. Ikkinchi xususiyat - aholi va xo'jalikning asosan yirik shaharlarda to'planishi. Bunga ishlab chiqarish xususiyati, uning ilm-fan, ta'lim bilan aloqasining murakkablashib borayotgani sabab bo'lmoqda. Bundan tashqari katta shaharlar kishilarning ma'naviy ehtiyojlarining odatda to'liqroq qondiradi. Hozir jahonning eng yirik shaharlari Mexiko, Tokio, Nyu-York, Pekin, Shanxay kabilardir. Bu shaharlardan Mexikoda 20 mln. kishidan ortiq kishi, qolganlarida 10-20 mln. kishi yashaydi. 1950-2000 yillarda shahar aholisi sonining o'sishi. Uchinchi xususiyat - shaharlar maydonini kengayib ketishi. Hozirgi zamon shaharlashishi uchun shaharlarning oddiy bir o'zakli shaklidan shaharlar va qishloqlar tutashib ketib, shaharlar guruhi, shaharlar «uyumi» shakliga, ya'ni shaharlar aglomeratsiyasi shakliga o'tish xosdir. Shaharlarni o'rganish kata ilmiy, mada niy va ma'rifiy ahamiyatga ega. Chunki mamlakat va yurtlarning hozirgi kuni, tarixi, va taqdirini, ularning jahon hanjamiyatida tutgan o'rni, geosiyosiy mavqeini ko'p hollarda shaharlar orqali anglash mumkin.

**42. Shahar aholisi** soni va salmog'ining tez o'sa borishi asosan kapitalizmning rivojlanishi yirik mashina industriyasining taraqqiyotishi bilan bog'liq. XIX asrdan boshlab yaqqol ko'zga tashlana boshladi. Shahar aholisining salmog'i dunyoning turli qisimlarida turlicha. Shahar aholisining salmog'i eng yuqori bo'lgan kontinent Shimoliy Amerika hisoblanadi. 75 % Avstraliyada (Okeaniya bilan birgalikda) 71 % Evropada, 73 % Lotin Amerikasida, 74 % Osiyoda, 35 % Afrikada, 34 % aholi shaharlarda yashaydi. Odatda shahar aholisining salmog'i urbanizatsiyaning asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Urbanizatsiya-shaharlashish demakdir. Shaharlashish jarayonini qo'yidagi xususiyatlarda ko'rishimiz mumkin. 1) Shahar aholisi sonining o'sib borishida. 2) Ishlab chiqarishning shaharlarda to'planishida. 3) Shaharlar maydonining kengayib borishida jamiyat rivojlanishi tarixda shaharlarning ma'muriy markaz, madaniy markaz hamda iqtisodiy aloqalar qilinadigan markazlar sifatida roli ortib bordi. 1808 yilda dunyo aholisining 2,4 % ining shaharlarda yashagan bo'lsa, hozirgi kunda bu ko'rsatkich 47 % ga o'tib ketdi. Shaharlarni retrospektiv o'rganish tarixiy tamoyilga binoan bajariladi: qo'yilgan maqsad nuqtai nazaridan o'timish ma'lum tarixiy davrlarga bo'linadi va har bir davrning shahar (shaharlar) shakllanishi va rivojlanishiga bo'lgan ta'siri tadqiq etiladi.

**43. Shaharlar juda** qadimgi zamonada ma'muriy hokimiyat, savdo va hunarmandchilik markazi, harbiy qo'rg'onlar sifatida Nil, Dajla, Furaot daryolari deltalarida paydo bo'lgan. Ko'p shaharlar transport tugunlariga, savdo taqsimot tugunlariga aylanib bordi. Shaharlarning ma'muriy va madaniy markazlar sifatidagi mavqelari kuchaydi. 20-asr o'talarida nomoddiy sohalarining o'sishi bilan shaharlarning vazifalari yanada kuchaydi. Hozirgi zamon shahari bir qancha vazifani bajaradi. Lekin bir xil vazifani bajaruvchi shaharlar ham mavjud. Masalan, tog'-kon sanoti shahari ilmiy shahar, kurort shahari va xatto poytaxt shaharlari ham qurilgan. Ba'zi shaharlar poytaxt qilish uchun maxsus qurilgan. O'zbekistonda Odatda shaharlar kuyidagi funksional tiplarga bo'linadi: 1. K'up funktsiyali siyosiy-ma'muriy markazlar, poytaxt shaharlar. 2. K'up funktsiyali shaharlar-viloyat markazlari. 3. K'up tarmoqli iyerik sanoat markazlari. 4. Asosan bir eki ikki sanoat tarmogiga ixtisoslashgan shaharlar. 5. Transport markazlari. 6. Agroindustrial shaharlar. 7. Tuman markazlari. 8. Rekreatsiya shaharlari. Ilm-fan markazlari, 8. Universitet shaharlari va x.k. Shaharlarning tez o'sayotganligiga qaramay jahon aholisining yarmidan ortig'i qishloqlarda yashaydi. Qishloqlarning umumiy soni esa 15-20 mln. ga yetadi. Qishloq aholisini joylanishida asosan ikki usul mavjud: g'uj va tarqoq joylashish. Qishloqlarning mavjudligi tarixiy, iqtisodiy rivojlanishga tabiiy sharoitning xususiyatlariga bog'liq.

**44. Shaharlarning yoyilib ketishi, qimmatli qishloq xo'jalik yerlari hisobidan kengayishi** ma'lum darajagacha davom etib boraveradi. Keyinchalik shahar hududining cheksiz kengayishi to'xtab qoladi», u tog' yoki daryo, davlat chegarasi yoki dengiz kabi to'siq'larga duch keladi. Shahar ichida esa uy-joy, transport, ekologiya muammolari keskinlashadi. Natijada o'ziga xos «revolyutsion vaziyat» vujudga keladi: yirik shahar muhiti, uning fan-texnika, infrastruktura salohiyati o'ziga yangi-yangi korxonalarni jalb qiladi, biroq yuqoridagi qiyinchiliklar buni cheklab qo'yadi. Ana shunday tartibda, yirik shaharga yaqin joyda uni to'ldiruvchi, ixtisoslashgan shahar va shaharchalar vujudga keladi. Bunday «yo'ldosh» shaharlarda markaziy shahar ehtiyojini qondiruvchi yoki unga xizmat qiluvchi ob'ektlar o'rnatiladi. Shunday qilib, yirik shahar o'z rasmiy chegarasidan chiqadi, miqdor o'zgarishi sifat o'zgarishiga o'tadi, hududiy mujassamlashuv o'z shaklini o'zgartiradi va shaharlarning hududiy to'plami paydo bo'ladi. Shahar aglomeratsiyasining shakllanishi uchun quyidagi shart va sharoitlar zarur: albatta bir yoki ikki yirik shahar bo'lishi kerak; -uning atrofida kamida ikkita shahar va shaharchalar bo'lishi shart; -markaziy shahar (aglomeratsiya yadrosi) va yo'ldosh manzilgohlar orasidagi masofa eng ko'pi ikki soatlik vaqt doirasida bo'lishi kerak; -aglomeratsiya shahar va shaharchalari o'rtasida «aholi» aloqasi bo'ladi, mayatniksimon migratsiya rivojlangan bo'lishi shart; -yo'ldosh shaharlarda eng kam aglomeratsiya aholisining 10 foizi joylashgan bo'lishi zarur va x.k.

**45. O'rta Osiyo va O'zbekistondagi urbanizatsiya** sharqona xususiyatga ega. Binobarin, bu yerda urbanizatsiya ko'rsatkichini yaqin kelajakda 70-80 foiz bo'lishini tasavvur qilish qiyin va bunday aslo bo'lmaydi ham. Sababi-bizda shaharlar rivojlanishi qishloq xo'jaligi bilan qadimdan an'anaviy holda bog'liq. Qolaversa, bunday mamlakatlarda qishloq urbanizatsiyasi ham katta ahamiyatga ega. Boz ustiga, respublikamiz rahbariyati qishloq joylarda ijtimoiy-iqtisodiy tub o'zgarishlarni amalga oshirish, qishloq industriyasi va infrastrukturasi jiddiy e'tibor qaratmoqda-ki, bu ham urbanizatsiyani ichkaridan, «yashirincha» rivojlanishidan darak beradi. Demak, urbanizatsiyaning umumiy demografik ko'rsatkichi garchi ma'lum qulayliklarga ega bo'lsa-da, uning ayrim nozik jihatlari ham mavjud. Urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi shaharlarning o'sishi va shahar aholisining shakllanishi, shahar aholisining tabiiy o'sishi, shahar atrofi hududlarining ma'muriy jihatdan shaharga qo'shib borishi, qishloq aholi manzilgohlari ning shahar maqomini olishi bilan bog'liqdir. O'zbekiston (va O'rta Osiyo) aglomeratsiyalari O'ziga xos mintakaviy xususiyatlarga ega. Ular asosan tog' oldi -hududlarda sug'orma dextqonchilik joylarida, elektr transporti sust rivojlangan, atrofi kishlok xujalik ekinlari bilan uralgan sharoitda vujudga kelgan. Moxiyatan bizning aglomeratsiyalar shahar emas, balki shahar —kishlok aglomeratsiyalaridir.

**46. Aholi deganda** ma'lum xudduda yashayotgan kishilar guruhi tushuniladi. Aholi va uning xo'jalik faoliyati hamma davrlarda geografiya fanining qiziqtirib kelgan. Geografiya fanining tuzilishida iqtisodiy geografikaning qaror topishi bilan bu masalaga qiziqish ayniqsa kuchaydi. Bu bejiz emas edi. Chunki iqtisodiy geografikaning vazifasi ishlab chiqaruvchi kuchlarning xududiy joylashish qonuniyatlarini o'rganishdir. Aholi esa, har qanday jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchidir. Jamiyat hayoti uchun zarur bo'lgan barcha boyliklar insonning mehnati natijasida yaratiladi. Ishlab chiqarish jarayonida qatnashayotgan mehnat qurollari, xom ashyo, yoqilg'i va boshqa qo'shimcha materiallar faqat inson qo'li, odam mehnati tufayligina harakatga keltiriladi. Inson mehnati ishlab chiqarish jarayonining eng ilg'or qismidir. Shunday qilib, aholi, birinchi navbatda, ishlab chiqarishning asosiy sub'ektidir. U barcha moddiy boyliklarni yaratuvchi asosiy kuchdir.

**47. Aholi geografiyasi** bir qancha yo'nalishlarga bo'linadi. 1. Aholining tarkibi va uning takror barpo qili nishidagi geografik qarqlar va bu faqrlarning sababini o'rganish 2. Mehnat resurslarini va ulardan foydalanishdagi geografik farqlarni o'rganish 3. Aholining xududiy taqsimlanishi va uning harakatini o'rganish 4. Aholi punkti va ularning xududiy sistemalarini o'rganish. Aholi geografiasining bu yo'nalishda shaharlar rni va qishloq aholi punktlarini alohida o'rganuvchi shaharlar geografiyasi va qishloq aholi punktlari geografiyasi va qishloq aholi punktlari geografiyasi vujudga keladi 5. Aholining madaniyati va turmush tarzi dagi geografik farqlarni va ularning sabablarini o'rganish 6. Tarixiy aholi geografiyasi. Bu yo'nalish o'lgan tarixiy davrlar aholi geografiasini o'rganadi va tarixiy geografikaning bir qismi hisoblanadi. 7. Aholining xaritada tushirish. Aholining xududiy joylashish formalari aholi geografiasining muhim tushunchalaridan birkidir. Aholining xududiy joylanish formalari deganda aholining turli aholi manzilgohlarida joylanishigina emas, balki uning butun xudud bo'yicha tarqalishi, xududni o'zlashtirish jarayoni ham tushuniladi. Mana shu muhim jarayon ijtimoiy takror ishlab chiqarishning xududiy formalari bilan belgilanadi. Bu esa aholi geografiasining muhim qonuniyatidir.

**48. Aholi sonining ush sur'atlari** avvalo uning tabiiy kuppaiishi xususiyatlariga bog'likdir. aholi tabiiy kuppaiishi 2 sosiy tipga ajratish mumkin. 1- tipni. evropla va Shimoliy Amerikanning rivojlangan mamlakatlari uchun hosdir. Bu tip ijtimoiy-iktisodiy sharoitlari tamomila boskacha B'Uliushga karamay, Rossiyda ham asosiy urini tutadi. Bu tip uchun tug'iliishning urta va past kursatkiichlari hos b'ulib, bu kursatkiichlar kupchilik xollarda bundan buen yanada pasayib bormokda. 2- tipni - Osiye, Afrika va Latin Amerikasi Markaziy Osiye mamlakatlarida namoen bulmokda. Bu tip uchun dastavval tug'iliishning juda yuokoriligi hosdir. Ushbu davlatlarda aholi urtasidagi tabiiy kuppaiishi koefitsientlari har 1000 kishi xisobiga 22-25%ga teng. Shuningdek tabiiy kuppaiishga kuyidagi omillar kuprok tab'sir etadi aholining jinsiy tarkibi; turmush kurish eshini urta va kelchigi, kizlarning urta turmushga chikishi; tibbiy xizmatni rivojlanishi; xotin-kizlarni ijtimoiy ishlab chika riunda katanishi dajasi; xotin-kizlarning jamiytda tutgan urni va ularning huquqlari, turli urush

lar, shaharча yashash tarzini, mamlatkatda tabiiy kupaishini, aholining bilim va malaka darajasi. Sayyor amiz aholisi «demografik portlash» deb nom olgan o'zining eng tez o'zish davrini XX asrning 50-80 yillarida bosib o'zdi.

49. **Aholi takror barpo** b'lishining ikki tipi shakllangan. Birinchi tipi - bu oddiy (torayigan) aholi takror barpo b'lishi tipi. Ikkinchi tipi - kengaytirilgan aholi takror b'lishi. Aholi takror barpo b'lishining birinchi tipiga tug'iliш, yshim va tabiiy yoshining past k'rsatkichlari xarakterli b'lib, u asosan Evropa (Rossiya bilan b'ra), Shimoliy Amerika, Avstraliya va Okeaniya davlatlari uchun xos. Ushbu davlatlarning k'pchiligida oddiy aholi takror barpo b'lishi (shar bir oilada 2-3 bola tug'iliш) kuzatiladi. Italiya, Shvetsiyada ham shunday xolatni kuzatish mumkin. Germaniya, Avstraliya, Gretsiya va Portugaliyada tug'iliш va 'lim k'rsatkichlari keyingi yillarda 'zaro tenglashdi (yakin vaqtlarda qadar Germaniya tabiiy yoshining manfiy k'rsatkichi hukmron b'lib keldi). Aholi takror barpo b'lishining ikkinchi tipiga tug'iliш va tabiiy yoshining yuqori hamda 'limning nisbatan past k'rsatkichlari xosdir. Aholi takror barpo b'lishining ushbu tipi k'prouk Lfrika, Osiy va Lotin Amerikasi dagi rivojlanayotgan davlatlarda kuzatiladi. Jumladan, tutiliш va tabiiy yoshining eng yuqori k'rsatkichlari Chad va Niger (54-24= 30) kabi mamlatkatlarda kайд etilgan. Hozirda ham Markaziy Afrika va G'arbiy Afrika dunёdagi aholi takror barpo b'lishi eng yuqori b'lgan regionlardir.

51. **Madaniyat - insoniy munosabatlardan** ya'ni, bir avlodning boshqa avlodga yoki gruppaga bo'lgan fikrlari va tasavvurlari yordamida xosil bo'lgan o'zgarishlar shablon (andozalar)dan o'rganilgan namunalarni ifodalaydi. Bu ta'rif boshqa 3 ta nuqtai nazarini keltirib chiqaradi: 1-ko'chish biologik yo'l bilan sodir bo'lmaydi. Agar yangi tug'ilgan chaqaloq turlicha madaniyatga ega bo'lgan har hil gruppalarda yashasa, turlicha o'ziga xos madaniyat bilan o'sadi. 2-Ikkinchidan asosiy kuch tabiatdagi madaniy ko'chishdir, bunda til muhim rol o'ynaydi. (bu yerda; favqulodda informatsiyalar qabul qilish, hayot yillari davomida o'zlashtirilgan tildagi va munosabatdagi odatlar nazarda tutilmoqda) 3-uchinchidan madaniyat - komplekslik va barqarorlik (o'zgarishlik)ka ega, ular mavjudotlardan o'rganilgan munosabatlardan farq qiladi. Insoniy madaniyatlar va ularning komplekslik xilma xilligi ajoyibdir. Klavdiy Levi Strauss kabi antropolog tadqiqotchi olimlar qandaydur "oddiy" madaniyat mavjud bo'lganligini allaqachon xulosalab bo'lganlar. Til insoniyat madaniyatidagi mavjud aloqa vositasidir. U bir gruppaga a'zolarini bir birlari bilan o'zaro cheksiz xabarlashuvi imkonini beradi. Biroq u bir til guruhi a'zolarini boshqa til guruhi a'zolari bilan hech narsa xabarlasholmasliklariga to'sqinlik ham qiladi. Agar biz shevalarni ahamiyatsiz qoldirganimizdayam yana 3000 tilda gapiriladi. Kamida 4000 ta tilda bir marta gaplashilgan va o'sha vaqtlarda yo'qolib ketgan. Agar biz o'z til ta'rifimizni kengaytirsak va geografik terminlar kabi fan terminlarini kiritsak, unda miqdorini o'lcab bo'lmazdi.

52. **Madaniyat geografiasini** - ijtimoiy-iktisodiy geografianing fazoviy-madaniy farqlarni ang'uduydi xizmatlarini yrganuvchi y'nalishni hisoblanadi. 1930 yilda Karl Sayer tomonidan yaratilgan ilmiy soxada, u uzoq K'uma Shtatlarida asosan ishlab chiqilgan. Sayer keyin Richard Hartshorne madaniy geografiasini shakllanishiga katta hissa k'ushdi va Vilyur Zelinский. Sayer metodologiasini asosan sifatli va tavsifiy, taxlil qiliш, 1930 yilda Richard Hartshorne mintakauiy geografik geografiasini bartaraf xarakat b'lgan cheklashlar va inkilob taraflordlari yanada mikdoriy taxlil ham k'ullaniyadi. 1970-yilda, u mikdoriy usullar xakida geografiasini va xaddan ziyad yilda Kritika pozitivizmi oshiradi. "Yangi madaniy geografiasini" kabi y'nalishni 1980 yildan beri ma'lum b'ldi. Bu statistik ma'on an'anaviy tushunchasini rad Mixel de Serreau va Gillese Deleuze, tankidiy nazariyasi asoslangan. Bu g'oyalar ishlab chiqish neiprezentativniy nazariyasi olingan.

53. **Kishilarda malum tabiiy sharoitda uzoq tarixiy tarakkiet til**, O'zaro psixologik kayfiyat, xo'jalik yuritish shakli va manaviy-madaniy belgilari xosil bo'ladi. Bu belgilar majmuasini kishilarning etnik belgilari deyiladi. Kishilarning etnik belgilari, aholi sonini usishi, hududiy joylanishi, jinsiy va esh tarkibi hamda ularning ishlab chiqarishda katnashish darajasiga tasir qiladi. Kishilardagi etnik belgilar, «Konsolidatsiya» va «Assimilyatsiya» tasirida uzgarib boradi. **Konsolidatsiya** - moddiy va manaviy turmush tarzlarini O'zaro yaqin bo'lgan kishilar guruxlarini aralashib ketishi natijasida uchinchi bir xaklni paydo bulish jaraenidir. Konsolidatsiya jaraeniga Sharqiy slavyan xaklarini o'zaro aralashishi natijasida ruslarni, Markaziy Osiyada esa maxaliy turk kabilalari bilan Mo'g'ul xalqlarini aralashishi natijasida kirgiz xalqlarini paydo bo'lishi. Shimoliy Amerikada maxaliy kabilalar bilan kelgindi kishilarning aralashuv natijasida Amerika xalqi paydo bo'lgan. Shuni takidlash kerak-ki, aralashuv natijasida vujudga kelgan xalqlar avvalga xalqlarni tilini, urf-odatini va boshqa etnik belgilarini rivojlantirib boradi. **Assimilyatsiya** - bu oz sonli xalq tomonidan, ko'p sonli xalqlarni tili, urf-odati, madaniyati va boshqa etnik belgilarini kabul qilib, uzlarining etnik belgilarini unutib yuborish jaraenidir. Kishilardagi etnik belgilarini shakllanishiga ijtimoiy va iqtisodiy omillar ham O'z tasirini kursatadi. Yer shari aholisi quyidagi til oilalariga mansub. **Ural til oilasi** - Rossiyaning evropa kismilari va Sibir xalqlari kiradi. **Altay til oilasi** - Turklar, mugillar, yani Urta Osiyo, Kirgiston, Kozogiston, O'zbekiston, Turkmaniston kabi davlat xalqlarini O'z ichiga oladi. **Xitoy-Tibet til oilasi** - Sharqiy va Janubiy Osiy xalqlari kiradi. **Malayziya til oilasi** - Xind va tinch okeanidagi xalqlari kiradi. **Dravit til oilasi** - Xindiston xalqlari. **Monkxmer til oilasi** - Xindi-Xitoy xalqlari. **Semit, hamit til oilasi** - Jan-Gb Osiyo, Afrika, shimoliy arab xalqlari suzlashadi.

54. **Dunyo aholisini soniga ko'ra klassifikatsiyalash**. V.V. Pokhishchevskiy xalqlarni soniga ko'ra quyidagi guruhlarga ajratgan: 1 100 mln. kishidan ortiq xalqlar (xitoylar, amerikaliklar, ruslar, hindlar, yaponlar); 2 50 mln. dan ortiq 100 mln. gacha bo'lgan xalqlar (braziliyaliklar, nemislar, bengallar, italyanlar, bixarliklar); 3 10 mln. dan 50 mln. gacha bo'lgan xalqlar; 4 1 mln. dan 10 mln. gacha bo'lgan xalqlar; 5 1 mln. dan kam bo'lgan xalqlar.



2. Xalqlarni hududiy joylashuviga ko'ra guruhlashtirish. Har bir xalq o'zining etnik hududiga ega bo'ladi, ana shu hududda u moddiy va ma'naviy madaniyatini yaratadi, tabiatdan foydalanishning o'ziga xos usullarini ishlab chiqadi va h.k. Hududiy jihatdan yaqin bo'lgan va uzoq davrlar mobaynida bir-biri bilan mustahkam aloqa qilib yashagan xalqlarda xo'jalik yuritish shakllari, turmush, madaniyat va din odatda bir-biriga o'xshash va ayrim hollarda bir xil bo'ladi. Mana shu belgi va xususiyatlari jihatdan o'xshash bo'lgan hududlar – tarixiy-etnografik oblastlar deb ataladi.

**55. mo'g'ullar istilosiga qadar** O'rtasiyodagi turkiy xalqlar qiyofasi mo'g'ul irqiga mansub emas edi. Jumladan, miloddan oldingi uchinchi ming yillikka va ikkinchi ming yillikning boshlariga oid Janubiy Sibirdagi mo'g'ul irqiga mansub aholi G'arbiy Turkiston, Pomir o'lkalariga kelguniga qadar, buertlarda Qo'ngiriz irqiga o'xshash *dolikossefal* irqi borligi aniqlangan. Farg'onaning tosh davriga oid madaniy yodgorliklarida va Yangiyo'ldagi Qovunchi madaniyatida ham bu irq uchraydi. G'arbiy Turkistonning Anov madaniyatiga oid topilmalarda, Quyi Volga bo'ylarida, O'rtasiyod hududida, Proxovok qo'rg'onida ham mazkur irqlarga mansub odamlar suyaklari topilgan. Shuningdek, dolikossefal irqining Tangri tog' xududlariga ham kirib borgan to'g'risida ma'lumotlar bor. Janubiy Qozog'iston bilan Volga bo'ylariga mazkur irq butunlay yoyilganini tasavvur qilish mumkin Qolaversa, Amudaryo bilan Sirdaryo - bugungi O'zbekiston hududidagi eng qadimiy insonni Turoniy irqqa mansub degan qarashlar ham bor O'rtasiyoninggina emas, balki butun dunyo xalqlarining ibtidoiy davri har jihatdan, jumladan, madaniy taraqqiyoti jihatidan ham eng kam o'rganilgan davr hisoblanadi, O'zbekiston hududi esa yanada ko'proq o'rganishni talab qiladi. Chunki azaldan o'troqlashgan aholi maskani bo'lgan Farg'ona vodiysi, Janubiy O'zbekiston bizga ko'p madaniy yodgorliklarni qoldirdiki, bularga tayangan holda ko'p masalalarga, jumladan, etnik tarixiga ham aniqlik kiritish mumkin bo'ladi

**56. Hozirgi vaqtda ko'pchilik** mualliflar tomonidan «sotsial geografiya» terminini bir vaqtning o'zida tor va keng ma'noda tushunishning zarurati tug'ildi. U. Merestening fanlarni integratsiyalashuvi kontsepsiyasi bo'yicha, ijtimoiy geografiya (keng ma'nodagi sotsial) sotsial geografiyaning sinonimidir. Sotsial geografiya-barcha ijtimoiy ob'ektlar va ular o'rtasidagi sotsial va geografik munosabatlarni qamrab olgan ijtimoiy geografik tizimlarni o'rganadi.

Keng ma'nodagi ijtimoiy geografiya yuqoridagi sotsial geografiyani hamda jamiyatning ijtimoiy tuzilmalarini, guruhlarini, kishilarning ijtimoiy, madaniy-ma'naviy hayot tarzini rivojlantirishning hududiy masalalarini qamrab oladi. Hozirgi kunda ijtimoiy geografiyaning tor va keng ma'nodagi talqini mavjud: Jumladan, professor A.S. Solievning ta'kidlashicha, tor ma'nodagi ijtimoiy geografiya (ya'ni, sotsial geografiya)-bu bevosita inson hayoti bilan bog'liq masalalarning hududiy jihatlarini, uning o'zi yashab turgan muhiti bilan munosabatini o'rganuvchi fandir. Keng ma'nodagi ijtimoiy geografiya yesa o'z ichiga tor ma'nodagi sotsial geografiya va insonning ijtimoiy hayot tarzi, madaniy, ma'naviy, ruhiy rivojlanishi masalalarining hududiy qirralarini ham qamrab oladi. Ijtimoiy geografiya, geografiya fanlari tizimidagi yangi shakllanib kelayotgan yo'nalishlardan biridir. Uning tadqiqot ob'ekti va predmeti to'la shakllanmagan va bu borada olimlar o'rtasida hozirgacha bahs-munozaralar mavjud. Ijtimoiy-geografik tadqiqotlarning ob'ekti va mohiyati. xususidagi ilk konkret natijalarni R.M. Kabonov ishlarida uchratamiz. Jumladan, uning fikricha «ijtimoiy-madaniy» geografiya mehnat faoliyati bilan bog'langan aholi joylashuvi tiplari, uning turmush tarzi va ijtimoiy-madaniy xususiyatlarining hududiy tafovutlarini va, shuningdek, har bir ijtimoiy-hududiy omillar guruhini o'zida mujassam yetgan barcha yelementlarning murakkab uyg'unligini ko'rib chiqadi.

**57. O'tgan asrning 30-yillaridayoq** N.N. Baranskiy «sotsial geografiya» ni yaratish masalasini ko'ndalang qo'ygan yedi va keyinroq uni muhim bo'limlarining asosiy masalalarini o'rgandi. O'sha davrdayoq N.N. Baranskiy ta'kidlagan yediki, iqtisodiy geograf nafaqat aholining tarkibi, joylashuvi, aholi manzilgohlarining tavsifini, balki uning fikr-o'yarlari, urf-odatlarini va madaniyatini ham bilishi kerak. Ijtimoiy geografiya, geografiya fanlari tizimidagi yangi shakllanib kelayotgan yo'nalishlardan biridir. Uning tadqiqot ob'ekti va predmeti to'la shakllanmagan va bu borada olimlar o'rtasida hozirgacha bahs-munozaralar mavjud. Turli davrlarda bevosita aholi, ya'ni uning yashash, mehnat qilish, dam olish, sog'lig'ini saqlash va boshqa ijtimoiy, madaniy-ma'naviy hayot faoliyatlari bilan bog'liq masalalar xorijda va shuningdek, sobiq Sovet iqtisodiy geografiyasi doirasida ham o'rganib kelingan. Ушбу фан йўналишининг ноанъанавий соҳаларига табиғий географияси, жиянатчилик географияси, дин, туризм рекреация, фан ва таълим географияси сингариларни кiritиш мумкин. Та'лим географиясини o'rganishning ob'ekti biron bir hudud, makondagi ta'lim tizimlari bo'ladigan bo'lsa, uning predmeti ana shu ta'lim tuzilmalari ya'ni maktabgacha va umumiy o'rta ta'lim muassasalari, o'rta-maxsus, kasb-hunar ta'limi bilim yurtlari, oliy o'quv yurtlari, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim muassasalari kadrlar tayyorlash malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash muassasalarining faoliyati, hamda ularda ta'lim olayotganlar soni, maktabdan tashqari sharoitda bilim olayotganlar sonining hududiy o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishdan iboratdir.

**58. Jinoyatchilik geografiyasi** ijtimoiy geografiyaning uzviy qismi bo'lgan sotsial geografiyaning tarkibiga kiruvchi fan sifatida turli mamlakat yo'q rayonlarda sodir bulayotgan jinoyatchilikning hududiy xususiyat va qonuniyatlarini, ularga ta'sir etuvchi geografik omillarni o'rganadi. Jinoyatchilik so'f holdagi sotsial hodisa shaklida jamiyat rivojlanishi va mamlakat yo'q uning hududlaridagi umumiy ijtimoiy vaziyatni o'zida aks ettiruvchi muhim bir ko'rsatkichdir. Umumian olganda jinoyatchilikni geografik nuqtai nazaridan o'rganish yangi yoki tasodifiy emas. Masalan N.A. Milyukov tomonidan 1850 yilda yaratilgan birinchi iqtisodiy geografik atlasda jinoyat geografiyasi kartasi am kiritilgan edi. XX asrning 80-yillarida esa Gruziyada ushbu yo'nalish bo'yicha alohida doktorlik dissertatsiya himoya qilingan. Respublikamizda ham bu borada dastlabki qadamlar qo'yilgan. E. Rahmatov

imomidan professor A.S. Soliev rahbarligida Toshkent viloyatida jinoyatchilik geografiyasi tadqiq etilmoqda. Iqtisodiy va ijtimoiy sohalarining barchasida bo'lganidek, jinoyatchilik ham o'zining hududiy tafovutlariga ega. Ana shu hududiy xususiyatlarni tahlil etish va baholash asosida geokriminogen vaziyat aniqlanadi. Shu ma'noda, bizning fikrimizcha, geokriminologiya jinoyatchilik geografiyasining bir qismi yo'q yo'nalishi hisoblanadi.

89. **Xalqaro turizm** (sayohatlar) yildan – yilga rivojlanib bormoqda. So'nggi o'n yilliklar davomida jahonda haqiqiy turizm vasvasasi ro'y bormoqda. Turizmdan yiliga tushadigan daromad hozirda deyarli 1 trl. AQSh doll. miqdoriga yaqinlashib boshdi. Bu Hindistondan buyuk mamlakat yalpi ichki mahsulotidan tushadigan daromaddan ko'pdir. Dunyoning bosh turistlik yo'ni sayohatchilik regioni Evropa va AQSh da xalqaro turizm jadal rivojlangan. Ba'zi mamlakatlar (Meksika, Marokash, Tunis, Keniya) iqtisodiyotida turizm salmoqli o'rin tutadi. Bu gap Kipr, Barbados, Nagama, Bermud, Seyshel orollari kabi "kurort orollari"ga ayniqsa tegishlidir. Xalqaro turizmning mintaqalararo bo'yicha taqsimoti quyidagicha: Evropa 65%, Osiyo 13%, Shimoliy Amerika 12%, Janubiy Amerika 6%, Afrika 3%, Avstraliya 1%. Yuqorida ta'kidlanganidek, Xorijiy Evropa - xalqaro turizmning bosh rayonidir. Mintaqada turizm bo'yicha mamlakatlar qatoriga Frantsiya, Ispaniya va Italiyaetakchi bo'lib ularning har biriga yiliga 40-50 mln. dan ortiq turist kelib ketadi. Hozirgi kunda jahonda yeng ko'p tarqalgan dinlar - xristian, islom, hinduizm va budda dinlari hisoblanadi. Ushbu dinlardan biri-xristian dini bo'lib,ushbu dinga sayyoramizda 1,6 mlrd kishi ye'tiqod qiladilar. Xristian dini Evropa, Amerika va Avstraliyada mustahkam o'rinni yegallaydi. Bundan tashqari xristian diniga mansub kishilar Osiyo va Afrika mamlakatlarida ham mavjud. Halqaro dinlardan biri islom dini bo'lib, ushbu dinga mansub kishilar dunyo aholisining 1 mlrd. dan ortig'ini tashkil qiladi. Islom diniga mansub kishilar Arab davlatlari, O'rta Osiyo, Janubi - G'arbiy, Janubi - Sharqiy Osiyoda, Afrikaning shimolida keng tarqalgan.

60. **Инсон касалликлари** ва унинг турлича нозокомплекслари ва нозореалларини вужудга келиши ва тадрижий ўзгаришларига таъсир кўрсатувчи омилларга куйдагилар кирди:

I. Табиий —географик омиллар (иклим, ер узаси тузилиши, сув манбалари ва тупроқ, ҳайвонот ва ўсимликлар, регионнинг экологик аҳволи) инсон касалликларини вужудга келишига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади. Шунингдек, улар касалликларни ҳудудий тарқалишини белгилаб, нозореалларни вужудга келишида катта рол ўйнайди. II. Иجتимой — иқтисодий омиллар (соғлиқни сақлаш тизимини аҳволи, аҳолининг жойлашуви, зичлиги, жинс — ёш ва ижтимоий таркиби, маълумотлилик даражаси, кўчиб юриши, яшаш ва меҳнат шароитлари, шаҳар ва қишлоқлар ўрн ва тизими, транспортнинг ривожланганлик даражаси, урбанизация жараёнлари, регионнинг ҳўжалик ихтисослашуви, ишлаб чиқариш қуқларининг жойлашуви, ривожланиш даражаси, ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфраструктурасининг ҳолати ва бошқалар) нинг инсон касалликларини келиб чиқити ва нозореалларини вужудга келишидаги таъсири кўчайиб бормоқда.

61. **Тиббиёт географияси** - инсон саломатлиги ва турли хил касалliklarning вужудга келишига та'сир етувчи омил ва шароитлар, ularning mamlakat hamda rayonlarda tarqalish qonuniyatlarini xususiyatlarini o'rganadi (Chaklin A. V., 1977). Nazariy jihatdan tibbiyot geografiyasi tibbiyot va geografiya fanlarining tegishli qismlariga asoslanadi. Zamonaviy tibbiy geografik tadqiqotlar aholining salomatlik holati (kasallanish) va uni geografik omillar bilan o'zaro aloqasi, bog'liqligi, oqibatlar va ularni bartaraf etish yo'llarini aniqlash bilan belgilanadi. Bunda ayniqsa ijtimoiy-iqtisodiy omillarning hal qiluvchi rolini e'tiborga olmasdan bo'lmaydi. Tibbiyot geografiyasini o'rganishda, boshqa geografik tadqiqotlarda bo'lganidek, majmuaviy, ya'ni kompleks yondashuv ham katta ahamiyat kasb etadi. Bunda ikki xil ma'noda nazarda tutiladi: birinchidan tadqiqot ob'ektini kompleks, atroficcha, o'zaro aloqadorlikda o'rganish bo'lsa, ikkinchidan, tadqiqot jarayonida uni sintez qilish asosida ob'ektiv borliqda mavjud bo'ladigan hududiy majmualarni aniqlashdan iboratdir. Bu ayniqsa aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish sohasiga ko'proq taalluqlidir. Hozirgi vaqtda nozogeografiya tibbiyot geografiyasining muhim yo'nalishi sifatida qator masalalar bilan shug'ullanadi. Jumladan, in-son kasalliklar geografiyasining nazariy-uslubiy asoslarini o'rganadi; -inson kasalliklarining vujudga kelishi va geografik tarqalishida tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirini baholaydi; -ayrim kasalliklar geografiyasi qonuniyatlarini tahlil qiladi va tegishli (tematik) nozogeografik kartalar tuzadi; -nozogeografiya insonlarda uchraydigan turli kasalliklarning hududiy majmua va nozoareallarini tadqiq etadi, rayonlashtiradi; -nozogeografik vaziyatni baholash asosida uni yaxshilashning asosiy yo'nalishlarini prognoz qiladi va x.k.

62. **Bugungi kunda** ham kishilar orasida ayrim yuqumli kasalliklar mavjud. Qizig'i shundaki, ko'plab kasalliklarga qarshi da'vo choralarini topilgan bo'lsada yangi-yangi kasallik turlari yuzaga kelmoqda. Jumladan, «XXasr vabosi» deb nom olgan OIV/OITS kasalligi hozirgi vaqtda insoniyat kelajagiga katta xavf solmoqda. Hozirda jahonda 45 mln.gacha yaqin kishi mazkur kasallik bilan kasallangan, 30 mln. kishi esa ushbu kasallik tufayli halok bo'lgan. Afsuski, OIV/OITS ga qarshi vaktsina hanuzgacha topilgani yo'q. Olimlar ushbu kasallik virusini xuddi biologik qurol singari insoniyat hayoti uchun xavfli, deb e'tirof etmoqdalar. Bugungi kunda ushbu kasallik O'zbekiston uchun ham jiddiy muammoga aylangan. 1987-1999 yillarda OIV infeksiyasini yuqtirgan 76 kishi ro'yxatga olingan bo'lsa, 2000 yildan buyon ularning soni muttasil ortib bormoqda. Birinchi marotaba virus aniqlangan 1987 yildan 2005 yilga qadar mamlakatimizda OIV virusini yuqtirganlar soni 7600 nafarga yetdi. 1987 yildan hozirgi kungacha OIV virusini yuqtirgan 574 kishi hayotdan ko'z yumdi va ularning 70 nafariga OITS tashhisi qo'yildi. Afsuski, bugungi kunda O'zbekistonda tibbiyot geografiyasi sohasida olib borilayotgan tadqiqotlar ko'lamini keng deb bo'lmaydi. Shunday bo'lsada, hozirgi vaqtda mazkur sohani rivojlantirish borasida mahalliy olimlarimiz ham izlanishlar olib bormoqda. Jumladan,

O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi qoshidagi Salomatlikni tiklash va fizioterapiya ilmiy tekshirish institutining kurort resurslarini o'rganish-himoya qilish bo'limi xodimlari olib borayotgan tadqiqotlar yaqqol misoldir.

**63. Siyosiy geografiyaning** tadqiqot ob'ekti bo'lib hududiy siyosiy tizimlar (sistemalar) xizmat qiladi. Uning predmeti esa muayyan mamlakat doirasida jamiyatning siyosiy-hududiy tashkil etilishini o'rganishdan iborat. Shuningdek, bu fan davlatlar va ularning chegaralari, davlat tuzumi, ma'muriy-hududiy tuzilishi, mamlakat doirasida siyosiy partiya va kuchlarning joylanishi, hududiy tarkibini o'rganadi. So'nggi yillardagi jahon hamjamiyatidagi, jahon geosiyosiy tizimidagi muhim o'zgarishlar hamda davlatlararo tashkil etilgan harbiy- siyosiy uyushma yoki ittifoqlar siyosiy geografiya tadqiqot predmetini yanada kengaytirmoqda. Siyosiy geografiya ham boshqa fanlar singari o'zining mustaqil ilmiy tadqiqot ob'ekti va predmetiga ega bo'lishi bilan birga, o'zi mansub bo'lgan zamonaviy iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning ilmiy tadqiqot ob'ekti bilan hamohangdir. Ma'lumki, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya ijtimoiy geografik fan tarmog'i sifatida jamiyatni yoki hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni (Manak, 1985) o'rgansa, bunga uyg'un holda siyosiy geografiya jamiyat rivojlanishining hududiy-siyosiy jihatlarini tadqiq qiladi. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, siyosiy geografiyaning asosiy ilmiy tadqiqot ob'ekti – bu hududiy siyosiy tizimlar bo'lib xizmat qiladi.

**64. siyosiy geografiyaning** fan sifatida shakllanish tarixi uncha uzoq emas. Dastavval «siyosiy geografiya» tushunchasi, ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, XVIII asrning 20-50-yillarida Peterburgda (Rossiyada) xizmatda bo'lgan nemis olimlari G. V. Kraft va X. N. Vinsgeymlar tomonidan tilga olingan. Ular ushbu tushunchani geografiya fanining bir qismi, tarixiy geografiya va statistika (davlatshunoslik) bilan aloqadorligini ta'kidlashgan. Siyosiy geografiyani haqiqiy fan sifatida shakllanishini esa ko'pchilik nemis geografi va sotsiologi Fridrix Fon Ratsel nomi bilan bog'laydilar. U 1898 yilda shu nomda kitob nashr ettirganligi uchun siyosiy geografiyaning «otasi» deb tan olingan. Shu bilan birga Ratselning aynan mazkur asari tufayli shved R. Chellen «geosiyosat» tushunchasini yaratdi. Siyosiy geografiya – geografik fan sifatida quyidagicha ichki tuzilishga ega:

a) umumiy va nazariy siyosiy geografiya (ilmiy – nazariy asoslarini o'rganadi); b) funtsional (tarmoq) siyosiy geografiya (jamiyat geosiyosiy faoliyatining turlari (davlat, partiya, ijtimoiy, diniy, etnik, harbiy), elektoral geografiya, etnosiyosiy geografiyani o'rganadi); v) mintaqaviy (integral) siyosiy geografiya (turli darajadagi geosiyosiy tizimlarni, ularning shakllanishi, xarakteristikalari, mamlakatlarning siyosiy – geografik tipologiyasini o'rganadi); g) amaliy siyosiy geografiya – ushbu fanni amaliyotga chiqishini taminlovchi boshqaruv, talimiy, siyosiy, kartografik, mafkuraviy yo'nalishlarini o'rganadi.

**65. Siyosiy geografiya** keng ma'nodagi ijtimoiy geografiya-ning bir qismidir. U iqtisodiy, sotsial-iqtisodiy va sotsial geografiya bilan bir qatorda o'zining alohida blokini shakllantirmoqda. Siyosiy geografiya geografiya va siyosatshunoslik qirrasidagi ijtimoiy geografik fandır. U o'z navbatida tarix va geosiyosat bilan ham yaqindan aloqa qiladi. Biroq, geosiyosat va siyosiy geografiya bir-biriga juda yaqin bo'lsa-da, ularning orasida farq bor: geosiyosat asosan davlatlarning tashqi siyosati, siyosiy geografiyaning tadqiqot ob'ekti esa ularning ichki hududiy-siyosiy tuzilishidir. Ayni vaqtda har ikki fan ham jahon geosiyosiy tizimi, siyosiy xaritasi bilan ish tutadi. Geosiyosat – bu, avvalo qirraviy fan, ya'ni u geografiya va siyosatshunoslik fanlari qirrasida vujudga keldi. Boshqacha qilib aytganda, geosiyosat «koyog'i bilan yerga-geografiyaga, boshi bilan esa siyosatshunoslikka – davlat siyosatiga tutashtigan. Ulardan qaysi biri geosiyosatni shakllanishda birlamchi asos ekanligi borasida esa uning hudud bilan bog'liq tomoni, ya'ni har qanday davlatni tashkil topishining ilk sharti hisoblangan hudud asos, poydevor ekanligini ta'kidlash joiz. Xaqiqatdan ham, ko'pchilik tadqiqotchilarning xaqli ta'kidlashlaricha agarda geosiyosat bevosita va asosan davlat, davlatlar va ularning hayot faoliyatlarini bilanbog'liq siyosiyxududiy jaryonlarni qamrab oladi

**66. Global muammolar** tushunchasi. XX asrning oxirgi o'n yilliklari dunyo xalqlari oldiga ko'plab o'tkir va murakkab muammolarni ko'ndalang qilib qo'ydi, ular global muammolar nomini oldi. Global muammolar deb, shunday muammolarga aytiladiki, ular ko'lami jihatdan butun dunyo, butun insoniyatni qamrab olib, uning hozirgi va kelajagi uchun havf tug'diradi. Hamda o'zlarining yechimi uchun barcha davlat va xalqlar kuchlarining birlashuvi, birgalikda jipslashib harakat qilishini talab etadi.

**Bular:** 1. Tinchlik va qurolsizlanish, yangi jahon urushining oldini olish muammolari. 2. Ekologik muammo. 3. Demografik muammo. 4. Energetika va xom-ashyo muammolari. 5. Oziq-ovqat muammo. 6. Dunyo okeanidan foydalanish muammo. 7. Kosmosni tinch maqsadda o'zlashtirish. Global muammolari bir biriga uzviy bog'langan. Masalan energetika va xomashyo muammo ekologik muammo bilan, ekologik muammo demografik muammo bilan, demografik muammo esa oziq ovqat muammo bilan bog'liq. Global muammolarning eng dolzarblari qurolsizlanish muomosisidan qaloq mamlakatlarni rivojlantirish muammo bo'lib bormoqda

**67. Barcha tarixiy** davrlar va bosqichlarda urushlar jamiyat rivojida o'z muxrini (asoratini) qoldiradi. Biroq ilgari qachon butun-butun mamlakatlar va hatto materiklarning yo'q bo'lib ketish real «imkoniyati» bo'lmagan. Bunday «imkoniyat», ya'ni global havf asming ikkinchi yarmida yadro qurolni va shu bilan birga raketa texnikasi yaratishi munosabati bilan vujudga keldi. Mana shuning uchun ham tinchlik va qurolsizlanish, yangi jahon urushining oldini olish, insoniyatning qirilib ketmay, o'zini o'zi saqlab qolishi muammo haqiqatdan ham hozirgi kunimizning eng birinchi muamosiga aylandi. Faqat 80-yillar oxiri 90-yillar boshiga kelib, uni haqiqiy yechishga asos solindi. «Sovqat urush» tugatildi. Hozir jahon yadro qirg'ini havfi amalda qolmadi. Biroq ommaviy qirg'in qurollarning regional ziddiyatlar bilan uyg'unlikda tarqalishining hamon davom etishi dunyo uchun yanada katta havf tug'dirmoqda. Hozirgi vaqtda ko'pchilik global muammolarning og'irlik markazi tabora rivojlanayotgan

mamlakatlarga siljimoqda. Ularning qoloqlik ko'lamini nihoyatda kattadir. Bu qoloqlikning asosiy ko'rinishi va uning vaqtda sababi-kambag'allik, qashshoqlikdir. Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarida aholining 10% mutloq qashshoq sharoitda yashaydi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda oziq-ovqat muammosi eng dramatik tomon tomonlari xususiyatga egadir. Ocharchilik rivojlanayotgan mamlakatlarning umumiy qoloqligi va kambag'allik haqida Bugungi kunda «ocharchilik» geografiasini avvalo, Afrika va Osiyoning eng qoloq «yashil inqilob» deb atalgan mamlakatlari belgilaydi; bu mamlakatlarda aholining katta qismi ochlik o'lim chegarasida yashaydi. Bu Koshmos-dunyo miqyosidagi muhit, insoniyatning umumiy mulki (boyligi) hisoblanadi. Kosmik dasturlar ancha murakkablashgan hozirgi vaqtda bu dasturlarni bajarish ko'plab mamlakatlar va xalqlarning texnikaviy, iqtisodiy, aqliy imkoniyatlarini jipslashtirishni talab etadi. Shu sababli kosmosni o'zlashtirish eng muhim salqaro, global muammolardan biri bo'lib qoldi. Harbiy dasturlardan voz kechishni ko'zda tutuvchi kosmosni fanning maqsadlari o'zlashtirish dasturi, eng yangi fan va texnika, ishlab chiqarish hamda boshqaruv yutuqlaridan foydalanishga asoslanadi. Demografiya muammosi «asr muammolari»dan biri. Bu muammoning o'zaro ziddiyatli ikki jihati bor. Birinchidan, mavjud demografik krizis tashvishga solmasligi mumkin emas. Chunki u hozirning o'zida bir qator mamlakatlarda aholi ko'payishi muvozanatining buzilishiga, uning tez qarib qolishi va sonining kamayib ketishiga olib keladi. Demograf (aholishunos)lar bu jarayonni depopulyatsiya deb ataydilar. Ikkinchidan, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining ko'pchilik mamlakatlarida aholining hamon tez o'sishi tashvish tug'dirmoqda. Buning ustiga aholi tarkibida yoshlarning ulushining juda katta ekanligi sharoitida tabiiy o'sish sur'atlarining tezda pasayishini kutish qiyin. Shunga qaramay, demograf olimlarning qayd qilishicha 60-yillarga to'g'ri kelgan demografik portlash cho'qqisi endi ortda qoldi. Aholi ko'payishining ikkinchi tipiga kiruvchi barcha regionlarda (Afrika bundan mustasno) aholi tug'ilishi va o'sishining kamayishi boshlandi. Demografik muammoni hal qilish uchun BMT «Aholining tarqalishiga doir butun jahon harakat dasturini» qabul qildi.

69. **Атроф мухитдаги катта кўламадаги салбий экологик ўзгаришлар XVII асрдан бошланган ва XX асрнинг бошларига келиб ер юзидagi экологик системаларнинг 20% бузилган.** XX асрнинг иккинчи ярмига келиб кisman ва тўла бузилган экосистемалар хиссаси 63% дан ошди. 1960-йиллар охирида ривожланган гaрб мaмлaкaтлaрiдa aтpoф мyxитинг ифлoслaнишигa қaрши кyчли жaмoaтчилик хaрaкaти вyжyдгa кeлгaн, дaстлaбки eкoлoгик кoнyнлaр қaбул қилинган, минггa яқин eкoлoгия вa ривожлaниш мaсaлaлaри билaн шyғyллaнaдигaн тaшкилoтлaр тyзилди. 1968- йили 10 тa дaвлaтдaн 30 кишидaн ибopaт фaн, мaдaният, мaopиф, бизнec вaкиллaри «Рим клуби» дeб нoмлaнган нoдaвлaт тaшкилoтини тyзилди. Клуб aъзoлaри инcониятнинг хoзирги вa кeлaжaкдaги мyрaккaб aхвoлини мyхoкaмa қилиш вa инкирoздaн чиқaриш йўллaрини ўргaнишни aсoсий мaқcад дeб бeлгилaдилaр. 1972 -йил 13 -мaртдa «Рим клуби» yчyн тaйёрлaнган «Ўcиш чeгaрaлaри» мaърузaси эълон қилинди. Мaърузaдa cайёpамиз кeлгyси eкoлoгик хoлaтини бaшopaт қилиш бўйичa глoбaл мoдeл тaхлил қилинган. Мoдeлдa cайёpада ўcишни вa yнинг чeгaрaсoни бeлгилaйдигaн бeш aсoсий oмил: aхoли cони, кишлoк хўжaлик ишлaб чикaриши, тaбиий рecypcлaр, cанoат ишлaб чикaриши вa aтpoф мyxитнинг ифлoслaниши aсoc қилиб oлинган. Мaърузaдa aхoли cонининг oртиши cуръaтлaри вa иcтeъмoл мoдeли ўзгaрмacа XXI аcрнинг 30-йиллaригa кeлиб чyқyр eкoлoгик инкирoзлaр бaшopaт қилинган.

70. **XX-асрнинг 80-йилларида XIX-асрнинг oxiriga қaрaгaндa шимoлий yapим шaрдa o'rtacha harorat +0,6 C ga ko'tarilganligi ma'lum. "Parnik effekti".** Bашopaтlаrga қaрaгaндa аcримизning бoшлaридa cаyyopaмиздaги o'rtacha harorat, yana +1,2 C ga ko'tarilishi мyмkin. Yер yуzасининг o'rtacha harorati esa +15 C hisoblanadi. Kаpбoнaт aнгидрид миqdoriga bog'liq. Atmosferada freonlarning oртиши билaн bog'lab tushuntirish мyмkin. Bunday pаmіk эффектining yарalishida IES dа AES lаrning хиссаси kаttа. 1994-уылдa Kіoto bayonnomasi tuzildi. Bunda "Issiqlik gаzаrіnи ишлaб чикaришni 10-уил ичидa 5%gа kаmаyтиrиш to'g'risida" nіzom qаbul қilingan. Iqlim o'zgarishini o'rganish muammolari Buyuk Britaniya olimlari zimmasidadir. Gollandiyadagi to'g'on buziladigan bo'lsa bu davlat hududining 2/3 qismi suv ostida qoladi. Haroratning ko'tarilishida atmosferada karbonat anhidrid va freonlarning ko'payishi bilan bog'liq. Parnik effektiga oid fikr mulohazalar XX-asrning 60-70 yillarida bаshopаt қilingan edi. Bunga kо'ra sаyyorаmiz iqlimni gлoбaл ko'lamdа o'zgarishi bаshopаt қilingan. Аgаr pаrnik эффектi hоzirgi dаvрdаgidek rivojlansa, har o'n yilda harorat 0,5 C ga ortadi. Bu o'tilmagan salbiy oqibatlar olib kelishi мyмkin. Aniqlangan mа'lumotlаrgа qаrаgаndа, аgаr hаrоrаt 3–4 C gа оrtса, iqlim mіntaqаlаrining чeгaрaлaри yуzlab kіlоmеtr шимolгa vа jаnubgа чоzilishi мyмkin. Antarktida, Grenlandiya va Shimoliy muz okeanidagi muzliklar erib ketishi oqibatida dunyo okeani sathi 66 m ga ko'tarilishi va 25% aholi yashab turgan sohillarni suv bosishi мyмkin.

71. **Умуман олганда, экология мустакил фан сифатига XX асрнинг бошларидa юзага кeлган (Одум, 1986). Г.В.Стадникий, А.И.Родионовлар фикрича, «экология» - бу тирик мавжудотларнинг улар хаёт кечирадиган тaшкiл мyxит билан ўзарo муносабатларини ўрганадиган фандир.** Яна шундай таърифлардан бирида экология тирик мавжудотларнинг хаёт фаолияти конуниятларини, улар хаёт кечирадиган табиий мухитни инсон омилининг таъсирини ҳисобга олган ҳолда ўрганадиган фандир, дeб тaъкидлаган (Радкевич, 1972). Экология фани аънаваний тарзда табиатшуносликнинг турли соҳалари билан боғланган (биология, кимё, география, тиббиёт). Шу сабабдан кейинги йилларда «географик экология», «глобал экология», «математик экология», «кимёвий экология» каби тушунчалар юзага кeлмoқдa. Ижтимоий ёки социал экология социал географияга жуда яқин. Социал экологиянинг шаклланишида эса инсон экологиясининг роли катта бўлган. Баъзи маълумотларга кўра, инсон экологиясининг маркази А+Ш нинг Чикаго шаҳри

хисобланади. Чикаго университети география фанининг социология билан биргаликда ривожланиши натижасида инсон экологияси вужудга келди. Унинг муҳим тармоғи сифатида шаҳар экологияси (урбоэкология) шаклланди. Шунинг учун Чикагонинг урбоэкология илмий мактаби дунёга машхур. Айни пайтда инсон экологияси биогеографиянинг ривожланишига ҳам сезиларли даражада таъсир кўрсатди. Алоҳида қайл этиш жоизки, «Инсон экологияси» тушунчасини биринчилар қаторида 1921 йилда америкалик олимлар Бордшерс ва Парк тиббиёт фанининг бир қисми сифатида ишлатишган.

72. 1960-йиллар охирида ривожланган г'arb мамлакатларида атроф муҳитнинг ifloslanishiga qarshi kuchli jamoatchilik harakati vujudga kelgan, dastlabki ekologik qonunlar qabul qilingan, mingga yaqin ekologiya va rivojlanish masalalari bilan shug'ullanadigan tashkilotlar tuzildi. 1968- yili 10 ta davlatdan 30 kishidan iborat fan, madaniyat, maorif, biznes vakillari «Rim klubi» deb nomlangan nodavlat tashkilotini tuzishdi. Klub a'zolari insoniyatning hozirgi va kelajakdagi murakkab ahvolini muhokama qilish va inqirozdan chiqish yo'llarini o'rganishni asosiy maqsad deb belgiladilar. 1972- yil 13- martda «Rim klubi» uchun tayyorlangan «O'sish chegaralari» ma'ruzasi e'lon qilindi. Ma'ruzada sayyoramiz kelgusi ekologik holatini bashorat qilish bo'yicha global model tahlil qilingan. Modelda sayyorada o'sishni va uning chegarasini belgilaydigan besh asosiy omil: aholi soni, qishloq ho'jalik ishlab chiqarishi, tabiiy resurslar, sanoat ishlab chiqarishi va atrof muhitning ifloslanishi asos qilib olingan. Ma'ruzada aholi sonining ortishi sur'atlari va iste'mol modeli o'zgarishi XXI asrning 30- yillariga kelib chuqur ekologik inqirozlar bashorat qilingan. «Rim klubi»ning e'lon qilingan keyingi global modellarida (1974; 1990; 1992) yangi sharoitlar hisobga olingan, o'sish istiqbollari, ekologik xalokat xavfiga qarashlar o'zgartirildi. 1972 yil 5 iyunda Stokgolmda Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) ning Atrof muhit bo'yicha birinchi Umumjahon Konferentsiyasi o'tkazildi. Unda 113 davlat vakillari qatnashdilar.



ўшбу давлатларнинг иқлимий ҳусусиятлари шу сабабларга кўра асосан континентал, кўп ҳолларда кескил континенталдир. Шунингдек, рельеф-геологик ҳусусиятлари ўлканинг ўзига хос иқтисодий географик имкониятларини келтириб чиқаради. Иқтисодий-географик ўхшашликлари аввало мазкур давлатларнинг турли табиий бойликларга ва аҳолисининг ўзига хос демографик кўрсаткичларга, эгаллиги, меҳнат ресурсларига бойлиги, диний эътиқодларининг яхлитлиги, ягона атроф-муҳит ва иқлим кўрсаткичлари асосида, аҳолининг яшаш ва ишлаб чиқариш фаолиятлари (сўғорма деҳқончилик)нинг ўхшашлиги, мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражасининг яқинлиги, саноат ва қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашганлиги билан белгиланади. Хусусан. Минтақа давлатлари иқтисодиёти собиқ иттифоқ даврида асосан хом ашё, ярим хом ашё ишлаб чиқаришгагина ихтисослашган эди.

#### **27. O'rta Osiyo davlatlarining siyosiy geografik o'rni va uning mintaqa rivojlanishiga tasiri.**

Ўрта Осиё минтақаси Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон давлатларидан ташкил топган бўлиб, умумий майдони 4 млн км<sup>2</sup> дан зиёд ва аҳолиси 60 млн киши. У дунё ҳудудининг 3 % дан кўпрогини ва аҳолисининг 1 % га яқинини ташкил этади. Ўрта Осиё минтақасининг табиий шароити ўта хилма-хил, ҳудуди ресурсларга бой. Табиий шароит деб инсоннинг яшаш ва меҳнат қилиш шароитини келиб чиқишига дахлдор бўлган табиат унсурлари ва қувватларига айтилади. Булар жойларнинг рельефи, иқлими, тупроқ-сув каби шароитларидир. Минтақа рельефи ҳусусиятларида текисликлар Қозоғистон, Туркменистон ва Ўзбекистон давлатларида аҳамиятли бўлиб, минтақа ҳудудининг ¼ қисмини ташкил қилади. Тоғлар ва ясси тоғликлар минтақа ҳудудининг атиги ¼ қисмини эгаллайди ва Тожикистон ҳамда Қирғизистонга хосдир. Улар республикалар иқтисодиётининг шаклланиши ва ривожланишида муҳим роль ўйнайди.

#### **28. O'rta Osiyo tabiiy resurslari (yer, suv, tuproq, qazilma boyliklari, rekreatsiya va boshqa) va ularning mintaqa taraqqiyotidagi ahamiyati.**

Марказий Осиё ҳудуди турли хил табиий ресурсларга бойдир. Минтақада айниқса минерал табиий ресурслар ҳамда қуёш, оқар сув(дарё), шамол геотермал каби энергия воситалари дунёвий аҳамиятга молик, аксинча, сув, ўрмон ресурслари эса анча кам. Ҳозирги вақтда иқтисодий жиҳатдан энг аҳамиятли табиий ресурс турини минерал табиий бойликлари (ер ости қазилма бойликлари) ташкил этади. Минтақада ер ости қазилма бойликларининг деярли барча турлари мавжуд. Минтақа ёқилғи-энергетика ресурсларига жуда бой. Кўмир Туркменистондан бошқа барча мамлакатларда мавжуд. Энг катта кўмир захираларига Қозоғистон эга. Кейинги ўринларда Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тожикистон туради.

Нефть барча мамлакатларда топишган. Унинг захиралари айниқса Қозоғистон, Туркменистон ва Ўзбекистонда катта, аксинча тоғли республикаларда кам.

Табиий газга текислик давлатлари—Туркменистон, Ўзбекистон ва Қозоғистон анча бой. Аммо Қирғизистон ва Тожикистонда унинг аҳамиятли конлари ҳозиргача топилмаган.

Минтақа мамлакатларидан темир рудасига фақат Қозоғистон бой, бошқа давлатларда унинг саноат аҳамиятига эга бўлган конлари учрамайди. Лекин рангдор металллардан мисга ҳамда полиметал рудаларига Қозоғистон ва Ўзбекистон, симоб ва сўрмага Қирғизистон ва Тожикистон бой. Фақат Туркменистонда деярли металл қазилма бойликлар конлари учрамайди.

Ўрта Осиё ҳудудлари кимёвий минерал ресурсларга ҳам анча бой. Жумладан фосфоритнинг йирик конлари Қозоғистон ва Ўзбекистонда мавжуд. Турли туз конлари минтақанинг барча давлатларида катта захираларда эга. Йирик олтингугўрт кони эса фақат Туркменистонда мавжуд. Минерал қурилиш материаллари барча давлатларда катта захираларга эга.

**29. Markaziy Osiyo aholisi (tabiiy ko'payishi, diniy, jinsiy, yosh tarkibi, geografik joylashishi, zichligi).** Ўрта Осиё аҳолисининг умумий сони ҳозирги вақтда (2006 й.), 60 млн кишини ташкил этди. Шу жумладан Ўзбекистонда 26,1 млн; Қозоғистонда 15,2 млн; Тожикистонда 7,3 млн; Туркменистонда 6,7 млн ва Қирғизистонда 5,2 млн кишига тенг бўлди. Аҳолишўносларининг прогнозига қараганда 2025 йилга бориб мамлакатлардаги аҳолининг сони қўйидагича бўлар экан: Ўзбекистонда 43,3 млн; Қозоғистонда 20,5 млн; Тожикистонда 13,1 млн; Туркменистонда 7,9 млн ва Қирғизистонда 7 млн киши. Ўрта Осиё регионидида умумий аҳоли сони 2025 йилга бориб 92 млн кишига етиши мумкин. Аҳоли

ушишининг барча давлатларда бир хилда эмаслигига минтақада шаклланган мураккаб тарихий-географик, ва иқтисодий-ижтимоий ҳусусиятлар катта таъсир кўрсатмоқда. Минтақа аҳолисининг асосий қисми Ўзбекистонда яшайди(43,5%).

Ўрта Осиё давлатлари аҳолисининг юқори суръатлар билан ўсиши (Қозоғистондан ташқари) асосан табиий ўсиш ҳисобига бўлмоқда. Табиий ўсиш кўрсаткичига кўра Ўрта Осиё давлатлари МДХ да олдинги ўринда туради. Табиий ўсиш кўрсаткичи бўйича кейинги йилларда Туркменистон юқори кўрсаткичга эга бўлмоқда. Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон, ва Қозоғистон Республикаларида минг киши ҳисобига табиий ўсиш 26,6; 25,6; 21,4; ва 11,8 кишини ташкил этган.

ЎО Республикаларида табиий ўсиш бир хил эмас. Биргина 1990-1997 йилларнинг ўзида Ўзбекистон аҳолиси 13,3 % га кўпайди. Қозоғистонда аҳоли сони камайиши кўзатилади. Бунинг асосий сабаби табиий ўсишнинг камайиб бораётганлигидир. 1990 йил ҳар минг кишига табиий ўсиш 18,1 киши тўғри келган бўлса, бу кўрсаткич 1997 йилда 5,0 кишига тенг бўлди. Қозоғистоннинг қишлоқ жойларида бу кўрсаткич 20,4 кишини ташкил этади. Шунингдек Тожикистонда 1990-97 йилларда табиий кўпайиш юқори бўлиб, МДХ давлатлари орасида етакчи ўринни эгаллаган. Кейинги йилларда мамлакатдаги ўзаро келишмовчиликлар оқибатида аҳолининг табиий ва механик ўсишида камайишлар кўзатилади.

**30.Markaziy Osiyoda urbanizatsiya darajasi, yirik shahar va shahar aglomeratsiyalari. Aholi migratsiyasi va uning sabablari.** Ўрта Осиё аҳолисининг географик жойлашувига ҳам объектив ҳам субъектив омиллар таъсир кўрсатмоқда. Водий ва воҳалар, қадимий вилоят марказларида аҳоли кўп ва зич яшайди. Минтақанинг барча ҳудудларида шаҳар аҳолисига қараганда қишлоқ аҳолиси кўпчиликни ташкил қилади. Яъни умумий аҳолининг 45 % и шаҳарларда, қолган 55 % эса қишлоқларда яшайди. Тожикистон Қирғизистон ва Ўзбекистон Республикаларида урбанизация жараёни жуда секин кечмоқда. Урбанизация даражаси бўйича Қозоғистон ЎО давлатлари ичида энг юқори кўрсаткичга эга.

Йирик маъдан конларининг топилиши ва ишга туширилиши, янги ерларни ўзлаштирилиши ва йирик ирригация-мелиорация ишларини амалга оширилиши билан аҳоли жойлашувига ўзгаришлар бўлмоқда.

Урбанизация даражаси ҳозирги вақтда Қозоғистонда 57 % ни, Туркменистонда 45 % ни, Ўзбекистонда 36 % ни, Қирғизистонда 37 % ни, Тожикистонда 27 % ни ташкил этмоқда.

Ўрта Осиё ҳудудига аҳолининг зичлиги ҳар бир кв.км га 15,0 киши тўғри келади. Бу кўрсаткич Ўзбекистонда-58, Қозоғистонда-5,6, Тожикистонда-50, Туркменистонда-14, Қирғизистонда-26,2 киши тўғри келади. Аҳоли зичлигининг давлатлар орасида кескин фарқ қилиши аҳолининг ҳудудий таркиби, табиий ўсиш коэффициенти, тарихий омил бошқалар билан боғлиқ.

**31.Markaziy Osiyoda mehnat resurslari, aholining iqtisodiyot tarmoqlarida bandligi.**

Пахта етиштириш ва уни дастлабки қайта ишлаш билан боғлиқ барча ишлаб чиқариш соҳаларининг рағбатлантирилиши натижасида Фарғона ва Зарафшон водийларида Тошкент воҳасида дастлабки саноат корхоналари юзага кела бошлаган эди. Шу билан бирга тоғ-кон саноати. Транспортга хизмат қилиш соҳаси, қурилиш материаллари саноати каби тармоқлар ҳам ўзининг дастлабки одимларини ташлаган эди. Шундай қилиб, минтақа халқ ҳўжалигининг асосан товар хом-ашё маҳсулотларини билан ишлаб чиқаришга ихтисослашувига асос солинган эди.

Иттифоқ даврида бу жараён яна чуқурлашди ва охирига етказилди. Даставвал минтақада тоталитар Қизил империя-Совет давлатининг асл манфаатларига хизмат қиладиган стратегик маҳсулотлар-пахта, пилла, сабзаот, мева, тоғ-кон маҳсулотлари, ёқилғи, рангли, қимматбаҳо ва нодир металлларни етиштирувчи тармоқларни ривожлантиришга зўр берилди. Халқ ҳўжалигининг бошқа тармоқлари (машинасозлик, кимё, қурилиш материаллари, электрэнергетика, енгил, озиқ-овқат саноатлари) эса юқорида қайд қилинган стратегик аҳамиятга маҳсулотларни янада кўпроқ ва арзонроқ ишлаб чиқаришга ёрдам берувчи йўналишлар сифатида қаралди.

**32.Markaziy Osiyo xo'jaligining tarixiy shakllanishi va rivojlanishi. Halqaro mehnat taqsimotida tutgan o'rni.** Жўмладан, Ўрта Осиё давлатларида машинасозлик саноати асосан маҳаллий қишлоқ ҳўжалиги эҳтиёжлари учунгина зарурий машина ва ускуналар ишлаб чиқаришга ихтисослашган, кимё саноатининг эса асосий вазифаси деб қишлоқ ҳўжалиги учун зарурий минерал ўғитлар ва заҳарли

41. Yaqin va uzoq xorij davlatlari bilan Markaziy Osiyo davlatlarining olib borayotgan iqtisodiy aloqalari, eksport va importmahsulotlari. 1991 йилнинг декабрь ойида Беларусь, Украина ва Россия Федерацияси давлат раҳбарлари Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини барпо этиш тўғрисидаги битимни имзоладилар. Бу битимда Собиқ Иттифоқнинг халқаро ҳуқуқ ва геосиёсий тизим сифатида барҳам топганлиги ва МДҲ ташкил топганлиги эълон қилинди. Беларусъ, Қозоғистон, Россия Федерацияси, Тожикистон, Туркменистон ва Украина МДҲга аъзо бўлиб кирдилар. 1992 йилда Арманистон, Молдова, Қирғизистон ва Ўзбекистон, 1993 йилда Озарбайжон МДҲга аъзо бўлди.

МДҲ фаолиятнинг дастлабки йилларида (1991-1994 йилларда) Ҳамдўстликка аъзо мамлакатларда миллий манфаатлар устувор ўринга эга бўлди. Бунинг натижасида ўзаро ташқи савдо алоқалари сезиларли даражада заифлашди, МДҲ мамлакатларининг аксарияти узоқ хориж мамлакатлари билан иқтисодий ҳамкорлик муносабатларини ривожлантиришга устуворлик бердилар. Экспертлар фикрича, Собиқ Иттифоқ республикалари ўртасидаги ҳўжалик алоқаларининг бузилиши натижасида пировард маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 35-40 фоизга камайди.

42. Qozog'iston Respublikasining geografik o'rni, maydoni, chegaralari, tabiiy boyliklari va ularning joylashuvi. Қозоғистон Республикаси пойтахтлари ролини ҳам турли даврларда турли шаҳарлар ўтадилар. Булар Оренбург (1920-1925й.), Қизилўрда (1925-1929й.) ва Алмати (1929-1998й.). Сўнгги пойтахти этиб Астана (олдинги Ақмўла) шаҳри танланди.

Ҳозирги вақтда Қозоғистон Республикаси маъмурий ҳудудий таркибида 14 област мавжуд, улар бешта иқтисодий раёнга бирлаштирилган.

Қозоғистон Республикасининг умумий майдони 2724900 км<sup>2</sup>, умумий майдони бутун ер шари майдонининг 2 % ни, Осиёнинг 6,1 % ни, минтақа ҳудудининг 2/3 қисмидан кўпрогини ташкил қилади. Катталигига кўра у МДҲда Россиядан кейин 2, жаҳонда эса 9 ўринни эгаллайди. Аммо аҳолисининг сони (15,2 млн. киши, 2006й.)га кўра у МДҲда 3, жаҳонда эса 52 ўринда туради.

Қозоғистоннинг географик ўрни ҳам ўзига хос. У Евросиё материгининг марказида, Марказий Осиё минтақасининг шимолӣй томонини эгаллайди. Унинг ҳудуди Россия Федерацияси ва Туркияга ўқшаб Европа ва Осиё қитъалари бўйлаб жойлашган.

Унинг ҳудуди шимолдан жанубга 1800 км, ғарбдан шарққа эса 3000 км га чўзилган ва қуруқликда 5 та давлатлар (Россия, Хитой, Қирғизистон, Ўзбекистон ва Туркменистон) билан чегарадош. Чегараларининг умумий узунлиги 13331 км ни ташкил қилади. Шунингдек, 600 км масофада Россия, Озарбайжон, Туркменистон билан Каспий денгизи орқали ҳам чегараларга эга Табиий ресурсларга Қозоғистон анча бой. Айниқса табиий минерал ресурслар кўлами ва хилма-хиллиги бўйича. У МДҲ давлатлари орасида мис, кўрғошин, рух, қумуш, вольфрам, висмут, ванадий, барий заҳиралари бўйича биринчи, нефть, молибден, кадмий, боксит, фосфорит, асбест заҳиралари бўйича иккинчи, кўмир, темир рудаси, кўпала турдаги минерал қурилиш материаллари заҳиралари бўйича учинчи ўринларни эгаллайди

43. Qozog'iston Respublikasi sanoat va qishloq xo'jaligining yetakchi tarmoqlari va ularga tavsif.

Саноати. Республика ҳўжалигининг етакчи тармоғи саноатдир. 2006 йил маълумотига кўра таркиби ва уларнинг маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмига кўра (% ҳисобида) тутган ўрни қуйдагича: ёқилғи-энергетика 26,6 %, металлургия-26,1 %, кимё нефтокимё -4,0 %, машинасозлик ва металлсозлик-5,4 %, қурилиш материаллари, ойна ва чинни-куллолчилик 5,5 %, ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз-2,4 %, енгил саноат 12,1 % ва озиқ овқат саноати -17,9 %.

Қишлоқ ҳўжалиги. Маълуки қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқариши ер ресурсларига асосланган. 2003 йилнинг 1 январидаги статистик маълумот бўйича, республиканинг жами қишлоқ ҳўжалигига яроқли ерлар 78,6 млн га-ни ташкил қилди.

Республика қишлоқ ҳўжалигининг муҳим хўсусиятларидан бири ишлаб чиқарилаётган жами маҳсулотлари ҳиссасида деҳқончиликнинг устунлик қилишидир. Сўнгги маълумотларга кўра, деҳқончиликнинг ҳиссасига 56,9 % дан кўпроқ қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари тўғри келади.

44. Tojikiston Respublikasining geografik o'rni, maydoni, chegaralari, tabiiy boyliklari va ularning joylashuvi. 1991 йил 9 сентябр Тожикистон республикасининг мустақиллик куни ҳисобланади. Шу нўндан бошлаб Тожикистон республикаси жаҳон сиёсий харитасида мустақил давлат сифатида фаолият

кўрсатиб келмоқда. У БМТнинг кўплаб сиёсий, иқтисодий-молиявий, ижтимоий ташкилот ва жамиятларнинг аъзосидир.

Тожикистон республикасининг иқтисодий географик ўрни (ИГЎ) ўзига хосдир. Унинг ИГЎси бир қатор омиллар асосида маълум нуқулаликларга эга. Булар ҳозирги вақтда қуйидагилардир:

1. У Марказий Осиёнинг чекка жануби-шарқда жойлашган, Табиий шароитининг хусусиятлари асосан унинг рельефи билаи узвий боғланган. У қўшилари Қирғизистон, Хитой ва Афғонистон билан баланд тоғлар ва ён бағирлари жуда тик даралар ҳамда дарёлар билан чегарадоши, шу тўғйили ана шу қўшилари билан ҳозирги вақтда Тожикистоннинг иқтисодий алоқалари тўғридан тўғри деярли олиб борилмайди. Унинг жаҳонга чиқиш имкониятлари фақат Ўзбекистон орқалигнна олиб борилмоқда. Минерал ресурсларнинг барча гуруҳлари республикада учрайди. Ёқилғи минерал ресурслар орасида қўнгир кўмир конлари кўпроқдир. Улар орасида Шўрб (қўнгир кўмир), Фан-Ёнғоб (тошкўмир) конлари анча аҳамиятли. Нефть конлари фақат Қуйи Вахш водийсида ва Конибодом районларида топилган. Лекин улар анча кам қувватли конлардир. Мўҳим қазилма бойликларида полиметалл, вольфрам, сўрьма, олтин, нефелин, қалайи, турли тарқонқ рангдор металлар ҳисобланади.

#### 45. Tojikiston Respubliksi sanoat va qishloq xo'jaligining yetakchi tarmoqlari va ularning tavsifi.

**Хўжалиги.** Тожикистон халқ хўжалиги аграр–индустриал характерга эга. **Саноати.** 2000 йил маълумотиға кўра республика миллий даромадининг 35 % дан кўпроғини саноат тармоқлари берди. Саноатининг тармоқлар таркиби (ишлаб чиқарилган маҳсулотлар қиймати, фоиз ҳисобида) қуйидагича; ёқилғи-энергетика - 16,2 %, металлургия-17,0 %, кимё ва нефт - кимё-3,0 %, қурилиш материаллари, чинни ва ойнасозлик-2,6 %, ёғочни қайта ишлаш за целлюлоза- қоғоз-0,9 %, енгил саноат-36,2 %, озиқ-овқат саноати-12,5 %. Бошқача айтганда, Тожикистонда бошқа республикаларға нисбатан аҳоли истеъмолли маҳсулотлари ишлаб берувчи енгил ва озиқ-овқат саноатларининг ҳиссаси анча юқори (48,7 %). Ақинча оғир саноат тармоқлари нисбатан сўст ривожланган. халқ хўжалиги ўз йўлида бир қатор муаммоларнинг ечимини топиши талаб қилинади. **Қишлоқ хўжалиги.** Тожикистон иқтисодиётининг асосини қишлоқ хўжалиги ташкил қилади. Миллий даромад яратишда унинг ҳиссаси 25 % га (2005 й.) тенг. Республика қишлоқ хўжалигининг асосини ер фонди ва улардан фойдаланиш имкониятлардан иборат. Жами ҳудуднинг 1/3 қисмидагнна қишлоқ хўжалигида фойдаланилади. Экин майдонлари эса 827 минг га ни ташкил қилади. Ҳайдаладиған ерларнинг аҳоли жон бошиға тўғри келишға кўра Тожикистон Марказий Осиёда энг паст кўрсаткичға эга, (0,14 га).

**6. Qirg'iziston Respublikasining geografik o'rni, maydoni, chegaralari, tabiiy boyliklari va ularning joylashuvi.** Қирғизистон Республикаси Марказий Осиё минтақасининг жануби-шарқий қисмида жойлашган. У дунёнинг таниқли тоғли давлатлари қаторидан ўрин олади. Ана шу хўсўсиятлар Қирғизистоннинг иқтисодий географик ўрни (ИГЎ)ни белгилайди. Республиканинг ИГЎ нисбатан нуқулдай. Унинг нуқулалйға аввало баланд тоғли рельефи билан боғланган. Шунға кўра Қирғизистон ҳудудини биронта транзит транспорт йўллари кесиб ўтмайди, яъни темир ва автомобиль йўллари республика кириб келади, аммо ундан нариға чиқиб кетмайди, бу биринчидан. Қирғизистоннинг умумий майдони 198,5 минг км<sup>2</sup> бўлиб минтақада тўртинчи, МДХда еттинчи ва жаҳонда саксон олтинчи ўринларни эгаллайди. Аҳолисининг сони 5,2 млн киши (2006й.). Бу кўрсаткич бўйича у минтақада охирги, МДХда 10, ва жаҳонда 108 ўринни эгаллайди. Республика шимолда Қозогистон, шарқда Хитой, жанубда Тожикистон ва ғарбда Ўзбекистон республикалари билан чегарадош, Табиий ресурслари хилма-хил. Улар орасида табиий минерал ресурслар алоҳида иқтисодий аҳамиятға моликдир. Ер ости қазилма бойликларининг мўҳим турли уларнинг ёқилғи-энергетика минерал бойликларидир. Унда кўмир бойлиги катта захираларда ва хилма-хилликда мавжуд. Республикада кўмирнинг геологик захираси 31 млрд т.ни ташкил қилади.

#### 47. Qirg'iziston Respubliksi sanoat va qishloq xo'jaligining yetakchi tarmoqlari va ularga tavsifi.

**Хўжалиги.** Қирғизистон республикасининг ҳозирги хўжалиги аграр-индустриал характерга эга. Шу билан бирға унинг хўжалик мажмўаси таркиби ва ривожланиши хўсўсиятлари бошқа Ўрта Осиё республикаларидан кўп жиҳатдан фарқ қилади. Ялпи миллий маҳсулотда саноат 20,5 %, қишлоқ хўжалиги 38,4 %, хизмат кўрсатиш тармоғи 12 %, савдо 10,1 %ни ташкил этади.

**Саноати.** Саноати асосан уруш ва ундан кейинги йилларда тез сўрьатлар билан ривожланди. Саноатининг ўзига хос томони (ихтисоси) шундаки, унда Қозогистон, Туркменистондагидек ундирувчи тармоқлар эмас, балки ишлов берувчи тармоқлар устўнроқ ривожланган.

Саноатининг етакчи тармоқлари: машинасозлик (қишлоқ хўжалик машиналари, метал кесувчи станоклар, электротехника буюмлари, приборлар ва бошқ.), рангли металлургия (симоб, сўрма ва кўпрошин-рух рудаларини қазиб олиш ва бойитиш), нефтни қайта ишлаш, енгил (ип-газлама, жун, ипак матолари, трикотаж, кўн-пойабзал, тикувчилик буюмлари и.ч., гилам тўқиш), озиқ-овқат (гўшт-сут, ун-эрма ва б.) саноати.

**48. Turkmaniston davlatining geografik o'rni, maydoni, chegaralari, tabiiy boyliklari va ularning joylashuvi.** Суверен Туркменистон республикаси эса 1991 йил 27 октябридан жаҳон сиёсий харитасида мустақил давлат сифатида пайдо бўлди. У БМТ нинг тенг ҳуқуқли аъзоси, кўплаб дунёвий сиёсий, иқтисодий, молиявий, ижтимоий ташкилотларга қабул қилинган. Марказий Осиё, қолаверса МДХ давлатлари орасида Туркменистон олиб бораётган ўзига хос сиёсий-иқтимоий сиёсати билан ҳам ажралиб туради, яъни биронта сиёсий блокларга қўшилмаслик, бетарафлик сиёсатини олиб бормоқда. Туркменистон МДХда ва жаҳонда бой газ ва нефть захиралари, пахтаси, гилами, ахалтекин зотли отлари билан машҳур. Марказий Осиё минтақасининг энг жанубий ҳудудларини эгаллаган Туркменистон республикасининг ИГЎси сўнги йилларда тавора қулайлашиб бормоқда. Иттифоқ даврида Марказий районлардан чеккада жойлашган бу ўлка мустақиллик йилларида, айниқса мезо ва макро ИГУ кўрсаткичларига кўра энг қулай шароитларга эга бўлиб бормоқда. Собиқ Иттифоқ даврида анча ноқулай ИГУ га эга бўлган Туркменистон 90-йиллар ўрталарида ишга туширилган Тажан-Серахс-Машҳад темир йўли (Марказий Осиё республикаларини Эрон ва Форс кўрфази билан боғловчи) ва "Трасека " транспорт йўлаги (Марказий Осиё республикаларини Кавказ ҳамда Каспий ва Қора денгизлар орқали Европа мамлакатлари билан боғловчи) тўғрисида ўрта Осиё ва Қозоғистон республикаларининг Жанубий ва Жануби-ғарбий Осиё ҳамда Ғарбий давлатлари билан алоқа қилиш майдонига айланиб бормоқда. Бу ҳолат унинг ИГЎ ни том маънода, анча қулай даражага олиб чиқди. Ҳозирги вақтда минтақа давлатлари ташқи иқтисодий алоқаларининг анчагина қисми унинг ҳудуди орқали амалга оширилмоқда. Маъмурий – ҳудудий жиҳатдан республика таркибида Аҳал, Балхон, Мари, Лебаб ва Дашхөвүз вилоятлари мавжуд. Туркменистоннинг бош шаҳри Ашхабоддир.

**49. Turkmaniston davlati sanoat va qishloq xo'jaligining yetakchi tarmoqlari va ularning tavsifi.** Хўжалиги. Туркменистон хўжалиги аграр-индустриал йўналишига эга. **Саноати.** Саноат маҳсулотини қанимга кўра Марказий Осиё республикалари орасида энг суғ ривожланган: 90 - йиллар ўрталарида унинг республика миллий даромадини яратишдаги ҳиссаси 11–12 % ни ташкил қилган. Шундан келиб чиққан ҳолда Туркменистон саноатининг таркибий хусусиятлари ҳам ўзгача. Унинг саноатини бошқа Марказий Осиё давлат-ларидан фарқли улароқ бир тармоқли хўжалик дейиш ҳам мумкин. Статистик маълумотлар шундай дейишга асос беради. Жумладан, биргина ёқилғи-энергетика мажмуи саноат маҳсулотларининг 67% дан кўпроғини берган ҳолида бошқа барча оғир саноат тармоқлари биргаликда 9 % дан кам маҳсулот ишлаб чиқара олган. **Қишлоқ хўжалиги.** Қишлоқ хўжалиги– Туркменистон республикаси иқтисодиётида жами миллий даромадни яратишда энг катта ўрин тутати. 90- йиллар ўрталарида бу борада унинг ҳиссаси сал кам 48% ни ташкил қилган. Бу ҳолат ҳозирги вақтда ҳам ўз кучида қолмоқда.

Қишлоқ хўжалигининг асосини албатта, ер-сув фонди ташкил этади. Туркменистонда бир томондан ер фонднинг анча катталиги, иккинчи томондан эса сув таъминотининг мураккаблиги ана шу ресурслардан фойдаланишда ўзига хос имкониятларни келтириб чиқарган. Масалан, шу сабабларга кўра республиканинг дастлабки мустақиллик кунларидан бошлаб хусусий фойдаланиш учун то 50 гектаргача ерга эгалик қилишга руҳсат этилган.

Республикада жами ҳайдаладиган ерлар 1,5 млн га ни ёки у жами майдонининг 3,6% ни ташкил қилади. (Марказий Осиёда энг паст кўрсаткич). Шунга қарамаздан қишлоқ хўжалигининг асосий соҳаси дех-қончиликдир.



**50. Markaziy Osiyo davlatlari aro iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy aloqalar va ularni yanada rivojlantirish borasida olib borilayotgan ishlar.**

1994 йил 10 январда Қозоғистон Республикаси Президенти Н. Назарбоев-

нинг Тошкентга қилган расмий сафари давомида бу масала борасида биринчи амалий қадам қўйилди. Яъни, Ўзбекистон ва Қозоғистон давлатлари ўртасида иқтисодий маконни ташкил қилиш, улар ўртасидаги унга тўсиқ бўладиган барча ғовларни олиб ташлаш ва шу асосида интеграция алоқаларини йўлга қўйишга келишиб олинди. Бу икки томонлама шартномага шу йилнинг февраль ойидан Қирғизистон ҳам қўшилди. Мазкур шартномани имзолашдан кўзда тутилган асосий мақсад товарлар, хизматлар, капитал ва ишчи кучининг минтақа бўйлаб эркин ҳаракатини таъминлаш, келишилган солиқ, бюджет, нарх, божхона ва валюта сиёсатини юритишдан иборат эди. Минтақа давлатлари раҳбарлари 1996йил 5 апрелда ёқилғи-энергетика ва сув ресурсларидан фойдаланиш, Ўрта Осиё минтақасида газ қувурларини қуриш ва ишга тушириш тўғрисидаги битимга ҳам имзо чекдилар.

Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон давлатлари 1998 йил 17 мартда Сирдарё ҳавзасининг сув-энергетика ресурсларидан фойдаланиш тўғрисидаги узоқ муддатли шартномани имзоладилар. Бир йилдан сунг бу шартномага Тожикистон ҳам қўшилди. Тожикистон 1998 йил 26 мартда мазкур республика ҳам ягона иқтисодий ҳудуд тўғрисидаги шартноманинг тўлақонли аъзосига айланди.

Мазкур йилнинг ўзида ушбу "тўртлик" давлатлари иштирокида Марказий Осиё иқтисодий ҳамдўстлиги ташкилотига асос солинди.

Тузувчилар :

dotsent Q.Allanov. M.Erdanov.X.Абдуназаров

chiqariladigan mahsulotlar bozor, birinchi navbatda, tashqi bozor uchun mo'ljallangan bo'ladi. Bunday xo'jaliklar ishi intensiv tashkil qilingan zamonaviy dehqonchilik va chorvachilik sohalari bo'lishi mumkin. ikkinchisi, asosan, ichki xo'jalik iste'moli uchungina mahsulot ishlab chiqaradigan, odatda, kam samarali qishloq xo'jaliklaridir. Bunday xo'jaliklar qadimdan keng tarqalgan bo'lganligi sababli an'anaviy qishloq xo'jaligi ham deyiladi. Ularda ish, odatda, ekstensiv holda tashkil qilingan bo'ladi. Hozirgi vaqtda bunday qoloq dehqonchilik xo'jaliklari jahonning rivojlanayotgan ko'pchilik mamlakatlari keng tarqalgan.

**89. Donli ekinlar** turi ancha ko'p bo'lib, jahon ekin maydonlarining o'rtacha yarmi (0,7 mlrd. ga) da ekiladi. Don mahsulotlari aholi ozig'ining asosi bo'lib, jahon bo'yicha yalpi hosili 1,9 mlrd. t ni tashkil qiladi. Dunyo donli ekinlari ekin maydonlarining tarkibi quyidagicha: bug'doy – 30%; sholi – 28%; makkajo'xori – 25%; arpa – 9%; oq jo'xori – 3%; javdar – 2% va boshqa donli ekinlar – 3%. Bular orasida eng ahamiyatlisi esa bug'doydir. Vatinl asl vatani Kichik Osiyo va O'rta dengiz bo'y i hamda Habashiston yassi tog'ligi hududlaridir. Bug'doy jahonning deyarli barcha davlatlarida ekiladi va jami donli ekinlar maydonining 1/3 qismini band qilib kelmoqda. Jahonning asosiy bug'doyzorlari Yer sharining birinchi «bug'doy belbog'i» hisoblanadigan Shimoliy yarimsharning o'rta kengliklari bo'ylab tarqalgan. Bu kengliklarda joylashgan AQSH, Kanada, Rossiya, Ukraina, Qozog'iston, Xitoy jahon ning eng yirik bug'doy yetishtiruvchi mamlakatlari hisoblanadi. Sholi ekinlarining dunyoning issiq va suv yetarli hududlari bo'ylab tarqalishi uning muhim xususiyati hisoblanadi. Hozirgi vaqtda Sharqiy, Janubiy va Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari jahon yalpi hosilining 9/10 qismini yetishtirmoqda. Umuman, dunyo dagi barcha sug'oriladigan ekin maydonlarining 2/3 qismida sholi ekiladi.

**90. Texnika ekinlari**—sanoatning turli tarmoqlari uchun xom-ashyo beradigan qishloq xo'jaligi o'simliklaridir. Aholi tomonidan iste'mol qilinadigan moyning 2/3 qismi soya, kungaboqar, yeryong'oq, chigitva boshqalardan olinadi. Soya yetishtirishda — AQSH (jahon soyasining yarmi), Braziliya, Argentina, Xitoy; yeryong'oq yetishtirishda — Hindiston; kungaboqar yetishtirishda — Rossiya, Ukraina; zaytun yetishtirishda Italiya, Ispaniya alohida ajralib turadi. Ildizmevalilardan kartoshka yetishtirishda Rossiya, Polsha, Xitoy eng yirik mamlakatlardir. Dunyoda yiliga 320 mln.t. kartoshka yetishtiriladi Qandavlavi, asosan, qand-shakar olishda ishlatiladi va uni yetishtirishda Ukraina, Fransiya, Rossiya yetakchilik qiladi. Qand lavlavi yiliga 300mln t. Shakarqamish Hindiston, Braziliya, Kubada ko'p yetishtiriladi. Choy(Hindiston, Xitoy, Shri-Lanka), kofe(braziliya, kolumbiya, Mek sika), kakao (Gvineya qo'tiqbo'y i davlatlari) quvvat beruvchi shifobaxsh ekin lardandir. Jahonda 80 dan ortiq mamlakatlarda paxta ekilib, yiliga o'rtacha 17–18 mln. t tola ishlab chiqariladi. Xitoy, AQSH, Hindiston, Pokiston, O'zbekiston eng ko'p paxta yetishtiradigan davlatlardan hisoblanadi. Paxta tolasini eksport qilishda esa AQSH, Pokiston, O'zbekiston yetakchilik qiladi.

**91. Sabzavotchilikka** sabzi, piyoz, turp, sholg'om, pomidor, qalampir va boshqalar kiradi. Barcha davlatlarda shaharlar atrofida yaxshi rivojlangan. Шаркий Европада — Бол-гария, Венгрия, Руминияда ривожланган, бу ерда етиштириладиган сабзавотлар-нинг аксарият қисми экспорт қилинади. Италия, Нидерландия(асосан, ёпиқ ерларга экиш ривожланган), Испания, Франция(жон бошига йиллик сабзавот-лар истеъмоли 150—200 кг ни ташкил этади), Буюк Британия, ГФР, Польша ва б. мамлакатларда С. катта майдонлар-ни эгаллайди. С. АҚШ, Япония, Хитой, Мексика, Африка мамлакатларда муҳим ўринда туради. Полиэ екинларига тарвуз қовун, хадalak, bodring, qovoq, kiradi bularning hammasi issiqsevar (bodringdan tashqari) ekinlar bo'lib, mo'tadil mintaqaning janubiy qismlarida, subtropik va tropik mintaqalarida yetishtiriladi. Afrikanning janubiy tropik mintaqalarida yavvoi tarvuzlar yetishtiriladi. Полиэ екинлари Осиё, Африка ва Американинг тропик ва субтропик мамлакатларидан тарқалган. Хоз. даврда барча китъаларда экилади. Ўрта Осиё, Закавказье, Украина, АҚШ, Болгария, Испанияда кўп етиш-тирилади.

**92. bog'dorchilik** mo'tadil, subtropik, tropik mintaqalarda keng tarqalgan va tabiiy sharoitga qarab turli xil mevalar yetishtiriladi. Жаҳон богдорчилигида 200 дан ортик меза, резавор меза, ёнгоқ меватурлари экилади, улардан 100 меза тури саноат аҳамиятига эга. Олма, зайтун, финикия пальмаси, банан, манго, ток энг кўп экиладиган меза турларига киради. Б. Хитой, АҚШ, Хиндистон, Аргентина, Бразилия, Япония, Испания, Франция, Италияда ривожланган. Uzum yetishtirishda Italiya, banan, lemon, apelsin yetishtirishda Braziliya, apelsin va lemon yetishtirishda Aqsh, mandarin yetishtirishda Yaponiya ajralib turadi. Bog'dorchilik inson salomatligini mustahkamlash bilan birga oziq-ovqat mahsulotlari vazifasini ham utaydi. Har yili 265 mln t. meva hosili yig'ib olinadi. SHuning 52 mln.t.si citrus mevalari hisoblanadi. Citrus mevalar AQSH, O'rta dengiz va Karib dengizi mamlakatlari, G'arbiy Afrika va Markaziy Amerikada ko'p etishtiriladi.

Жаҳондa 284 мамлакатда узум етишти-рилади. Токзорлар майдони бўйича энг олдинги ўринларда Испания(1 млн. 200 минг га), Италия(871 минг га), Фран-ция(870 минг га), Туркия(560 минг га), Португалия(252 минг га), АҚШ(Кали-форния штати, 357 минг га), Руминия(250 минг га), Эрон(260 минг га), Хи-той(243 минг га), МДХ мамлакатлари ичида Молдова(154 минг га) туради. Жаҳон бўйича токзорлар майд. 7,4 млн.га, ўртача ҳосилдорлик 81,7 sentner /га . 1999 й.да 60,7 млн. т дан кўтрoқ узум етишти-рилди, 29,9 млн. т вино, 1,3 млн. т майиз тайёрланди. Энг кўп майиз АҚШ, Эрон, Туркияда

**93. Chorvachilik** jahon aholisining kundalik iste'molidagi eng asosiy mahsulot (go'sht, sut, tuxum, asal kabi)larni, sanoat uchun esa muhim xomashyo (teri, jun, pilla, mo'yna kabi)larni yetkazib beradi. Chorvachilik qo'y va cho'chqachilik, yilqichilik, tuyachilik, parrandachilik, asalarichilik, pillachilik kabi tarmoqlarga

bo'linadi. Aholi iste'molidagi jami go'shtning 1/3 qismi va sutning 9/10 qismini qoramolchilik yetkazib beradi. Jahonda ularning umumiy soni 1,3 mlrd. bosh bo'lib, yarmidan ko'pi Yevrosiyo mamlakatlarida boqiladi. Qoramollarning soniga ko'ra hindiston, AQSh, braziliya, Xitoy va Argentina mamlakatlari ajralib turadi.cho'chqachilik 900 mln. boshdan ziyod bo'lgan bu tarmoq jahon aholisi iste'mol qiladigan go'shtning 2/5 qismini yetkazib bermoqda. Qo'ychilik (1,2 mlrd. bosh) jahonning o't-o'lanlarga boy keng yaylovli hududlari bo'yab keng tarqalgan. Qo'yalar soniga ko'ra Avstraliya (165 mln.), Xitoy (110 mln.), Yangi Zelandiya (85 mln.), Rossiya (58 mln.) davlatlari jahonda eng yirik. parrandachilik U aholi iste'molida katta o'rin tutadigan parhez go'sht (jami iste'moldagi go'shtning 20%) va tuxum yetishtirishda asosiy o'rin tutadi. pillachilik Xitoy, Yaponiya, O'zbekiston, Ispaniya, Italiya, tuyachilik (cho'l va chalachalo'l mintaqasi davlatlari), bug'uchilik (Rossiya, Kanada) kabi sohalari ham joyiga ko'ra ahamiyatga ega.

**94 Dunyo bo'yicha 1,3 mlrd.** bosh qoramol bo'lib shuning 0,2 mln boshi MDH; 0,3 mln.-rivojlangan mamlakatlarda; 0,7 mln. boshi rivojlanayotgan mamlakatlarga to'g'ri keladi. Rivojlanayotgan mamlakatlar ichida Argentina, Urugvay, Braziliya va Hindistonda qoramollar soni ko'p. Hindiston qoramollar soni jihatidan dunyoda 1-o'rinda, dunyo qoramollarining 1/4 qismi, 185 mln. bosh boqiladi. AQSH-115 mln bosh. Sut chorvachiligi g'arbiy Evropa va shimoliy Amerikaning sharqiy qismida va ko'p mamlakatlarning shahar chekkalarida rivojlangan.Chorvachilikda qo'ychilikning (1.2 mlrd ) ahamiyati ham katta. Qo'yalar YAngi Zelandiya, Argentina, Avstraliya, Urugvay, Xitoy, Hindiston, Eron, Qozog'iston, Mongoliya va Evropa mamlakatlarida ko'p boqiladi. Qo'yalar sifatli go'sht etkazib berishdan tashqari to'qimachilikda zarur jun xom ashyosi manbai hamdir. Dunyoda qirqib olingan junning 2/3 qismi dunyo bozoriga eksport qilinadi. Har yili 2,5 mln.t. jun tayyorlanadi. SHuning 0,7 mln.t.si Avstraliyaga; 0,3 mln.t YAngi Zelandiyaga; 0,1 mln t. g'arbiy Evropa va Argentina kabi mamlakatlarga to'g'ri keladi.

**95. Chorvachilikning** intensiv tarmoqlaridan biri cho'chqachilikdir. 900 mln. boshdan ziyod bo'lgan bu tarmoq jahon aholisi iste'mol qiladigan go'shtning 2/5 qismini yetkazib bermoqda. Cho'chqachilik, musulmon davlatlarini istisno qilganda aholi zich joylarda,sanoat markazlarida kartoshka yetishtiriladigan joylarda rivojlangan.eng ko'p tarqalgan. Cho'chqachilikning deyarli yarmi Xitoy hissasiga to'g'ri keladi. Keyingi o'rinlarda AQSH, Braziliya va Yevropaning asosiy yirik davlatlari turadi..Cho'chqa 6-7 ming yil ilgari xonakilashtirilgan(kabandan).Cho'chqa tez semiradi va o'sadi.ovqat tanlamaydi ,tez ko'payadi ,go'shti va yog'ini kalloriyasi yuqori.Urg'ochisi 260 kg, erkak 350 kg gachasemiradi .Yoshlari 6 oyda 100kg gacha semiradi . So'nggi yillarda chorvachilikning jahon bo'yicha tez rivojlanib bora yotgan yirik tarmoqlaridan yana biri – parrandachilikdir. U aholi iste'molida katta o'rin tutadigan parhez go'sht (jami iste'moldagi go'shtning 20%) va tuxum yetishtirishda asosiy o'rin tutadi. Bu tarmoq intensiv rivojlanish xususiyatiga ega bo'lib, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda keng taraqqiy etgan

**96. XX asrning 2-yarmidan** ilmiy texnika inqilobining qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga tasiri natijasida intensiv rivojlanish jarayoni boshlandi. Tovar qishloq xo'jaligi, asosan, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda keng rivojlangan. Odatda, ularda FTI yutuqlaridan ustun darajada foy dalanishga erishilmoqda. Ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash, elektr lashtirish, kimyolashtirish darajasi ularda juda yuqori Bunday xo'jaliklarda endilikda ishlarni avtomatlashtirish (tarmoqlarda me'yoriy agroiklim va boshqalar)ni yaratishga katta e'tibor beriladi, mikroelektronika, seleksiya, genetika, biotexnologiyaning so'nggi yutuqlarini joriy qilish asosiy o'rin tutadi. Ularda agrar (lotincha qishloq xo'jaligi demak) ishlab chiqarish sanoat bilan bog'lanib ketgan vaagrosanoat xo'jaliklariga aylangan. Ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda so'nggi yillarda fermerlikning o'ziga xos agrobiznes shakli yuzaga keldi. Hozirgi zamon qishloq xo'jaligi texnika bilan yaxshi ta'minlangan. Mexanizatsiya, elektrlash , ximiyalash yuqori hosilli qishloq xo'jaliknirivojlantirishning eng muhim shartidir

**97. Qishloq xo'jaligining** ikki asosiy rivojlanishi: a) ekstensiv b) intensiv formalari mavjud. Ekstensiv rivojlanish formasida-qishloq xo'jaligining "eniga" kengayishi xarakterli bo'lib, yangi erlarni o'zlashtirish va qishloq xo'jaligi o'borotiga kirgizish. Qishloq xo'jalik korxonalari, fermer-xo'jaliklari sonining o'rishi chorvabosh sonlarini ko'payishi, yaylov va o'tloqlarni ko'paytirishdan iborat. Intensiv rivojlanish formasi yirik kapital mablag'lar bilan bog'liq holda, qishloq xo'jalik tarmoqlarini kompleks mexanizatsiyalash, neytrallashtirish, kimyolashtirish, melioratsiya ishlarni kengaytirish zamonaviy infrastruktura sohalarni yuzaga keltirish negizida mahsulot etishtirishni ko'paytirish tushuniladi. Intensiv formada keng manoda ilmiy texnika inqilobi yutuqlaridan foydalanish (yuqori navli urug'lar, mahsuldor chorva mollari) negizida sanoat asoslariga ko'chish tushuniladi. Odatda, ularda FTI yutuqlaridan ustun darajada foy dalanishga erishilmoqda. Ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash, elektr lashtirish, kimyolashtirish darajasi ularda juda yuqori. Bunday xo'jaliklarda endilikda ishlarni avtomatlashtirish (tarmoqlarda me'yoriy agroiklim va boshqalar)ni yaratishga katta e'tibor beriladi, mikroelektronika, seleksiya, genetika, biotexnologiyaning so'nggi yutuqlarini joriy qilish asosiy o'rin tutadi.

**98. Jahon aholisining** Mediklarning hisobiga ko'ra, inson iste'mol qiladigan taomning kaloriyalik medisinasi normasi sutkasiga 2300-2600kkal va 70-700g oqsildan kam bo'lmaligi kerak.Lekin BMT ma'lumotiga ko'ra, dunyo aholisining 1/3qismi (rivojlangan mamlakatlar)gina shunday oziq bilan ta'minlangan xolos.Oziq-ovqat bilan ta'minlanganlik darajasi bo'yicha aholi jon boshiga hisoblanganda Italiya 1-o'rinda.

Afrikada esa Liviya Rivojlanayotgan mamlakatlarda oziq-ovqat muammosi ancha murakkab. Dunyoda yetishtiriladigan g'alla hosilining 1/3 qismi, go'sht, sut, tuxumning 15-20% i ana shu mamlakatlarga to'g'ri keladi. Masalan: Indoneziya, Pokistonda aholi jon boshiga go'sht iste'mol qilish 4kg (yiliga). Hindistonda 1,5-2kg ni tashkil etgani holda, AQSH, Fransiya, Avstraliyada bu ko'rsatkich 100kg dan ortiq. Oziq-ovqat muammosini hal qilish uchun 2xil usuldan foydalanish mumkin: 1. Ekstensiv yo'l. 2. Intensiv yo'l. XX asr mobaynida sug'oriladigan erlar maydoni 4mln gektardan 350mln gektarga ko'paymoqda. Obikor dehqonchilik jahonning 135 mamlakatida tarqalgan bo'lib, uning yarmidan ortig'i Osiyoga to'g'ri keladi.

**99. Tez rivojlanib borayotgan** jahon transporti murakkab va o'ziga xos tarmoqlar tizimini tashkil qiladi. Ular quruqlik (temiryo'l, avtomobil va quvur), suv (dengiz va daryo) hamda havo transporti tarmoqlariga bo'linadi. Quruqlik transporti: Avtomobil tr., Uning muhim jihati – yuklarni manzilning o'ziga – «eshikdan eshikgacha» yetkazib berishidir. Avtomobil yo'llari uzunligi hozir 24,5 mln. km ni tashkil qiladi. Uning 1/4 qismidan ko'prog'i AQSH, yana shuncha yo'l Hindiston, Yaponiya, Xitoy va Rossiya hissasiga to'g'ri keladi. Temiryo'l transporti quruqlikda yuk tashish oborotiga ko'ra eng yirik tarmoqdir. Bunda uning salmog'i rivojlanayotgan mamlakatlarda, ayniqsa, yuqoridir. Hozirgi vaqtda jahon temiryo'llarining umumiy uzunligi 1,2 mln. km ni tashkil qiladi. Ammo temiryo'llar jahon mamlakatlarining atigi 140 tasida bo'lib, yo'llar umumiy uzunligining yarmi AQSH, Kanada, Rossiya, Hindiston, Xitoy, Germaniya, Argentina, Avstraliya, Fransiya, Braziliyadan iborat «birinchi o'nlik» mamlakatlarida. Quvur transporti jahonning neft va tabiiy gaz ko'pmiqdorda qazib chiqariladigan va ularni iste'mol qiladigan mamlakatlarda, ayniqsa, rivojlangan. Jahon neft va gaz quvurlarining umumiy uzunligi 1,5 mln. km dan iborat. Bu ko'rsatkich yildan yilga oshib bormoqda. Suv transportidengiz va daryo transporti tarmoqlarini o'zida birlashtiradi

**100. Har yili jahon transportining** barcha turlarida 100 mlrd.t.dan ortiq yuk va 1trln.gayaqin yo'lovchi tashiladi. Bu yuk va yo'lovchilarni tashishda 200000 lokomotiv va millionlab vagonlar, 500mln.ga yaqin avtomobillar, 80000 kema, 10000dan ortiq samolyotlar qatnashadi. Dengiz transporti jahon transport tizimida alohida o'rin tutadi. Bu tarmoq, avvalo, bir-biridan alohida va uzoqda joylashgan materik va qit'alarni bog'lab turuvchi, xalqaro mehnat taqsimotini amalga oshiruvchi vosita sifatida ahamiyatli. Shuningdek, asosan, dengiz transporti minglab tonna yukni uzoq masofalarga tashiydigan bo'lganligi uchun boshqa transport tarmoqlariga nisbatan xizmat tannaxsi eng arzoniga tushadi. Har yili barcha xalqaro yuklarning o'rtacha 1/3 qismi dengiz transportida tashilmoqda. Asosiy dengiz yo'llari turli mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi va

transporti tashkil qilgan Oqitda, Afrikada, Osiyo,

**102. O'zbekiston** quruqlik, suv, havo, quvur va elektron transportga ega. temiryo'l transporti umumiy uzunligi 6000 km dan oshadi. XIX asrning oxirida va XX asr bo'larida qurilgan. Bu, ya'ni hozirgi Turkmanbo'shi (Krasnovodsk) - Andijon hamda Orenburg - Toshkent йуллариدير. республикаимиз транспорт тури ягона тизимни ташкил этмасди. Шу боис, мустақиллик йилларида транспорт хавфсизлигига ҳам жиддий эътибор қаратилди, қисқа муддат мабойнида Учқудук - Мискин - Нукус, Тошгузар- Бойсун - Кумқургон темир йуллари қурилиб ишга туширилди. Натижада, ҳозирги кунда Куйи Амударё минтақаси ва Сурхондарё вилоятига бориш учун аввалгидек Туркменистон ҳудуди орқали юриш талаб этилмайди. Каттик қопламали автомобиль йуллари узунлиги республикаимизда 42,0 минг км. Маълумотларга Қараганда, энг юкори автойулар зичлиги аҳоли зичлиги энг юкори булган Андижон ва Фаргона вилоятларида кузатилади. 2013-йилда Ўзбекистонда транспортнинг барча турлари орқали 1387,3 млн тонна юк ташилган.

**103. Xalqaro iqtisodiy aloqalar** nafaqat davlatlarning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishiga, balki xalqaro

tinchlikning mustahkamlanishiga ham har taraflama yordam beradi. Shu sababli G'arbning rivojlangan mamlakatlari xalqaro iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishda yetakchi mavqelarga ega. BMT 70-yillardayoq yangi xalqaro iqtisodiy tartiblar dasturini qabul qilgan edi. Dastur asosida xalqaro iqtisodiy aloqalarni adolatli va teng huquqlilik asosida tashkil qilish, o'zaro hurmat va manfaatlar daxlsizligiga qat'iy amal qilish tamoyillari ishlab chiqilgan. Xalqaro iqtisodiy aloqalarning tayanch yo'nalishlaridan biri – xalqaro savdodir. Qadimdan ijtimoiy hayotda muhim rol o'ynab kelayotgan xalqaro savdo FTI davrida yangi yuksalish bosqichiga kirdi. Xalqaro savdoning muhim xususiyatlaridan biri – unda tovarlar tarkibi, salmog'i va yo'nalishlarining doimo o'zgarib borishidir. Xalqaro savdoning muhim talablaridan biri ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatiga e'tiborning kattaligidir. Jahonning tashqi savdosida Xitoy, Germaniya, AQSH kabi mamlakatlar yetakchilik qiladi. Jumladan, Xitoy 50 mingdan ortiq nomenklaturadagi tovarlarni eksport qiladi. U dunyoda avtomobillarni eksport qilish bo'yicha 1-o'rinni egallaydi (2012-y. 17 mln. mashina eksport qildi). AQSH avtomobillar (14 mln. dona), aerokosmik telekommunikatsion mahsulot eksportida yetakchilik qiladi.

**104. IGO' qulay rayon** yoki shahardan iborat bo'lib, ular uchun imtiyozli soliq va tamojiniy rejimi belgilanadi, moliyaviy, moddiy, texnologik hamda mehnat resurslarini faol jalb qilish maqsadida kapitalistik va eng yangi texnologiyalarni jalb qilish, valyuta tushumlarini ko'paytirish hamda ichki bozorni raqobatga bardosh beradigan tovar va xizmatlar bilan tobora to'ldirish maqsadida bunyod etiladi. Xalqaro iqtisodiy aloqalarni koordinatsiyalashtirish bilan butun dunyo bo'yicha narx va savdolar bosh bitimi, xalqaro rekonstruksiya (tiklanish) va rivojlanish banki, jahon valyuta fondi shug'ullanadi. *Xalqaro iqtisodiy integratsiya* – ayrim mamlakatlar guruhlarining ular tomonidan kelishilgan davlatlararo siyosatni o'tkazishga asoslangan juda chuqur va barqaror o'zaro aloqalari rivojlanishining obyektiv jarayonidir. Iqtisodiy bloklarning eng asosiylari iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar mavjud bo'lgan G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikada vujudga keldi. YIH ni barpo etish haqidagi shartnoma 1957-yili Rim shahrida imzolandi va 1958-yilda kuchga kirdi. Dastlab, uning tarkibida 6 mamlakat – GFR, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Belgiya va Lyuksemburg bor edi. YIH «Yevropa Hamjamiyati», 1991-yilning dekabr oyidan boshlab esa «Yevropa Ittifoqi» (YI) deb atala boshlandi.

**105. O'zbekiston BMT** ishida faol ishtirok etishni davom ettiradi, hamda uni xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashga, tezkor globallashtirish jarayonida davlatlarning barqaror rivojlanishida ko'maklashishga mas'ul bo'lgan yagona universal tashkilot sifatida ko'radi. Mamlakatimiz Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti, Shanxay hamkorlik tashkiloti va Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi tashkilotlari bilan ushbu tuzilmalarning mexanizmlaridan zamonaviy muammolar va tahdidlarga qarshi kurashishda, ko'p tomonlama hamkorlikni o'rnatishda qat'iy qatnashmoqda.

asosiy qismi AQSh, Yel davlatlari, ...  
chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarining 40% ni xalqaro ...  
o'rnatgan. TMKning korxonalarida ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari ...  
dollaridan oshiroqni tashkil etib, ularda 73 mln dan ortiqroq kishi ishlaydi (ya'ni jahon ...  
aholining 1/10 qismini tashkil etadi).

**107. yevropa Ittifoqi (YI)** mintaqaviy integratsion guruhlar orasida a'zo davlatlar soni ko'pligi, ularni ...  
jahon iqtisodiyotida muhim o'rin egallashi bilan ajralib turadi. Uning shakllanishi 1951-yil Yevropa ko'mir va temir ishlab chiqaruvchilar birlashmasi tashkil etilishi bilan bog'liq. Ushbu birlashmaga Germaniya, Fransiya, Italiya, Belgiya, Niderlandiya va Lyuksemburg davlatlari a'zo bo'lgan. 1957-yil mazkur davlatlar Yevropa iqtisodiy hamkorligi va atom energiyasi bo'yicha Yevropa hamjamiyati tashkil qilish bo'yicha shartnoma imzolaganlar. 1967-yil yuqorida nomlari qayd qilingan uch tashkilot birlashuvi Yevropa Ittifoqining



tashkil topishiga asos bo'ldi MDHga 1991-yil 8-dekabrda asos solingan bo'lib, o'z faoliyatini o'sha yilning 21-dekabrda boshlagan. Hamdo'stlik nizomiga ko'ra a'zo davlatlar inson huquqlari va erkinligini ta'minlash, davlatlar tashqi siyosatini nazorat qilish, iqtisodiy hamkorlik, transport va aloqa tizimini rivojlantirish, aholi salomatligini muhofaza qilish, tabiatni muhofaza qilish, ijtimoiy va migratsion siyosat masalalarini hal etish, uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashish masalarini hamkorlikda hal qilishlari zarur. *Shanxay hamkorlik tashkiloti* (SHHT) ning shakllanishi 1996-yil 26-aprelda Xitoy ning Shanxay shahrida Qozog'iston, Qirg'iziston, Rossiya, XXR va Tojikiston harbiy sohada hamkorlik bo'yicha kelishuv imzolashi bilan bog'liq. Avvaliga "Shanxay beshligi" deb nom olgan ushbu tashkilot 2001-yil O'zbekistonning unga a'zo bo'lgandan so'ng hozirgi rasmiy nomdagi tashkilot tuzilganligi haqidagi deklaratsiyani e'lon qildi.

**108. Dunyo siyosiy xaritasida** Yevropaning o'z o'mi bor. XX asrning 80-yillarida bu yerda 32 ta suveren davlat mavjud bo'lgan. 90-yillarning dastlabki davrida esa mamlakatlarning umumiy soni 40 taga yetdi. Sobiq Ittifoq tarkibidan Boltiqbo'yi davlatlarining ajralib chiqishi, Yugoslaviya va Chexoslovakiyaning bo'linishi qit'ada mamlakatlarning sonining ko'payishiga sabab bo'ldi. 1989-yilda ikki nemis davlatlarining qo'shilib, yagona Germaniya Federativ Respublikasining barpo qilinishi qit'a va jahon siyosiy xaritasida katta voqea bo'ldi. XX asrning so'nggi 10 yilida Yevropa va jahon siyosiy xaritasida yana ham jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Ittifoq parchalanib, 12 ta yangi suveren davlatlar vujudga keldi. Shulardan Yevropa davlatlari qatoriga Ukraina, Belarus va Moldova qo'shildi. Shunday qilib, Yevropada XXI asrning dastlabki davrida jami 46 mamlakat mavjudligi qayd etildi. Yevropaga jahon miqyosida YIM ning 19,6 % i jahon eksportining 12,1 % i to'g'ri keladi. Dunyoda YMD eng katta 10 ta mamlakatning 5 tasi, 100 ta eng yirik TMK (Transmilliy korporatsiya)ning 28 tasi. Yevropa jahon xo'jaligida sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, tovarlar va xizmatlar eksporti, oltin va valuta zaxiralari, xalqaro turizm rivojlanganligi bo'yicha yetakchi o'rinlarni egallaydi.

**109. Faqat Fransiya, Ukraina va Ispaniya davlatlarining hududi 500 ming km<sup>2</sup>dan oshadi.** Rossiya Federatsiyasi maydonining kattaligiga binoan nafaqat Yevropa, balki butun dunyoda tengi yo'q. Yevropa dunyoning iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan regionlaridan biridir. Shuning uchun ham uning hududida dunyo miqyosida iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan ko'pgina mamlakatlarning joylashganligi bejiz emas. Bunday mamlakatlar sirasiga "sakkizlik" davlatlari: GFR, Fransiya, Buyuk Britaniya va Italiya bilan bir qatorda Ispaniya, Shveysariya, Avstriya, Shveysiya, Belgiya, Niderlandiya, Norvegiya, Finlandiya va boshqalar kiradi. mamlakatdir. Yevropada jahon tarixida birinchi bor Yevropa Ittifoqi doirasida salkam o'ttizta davlat birlashtirilib, ulkan miqyosda, yagona iqtisodiy va siyosiy makon shakllantirilmogda. Yevropa bugungi dunyoda iqtisodiy, fan-texnika va madaniy salohiyatining ulkanligi va serqirraligi, industrial tarmoqlar, aholi va shaharlarning juda yuqori darajada konsentratsiyalashganligi, rivojlangan infratuzilmasi bilan alohida ajralib turadi.

**110. Germaniya Yevropa** markazida joylashgan. Quruqlikda u Niderlandiya, Belgiya, Lyuksemburg, Fransiya, Shveysariya, Avstriya, Chexiya, Polsha, Daniya bilan chegaradosh. Germaniyaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishida uning iqtisodiy va siyosiy-geografik holatining o'ziga xos xususiyatlari muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Yevropaning markazida, iqtisodiy jihatdan yuksak rivojlangan davlatlarga yaqin, transyevropa bosh yo'lining englik va uzunlikdagi kesishgan yerida joylashganligi Germaniyaga katta foyda keltirmogda. Muhim afzalliklardan yana biri – Germaniyaning dengiz yaqinida joylashgani va qo'shni mamlakatlarning yirik port shaharlari (Rotterdam, Antverpen va b.) ga yaqinligi bilan bog'langandir. G'arbiy Yevropa davlatlari o'rtasida Germaniya o'zining toshko'miri va qo'ng'ir ko'miri bilan ajralib turadi.

Toshko'mirming asosiy konlari Rur, Saar va Aining havzalarida joylashgan, ko'mirming 2/3 qismi yuqori sifatlilikokslanadigan ko'mirdir. Qo'ng'ir ko'mir ishonchli zaxiralarning katta qismi (80 mlrd. t) Sharqiy Germaniyada joylashgan. U ochiq usulda qazib olinadi. Tabiiy gaz konlari mamlakatning shimolida to'plangan.

**111. Ikki nemis davlati birlashganidan** so'ng mamlakat aholisi keskin ko'paydi va hozir 81,0 mln. kishini tashkil qiladi (G'arbiy Yevropada birinchi o'rinni egallaydi). Tug'ilish o'lim bilan deyarli teng, 1 km<sup>2</sup>ga 240,3 kishi to'g'ri keladi. Germaniya aholisining soni muhojir (Turkiya, sobiq Yugoslaviya respublikalari, Italiya, Gretsiya, Portugaliya va boshqa mamlakatlardan kelayotgan)lar hisobiga oshib bormogda. Davlatning qayta birlashishi arafasida g'arbiy yerlarda 5 mln. ga yaqin, sharqda esa 0,2 mln. chet elliklar bor edi. Hozirgi paytga kelib ular soni 7 mln. dan oshdi. Davlat tili – nemis tili. Aholining eng ko'p qismi nemislar, qolganlari – dunyoning turli davlatlardan kelgan muhojirlardan iborat. Ustuvor din – xristian dini. Mamlakatda 40 mln. protestantlar, 35 mln. katoliklar mavjud. Janub va g'arbda katoliklar ko'p uchraydi, qolgan hududlarda protestantlar ustunlikka ega. Urbanizatsiya darajasi 74 % dan ortiq. Ko'pgina shaharlar aglomeratsiyalar yadrosi hisoblanadi, biroq aholisi 1 mln. dan ortiq bo'lgan shaharlar ko'p emas (Berlin, Gamburg, Myunxen). Hozir mamlakatda (Niderlandiya bilan birga) Reyn megalopolisi rivojlanmogda. Unda jami 30 mln. kishi yashaydi. Aholining joylashuvi, uning mehnatda bandlik strukturasi GFRning industrial mamlakat ekanligini ta'kidlaydi.

**112. Germaniya** – jahonning eng rivojlangan mamlakatlaridan biri. Ichki yalpi mahsulot va sanoat ishlab chiqarish hajmi bo'yicha u rivojlangan davlatlar ichida AQSH va Yaponiyadan keyingi uchinchi o'rinni egallaydi. Tashqi savdo aylanmasining hajmi bo'yicha jahonda AQSH dan keyin ikkinchi o'rinda

turadi. Germaniyaning Yevropa va jahon xo'jaligidagi muhim ahamiyatini uning yuqori sifatli mahsulot chiqarishga qaratilgan sanoati belgilaydi. Fantalab tarmoqlarning hissasi ortib bormoqda. Stanoklar va boshqa ishlab chiqarish jihozlarini, avtomobil, organik kimyo mahsulotlarini eksport qilish bo'yicha Germaniya dunyoda oldingi o'rinlardan birini egallaydi. GFR ning barcha yirik sanoat kompaniyalari transmilliy korporatsiyalardan iboratdir («Daimler-Benz», «Volkswagen», «Siemens», «Hoechst», «Bayer»). Germaniya energetikasi o'z ehtiyojlarining yarmidan ko'pini import hisobiga qondiradi. Neft va gaz asosiy ahamiyatga ega. Ko'mirning hissasi 30% ga yaqin. Rangli va qora metallurgiya. GFR ning rangli metallurgiyasi, asosan, chetdan keltirilgan va ikkilamchi xomashyo (rangli metall parchalari)da ishlaydi. Korxonalar joylashishining bosh omili energiya resurslari bilan ta'minlanganlik va xomashyoni olib kelishdagi qulaylik.

**113. Transport** yo'llarining zichligi bo'yicha Germaniya jahonda oldingi o'rinlardan birini egallaydi. Yevropa Kengashi bo'yicha shirkatlari bilan bo'lgan iqtisodiy aloqalarning jadalligi va Yevropaning markazida joylashgani bilan bo'liq holda transportning barcha turlari rivojlangan. Transport tarmog'ining asosini temiryo'llar tashkil qiladi (44 ming km ga yaqin), shulardan 90% i elektrlashtirilgan. Umumiy yuk aylanmasida asosiy o'rinni avtomobil transporti (60% atrofida) egallaydi, keyingi o'rinlarda temiryo'l transporti (20%), ichki suv (15%) va quvur transportlari turadi. Yo'lovchi tashishda avtomobil transportining hissasi yanada yuqori (90% ga yaqin). Oliy darajadagi avtomobil yo'llarining umumiy uzunligi 11 ming km dan ortiq. Konteyner tashuvchi kemalarning tonnaji bo'yicha Germaniya 4-o'rinni egallaydi. Tashqi savdoning umumiy hajmi bo'yicha Germaniya AQSH dan keyin 2-o'rinda turadi. Tashqi savdo aylanmasining 50% i va olib chiqilayotgan sarmoyaning asosiy qismi Yevropa Ittifoqi davlatlariga to'g'ri keladi. Xalqaro bozorda Germaniya yuqori sifatli mahsulotlar bilan ta'minlovchi davlat sifatida tan olingan. Eksportning 90% dan ortig'ini sanoat mollari tashkil etadi. Organik kimyo mahsulotlarini chetga chiqarish bo'yicha jahonda 1-i o'rinda

**114. Hozirgi Germaniya** xo'jaligining tarmoq va hududiy tarkibi rivojlanishida GFR va GDR davlatlarining qirq yillik bo'linishi salbiy ta'sir ko'rsatdi. Mamlakat birlashuvidan keyin Sharqiy yerlarda xo'jalikni rivojlantirish muammolari sezilarli kuchaydi, sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish pasayishi ro'y berdi. Shuningdek ijtimoiy muammolar vujudga keldi. (shu jumladan ishsizlik). GFRda xo'jalikni rivojlantirish darajasiga ko'ra hududiy nomutanosibliklar kuchaydi. Shunday qilib 1994 yilda Germaniya aholisi 20 foiz aholisi yashovchi sharqiy yerlarda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish bor yo'g'i 4 foizni tashkil etdi. Hozirgi kunda **Energetika** sanoati o'zining yoqilg'iga bo'lgan ehtiyojining yarmidan ortig'ini import hisobiga ta'minlaydi. 1950 yillarga kelib mamlakatda toshko'mir qazib chiqarish 152 mln tonnaga etkazilgan edi. O'sha davrlarda toshko'mir sanoati energetik sanoatining asosini tashkil etgan edi. So'nggi yillarda ushbu sanoatda toshko'mir qazib olish qisqarib bormoqda. Natijada Germaniya eng ko'p ko'mirni eksport qiluvchi mamlakatlardan eng ko'p ko'mirni import qiluvchi mamlakatga aylandi. (Jahon bozorida ko'mir Germaniya ko'miriga nisbatan 3-4 marta arzon). 1994 yilda mamlakatda ko'mir qazib chiqarish 57,6 mln tonnagacha kamaydi. Germaniyaga ko'mirning **katta qismi AQSHdan**, Polsha, JAR va hatto Avstraliyadan tashib keltiriladi. G'arbiy Germaniya birlashuviga qadar qo'ng'ir ko'mir qazib chiqarish bo'yicha G'arbiy Yevropada birinchi, Mamlakat sanoat tarmoqlar tarkibida qayta ishlash sanoati hissasi juda yuqori. (Qazib chiqarish sanoati xissasi g'arbiy yerlarda 2 foiz, sharqiy yerlarda esa 9 foizni tashkil etadi). Germaniyada bir qancha qazib chiqarish (temir rudasi, mis rudasi, uran rudasi) tarmoqlari o'z faoliyatini amalda to'xtatgan. So'nggi yillarda import asosida olib kelinadigan arzon xom-ashyo iste'molning o'sish hisobiga ko'mir sanoatida toshko'mir qazib chiqarish keskin qisqarmoqda. Yengil sanoat Germaniyada oxirgi yillarda o'sish surati pasaygan bo'lsada yaxshi yo'lga qo'yilgan. Jahon moliyaviy iqtisodiy inqiroz tufayli ishlab turgan korxonalarga xom-ashyoyetkazib berish pasaydi. Natijada bu korxonalarda, ya'ni qadimgi to'qimachilik markazlari va Rum atrofidagi rayonlarda («Bergesh Land», Krefeld, Myunsterland) va janubda (shimoliy sharqiy Bavariya, Augsburg) ishlab chiqarish ko'rsatkichi pasaydi

**115. Germaniya hududi** tafavutlariga ko'ra 3 qismga bo'linadi. **GFRning shimoli** ichki juda turlidir. Bu **guruhga: Gamburg**, Bremen, Shlezvig-Golshteyn, Quyi saksoniya, Shimoliy reyn-vestfaliya shaharlari kiradi. Buyerda ko'mir-metallurgiyali Rur joylashgan. Unda yangi tarmoqlar sust rivojlangan, eskisi tarmoqlar esa inqiroz holatda. Gamburg shahrida «dengiz» tarmog'i 80 foizni tashkil etadi. Ular barchasi kemasozlikkon'yukturasiga bog'liq, u esa anchadan beri inqirozli, chunki Yaponiya va Janubiy Koreya dunyo kemasozligidayetakchi monopollikka ega. **GRF ning janubi**, yangi tarmoqlarning mujaasamligidir. Bu guruhga - Bavariya, Baden-vyurtemberg, Gessen, Reyndland, Pfalts, SaarMamlakatning bosh konsentrlarining ishlab chiqarish bazasi va shtab kvartirallari shu guruhda joylashgan. Shtutgartda «Daymle-Kraysler», «Simens», BMW, BASF, Bavariyada-VPK va boshqa kompaniyalar mavjud. Tumanning yirikilmiy-tadqiqot va o'quv bazasi ham muhimdir. Janubda universitetlarning ko'p soni joylashgan. Va Nixonat Janubning siyosiy omillarining ustunligi ham o'zgarib bormoqda. Aholining ko'pchiligi XDS va XSSga ovoz berishadi. Bunda Federal hukumat ham janubga kattayordam ko'rsatadi. [15]**GFRning sharqi** («yangiyerlar»)-tarixdagi noyob eksperiment-sotsialistik xo'jalikni kapitalistik mamlakat **tomonidan qamrab olishi**, barcha tashqi aloqalarning keskin qayta yo'naltirildi. Ya'ni hajmi bo'yicha «yangiyerlar» bir necha marta «Eskiyerlarga»dan qolib ketishi. Bu guruhga-Meklenburg, Berlin, Brandenburg, Saksoniya, Tyuringiya, Saksoniya-angalt. Poytaxtni sekin asta Bonndan

Berliga ko'chirish-sharqiy rayonlarning xo'jaligini qayta tashkil etishda yangi impuls tuzish vazifasini bajaradi. "Eskiylarning" Shimoli- bu "shahar-yer" Gambur va Bremen, Shlezvig-Goshteyn, Quyi Saksoniya va Shimoliy Reyn-Vestfaliya. Geografik jihatdan butun Shimol-bu Shimoliy-Germaniya pastekisligi, qishloq xo'jaligining muhim rayonidir. Yaxshi baza. "Bug'doy poyasi" Shlezvig-Golshteyndan Keln "buxtasigacha" cho'zilgan. Gamburdan sharqroqda Lyuneburg quruqligini joylashgan.

**116. Buyuk Britaniya** Britaniya orollarida (Yevropadagi eng yirik orol) joylashgan. Birlashgan Qirollik tarkibida Angliya, Shotlandiya, Uels va Shimoliy Irlandiya kiradi. Buyuk Britaniya eng katta orolning nomi, Angliya davlatining asosiy tarixiy nomi. Mamlakatning xalqaro dengiz vahavo yo'llari tugunida joylashganligi muhim ahamiyatga ega. Maydoni 244 ming km<sup>2</sup>. Aholisi 61.1 (2102y.) Buyuk Britaniya neft qazib olishda Shimoliy Dengiz hisobiga G'arbiy Evropada 2-o'rinda turadi (yiliga 115 mln t. 2006y.) 1-o'rinda Norvegiya. Energiya balansida GESlarning roli past asosan IESlar energiya beradi. Keyingi paytlarda AESlarning salmog'i ortib bormoqda. Elektr energiya jahonda 9-o'rinda (2,5% 370 mln kVt.soat). Buyuk Britaniya yuqori kalloriyalı kokslanuvchi ko'mirming katta zapaslariga ega. Yuqori sifatli temir rudasini Shvesiya, Liberiya, Kanada kabi davlatlardan keltirilganligi sababli asosiy qora metallurgiya korxonalari dengiz bo'ylarida vako'mir qazib olinadigan rayonlarda joylashgan. Rangli metallurgiya korxonalari ham asosan dengiz bo'ylarida joylashgan.

**117. Buyuk Britaniya sanoati** ichki yalpi mahsulotning 50%ini eksportning qariyb 90%ini beradi. Dunyoda sanoat ishlab chiqarishning yalpi hajmi jihatidan 5-o'rinni egallaydi. Mashinasozlik Buyuk Britaniya sanoat tarmoqlari orasida 1-o'rinni egallaydi. Ko'pmahsuloti eksportga mo'ljallangan sanoat tarmoqlari: stanoksozlik, elektrotexnika, asbob-uskunalar, jihozlar, avtomobillar, traktorlar ishlab chiqarish ayniqsa ajralib turadi. Mamlakatda chiqariladigan stanoklarning 20%i AQSH firmalari ishlab chiqaradi. Ximiya sanoatida neftni qayta ishlash bazasida neft mahsulotlari va sintetik tola ishlab chiqarish ayniqsa tez rivojlanmoqda. Buyuk Britaniya neft qazib olishda Shimoliy Dengiz hisobiga G'arbiy Evropada 2-o'rinda turadi (yiliga 115 mln t. 2006y.) 1-o'rinda Norvegiya. Energiya balansida GESlarning roli past asosan IESlar energiya beradi. Keyingi paytlarda AESlarning salmog'i ortib bormoqda. Elektr energiya jahonda 9-o'rinda (2,5% 370 mln kVt.soat).

**118. Qishloq xo'jaligi.** Qishloq xo'jaligi. Buyuk Britaniyaning agrar tarmog'i yuqori rentabelli hisoblanadi. Oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning 75 foizi ichki taklif bilan qoplanadi. Mazkur tarmoqda yalpi ichki mahsulotning 1-2 foizi ishlab chiqarilib, undan mamlakatning 2 foizi aholisi band. Qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i chorvachilik bo'lib, unda agrar mahsulotning 60 foizi yaratiladi. Tarmoq sut, tuxum, tovuq, cho'chqa va mol go'shtlari kabi mahsulotlar bilan ichki talabni to'liq qondiradi. Ziroatchilik ikkinchi darajali tarmoq hisoblanib, shudgor yerlarning 1/3 qismiga don mahsulotlari (bug'doy, suli, arpa) ekiladi. Mazkur mahsulotlar bo'yicha mamlakat o'z ehtiyoqlarini qoplaydi. Biroq mamlakat qo'y goshti, yog'pishloq, shakar, olma kabi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini xorijdan import qilishga Majbur. Buyuk Britaniya tabiiy sharoiti dehqonchilikdan ko'rachorvachilik uchun qulay. Mamlakat hududining 47%i yaylovlar, ekin maydonining 2/3 qismi em-hashak va ildiz mevali o'simliklar bilan band. Tabiiy o'tloqlarga o'g'itsolinib turiladi. Asosiy donli ekinlari: bug'doy, arpa, suli. Asosiy texnik ekinlari: qand lavlagi. Yalpi don hosili 25 mln t., qoramol tuyog'i - 12,5 mln, ko'ylar - 37 mln, cho'chqalar - 8 mln, parrandalar - 131 mln. Qishloq xujaligida mamlakatdagi mehnatga qobiliyatli aholining 2% gina band. B. B. Kishloq xujaligini intensivlik, mahsuldorlik va mexanizatsiyalashuvning yuksak darajasi b-n ajralib turadi. U mamlakatning oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini 75%ini ta'minlaydi.

**119. Tashqi savdo** mamlakat iqtisodiyoti uchun juda katta ahamiyatga ega. Chetga chikariladigan mahsulotning 90% ni sanoat tarmog'i beradi. B. B. chetga mashina va uskunalar, transport jihozlari, ip va jun gazlamalar, kimyeviy mahsulotlari, neft mahsulotlari, oziq-ovqat, koramol, p'lat, toshkumir chikaradi. Chetdan temir ruda, rangli va nodir metallar, neft, fosforit, paxta, turli xom asb va oziq-ovqat mahsulotlari va b. keltiriladi. Tashqi savdodagi asosiy mijozlari— Evropa Ittifoqi mamlakatlari, AQSH, Yaponiya. Chet el sayohatligi rivojlangan (1 yilda 12 mln. kishi kелиb ketadi). Tashqi iqtisodiy aloqalari. Eksport hajmi bo'yicha Buyuk Britaniya 6-o'rinda (450 mlrd. doll. - 2006 y.) turadi. Asosiy eksport mahsulotlari qatorida sanoat mahsulotlari, yonilg'i, kimyo va oziq-ovqat mahsulotlari, ichimliklar, tamaki va avtomobillarni aytib o'tish mumkin. Import hajmi bo'yicha esa 604 mlrd. doll. bilan jahonda 4-orinda turadi. Xorijdan olib kiriladigan mahsulotlar tarkibida sanoat mahsulotlari, mashinalar, yonilg'i va oziq-ovqat mahsulotlarining ulushi katta. Buyuk Britaniyaning asosiy tashqi savdo hamkorlari AQSH, Germaniya, Fransiya, Niderlandiya va Xitoydir.

**120. Tabiiy sharoiti** va resurslari bir muncha boshka mamlakatlardan fark kiladi. Hududining 3/4 kismi 500 metrdan past joyda joylashgan. Baland toglari Alpy va Pireney toglari. Evropaning g'arbida mutadil va subtropik iklim mintakasida joylashgan. Mineral resurslari boshka mamlakatlarga karaganda birmuncha kuprok va turli tuman. Kazilma boyliklaridan toshkumir (aniklangan zaxirasi 0,5 mlrd. t) Tabiiy gaz (70 mlrd. kub. m.) Neft (7 mln. t) Tuz, uran rudasi va boshka foydali kazilmalar mavjud. Kazilma boyliklarning zaxirasi asosan Lotaringiya, SHimoliy va Markaziy kismida joylashgan. SHimoliy Marsel va Janubiy Bordo rayonlarida kungir kumir (3 mln. t) yiliga qazib oladi. Hidroenergiya asosan tog daryolarida (100 mlrd kVt/s)

yiliga Evropada Norvegiya va SHveitsiyadan keyingi urinda. Fransiya Evropadagi mamlakatlarga karaganda temir rudasiga ancha boy (7mlrd. t) temir rudasi Mozely daryosi g'arbidan olinadi.

**121. Aholisi.** Fransiya tabiiy o'sish darajasi anchagina past bo'lib, millatning qarishikuzatilmoqda. Tug'ilish ko'rsatkichi 13%, o'lim 9%, ayolga 1,9 bola to'g'ri keladi. 15 yoshgacha bo'lganlar 19%, 64 yoshdanyuqori bo'lganlar 16%. O'rta umr 76-83 yosh. YAMD 33,5 ming dollar (2012y.) Mehnat resurslarini to'ldirishning muhim vositasi qadimdan immigratsiya bo'lib kelgan. Aholi joylashuviga qishloqlardan odamlarning shaharlarga to'xtovsiz ko'chib kelishi (XX-asrda aholining buyuk ko'chishi) kuchli ta'sir etadi. Natijada urbanizatsiya jarayoni jadal rivojlanib bormoqda. Hozirda Fransiya aholisining 79%i shaharlarda, 21% qishloqlarda yashaydi. Aholisining 90% dan ko'prog'ini fransuzlar, shuningdek, elzas va lotaring, katalon, breton, flamand va basklar ham tashkil etadi. 3,5 mln. Muxojir (jazoir, portugal, italiya, ispan, arman va b.) bor. 4 mln. musulmon istikomati kiladi. Rasmiy tili — fransuz tili. A 80% xristian (katolik), 5% g'ayrikon musulmon, 2% protestant, 1% yahudiy.

**122. Sanoati.** Energetika qisman o'z resurslariga tayanadi. Ko'mir asosan shimoldan (Elzas va Lotaringiyadan), neft va tabiiy gaz esa oz miqdorda janubi - g'arbdan qazibolinadi. Mamlakat neftga bo'lgan ehtiyojini asosan chet el hisobiga (Jazoir, Libiya, Venesuela, MDH va Yaqin Sharq mamlakatlari) qondiradi. Shuning uchun ham neftniqayta ishlovchi asosiy markazlar dengiz bo'yalaridagi port shaharlarda (Marsel, Bordo, Nant, Gavr, Ruan) joylashgan. Fransiya uran rudasiga boyligi va ko'p qazibolishi, shuningdek Afrikadagi sobiq mustamlakalardan uran konsentratini ko'plabkeltirilishiga asoslanib atom energetikasi va atom sanoati tez rivojlanmoqda. Qora metall urgiya sanoati Evropadagi eng katta Lotaringiya temir rudasi konlaridan foydalanadi. Lekin temir rudasi eksport qilishni ilgari ahamiyatiyo'qolib bormoqda. O'rta Er dengizi sohillari boksitiga boy bo'lib, Al va Pireney tog' etaklaridagi arzon GESlar energiyasi aluminiiy eritishimkoniyatini beradi. Mashinasozlik butun sanoat mahsuloti qiymatining 1/3 qismidan ko'prog'ini va eksport mahsulotining asosiy qismini beradi. Mashinasozlik sanoatining joylashuvida Parij ayniqsa katta rol o'ynaydi. Butun mamlakatda ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotining 25%ini birgina Parij beradi. Ximiya sanoati tarmoqlari jadal rivojlantayotgan tarmoqlardan biri bo'lib, busanoat korxonalari tarqoq joylashgan. Ximiya zavodlari xomashyolar yaqinida, portlarda, GESlar yaqinida va katta shaharlarda.

**123. Fransiya O'zbekistonning** Evropadagi muhim savdo-iqtisodiy hamkorlaridan biridir. 2017-yil yakunlari bo'yicha ikki tomonlama savdo aylanmasining hajmi 251,6 mln. AQSH dollari tashkil etdi. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A. Karimovning Fransiya davlat va rasmiy tashriflari (1993 va 1996-yillar) hamda Fransiya Respublikasi Prezidenti F. Mitteranning O'zbekistonga davlat tashrifi (1994-yil) bo'lib o'tgan. 1996-yil iyun oyida Florensiya shahrida o'tkazilgan Yevropa Ittifoqi davlatlari rahbarlari sammiti va 2002-yil noyabr oyida Praga shahrida bo'lib o'tgan NATO/YeAHK sammiti doirasida O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A. Karimovning Fransiya Prezidenti J. Shirak bilan uchrashuvlari ham o'tkazilgan. Ikki tomonlama aloqalarni rivojlantirishda Fransiya Tashqi ishlar vazirlari L. Fabiusning 2013-yil mart oyida va J.-M. Eroning 2017-yil aprel oyida O'zbekistonga amalga oshirilgan tashriflari hamda 2012-yil oktyabr, 2014-yil noyabr va 2017-yil mart oylarida o'tkazilgan O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vaziri A. Kamilovning Fransiya tashriflari muhim ahamiyat kasb etdi. Ikki davlat Tashqi ishlar vazirliklari o'rtasidagi 10 ta siyosiy maslahatlashuvlar bo'lib o'tgan. Oxirgisi 2017-yilning aprel oyida Toshkent shahrida o'tkazildi. 2008-yil O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatida parlamentlararo hamkorlik guruhi tuzildi, 2010-yildan boshlab Oliy Majlis Qonunchilik palatasida «O'zbekiston – Fransiya» do'stlik guruhi faoliyat yuritmoqda. Fransiya Senatida «Fransiya – Markaziy Osiyo» parlamentlararo guruhi, Milliy assambleyasida «Fransiya – Markaziy Osiyo» do'stlik guruhlar faoliyat yuritmoqda. 2008-yil iyun oyida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman) hamda Fransiyaning inson huquqlari himoyachisi o'rtasida hamkorlik to'g'risida bitim imzolandi.

**124. Italiya Yevropaning** janubidagi davlat. Maydoni 301,2 ming km<sup>2</sup>. Territoriyasi tarkibiga ko'ra 3 qismdan: materik, yarim orol va orollardan (Sisiliya, Sardiniya va bir qancha mayda orollardan) iborat. Quruqlik orqali 4ta davlat bilan chegaradosh. Dengiz chegarasi quruqlik chegarasiga nisbatan 4 barobar uzun. Mamlakat hayotida dengizning roli yuqori, mamlakatning eng ichkarisidagi rayonlari ham sohildan boryo'g'i 200-300km narida joylashgan. Mamlakatning O'rta dengiz havzasining markazida ekanligi unga Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika va Janubiy Yevropaning boshqa mamlakatlari bilan aloqalarini rivojlantirishga qadimdan imkoniyat berib kelgan, hozirda ham muhim rol o'ynaydi. Shimoliy Italiyaning geografik o'rnini Janubiy Italiyaga nisbatan anchaqulay. Chunki u iqtisodiy aloqalarni quruqlikdaham, dengizda ham, havod ham olib borishi mumkin. Italiyadan transkontinental havo yo'llari o'tadi.

**125. Aholisi** 59mln kishi (2006y.). Aholisining soni jihatidan Horijiy Evropada Germaniyadan keyin 4-o'rinda turadi. Italiyaning 98%i ital tyanlar. Itali yauchun aholining doimiy emigratsiyasi harakterli (har yili o'n minglab kishilar ketib turadi). Bunga asosiy sabab dehqonlar turmushining og'irligi, ishsizlik, kam ish haqi, inflyatsiya. 2-jahon urushiga qadar immigratsiya o'chog'i okean orti bo'lsa, urushdan keyin Fransiya va Germaniya bo'lib qoldi. Italiyada tug'ilish ko'rsatkichi 9%, o'limi 0,1% ayolga 1,2 bola to'g'ri keladi. 15yoshgacha bo'lganlar salmog'i 14%, 64 yoshdan yuqori bo'lganlar salmog'i



qo'rg'oshin, rux, xrom, oltin, uran kabi rangli metallarni yetkazib bergan. Markaziy osiyo mineral tabiiy resurslar bilan ancha yaxshi ta'minlangan. U neft va tabiiy gaz zaxiralariga ko'ra Osiyoda Fors qo'ltiqbo'yi va G'arbiy Sibir hududlaridan keyin uchinchi mintaqadir. Qozog'iston, Turkmaniston va O'zbekiston Respublikalari bu xildagi tabiiy boyliklarga boy. Markaziy Osiyo toshko'mir (Qozog'iston) va qo'ng'ir ko'mir (Qozog'iston, O'zbekiston)ga ham ancha boy. Shuningdek, bu o'lka xilma-xil qora va rangli metall rudalari (temir, marganes, xrom rudalari, mis, polimetall, oltin, uran, simob kabilar) bilan ancha yaxshi ta'minlangan. Bunday tabiiy resurslar zaxiralariga ko'ra Qozog'iston va o'zbekistonning imkoniyatlari juda katta. Aholisi 2013-yilning iyul oyiga nisbatan 70,0 mln. kishiga yaqinlashdi. sanoati. Barcha respublikalar sanoatida undiruvchi sanoat tarmoqlarining ahamiyati katta. Bu tarmoqlar guruhiga kiruvchi yoqilg'i-energetika, metallurgiya va kimyo sanoati salmog'i, Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston respublikalarida anchagiy.

**135. Ozarbayjon** Zavkavkazning sharqida joylashgan bo'lib, Maydoni 86,6 ming km<sup>2</sup>, aholisi 9 mln (2012y). Tabiiy boyliklardan Ozarbayjon hududida neft, tabiiy gaz, temir rudasi, alunit uchraydi. Asosiy boyligi neft, shuning uchun Boku neftchilar hahri deb tan olinadi. Boku neftining tan narxi qimmat, lekin sifati yaxshi, toza aralashmalarsiz bo'lganligi uchun uni "oq neft" deyishadi. Aholisi 9 mln kimyo sanoati neft chiqindilardan sintetik kauchuk, smola, shina, erituvchi moddalar va motor moylarini ishlab chiqaradi. Qishloq xo'jaligi intensiv xarakterga ega. Dehqonchilik ustun turadi. Ozarbayjonda paxta, sholi, bug'doy, uzm tamaki, choy etishtiriladi. Bog'dorchili va ipakchilik rivojlangan. Choy va subtropik ekinlar Lenkoran pasttekisligida etishtiriladi. Katta va Kichik Kavkaz tog' etaklarida Ozarbayjon uzumzorlarini 60% i joylashgan. Armaniston zavkavkazning janubida joylashgan, maydoni 29 800 km<sup>2</sup>. Aholisi 3 277 ming kishi (2012y). sanoatlashgan va ko'p tarmoqli qish xo'j yaxshi rivojlangan. Rangli metallurgiya, mashinasozlik, kimyo, neft kimyosi, oziq ovqat, savzavotchilik, uzumchilik mevachilik asosiy tarmoqlar. YalM sanoat 48,3%, qish xo'j 25,7%. Yuki aylanmasi 50% temir yo'liga tegishli temir yo'llar 640 km, avto yo'llar 7,7 ming km

**136. Yaponiya** qisqa muddatda fan, texnika, ta'lim, sanoat va savdoda katta yutuqlarga erishdi, ya'ni "iqtisodiy mo'jiza" yuz berdi. Yaponiya "iqtisodiy mo'jiza" sining asosiy manbayi mutaxassislar xulosasiga ko'ra, yapon millati ning yuqori darajadagi mehnatsevarligi va mehnat intizomi, uyushqoqlik va sabr-toqat, ishga mas'uliyat xissi va tejamkorlik kabi ijtimoiy ko'rsatkichlardir, shuningdek, Yaponiyaning harbiy tayyorliklardan tiyilib borishidir. Yaponiya sanoati dastlab (1950-yillardan boshlab) evolyusion yo'ldan rivojlandi. Energetika, metallurgiya, avtomobilsozlik, kemasozlik, ximiya, neft-ximiya, qurilish sanoati kabi "tayanch" tarmoqlar import yoqilg'i vaxom-ashyo asosida butunlay yangidan barpo qilindi. Ular FTI ning eng yangi yutuqlari asosida rivoj topdi. XX asrning 70-80-yillaridan boshlab sanoatda inqilobiy yo'l ustun turdi. Endilikda mamlakat yoqilg'i va xom-ashyo importiga bog'liq bo'lgan, energiyaga metalni ko'p ishlatadigan ishlab chiqarishni tobora cheklab, fanni ko'p talabqiladigan eng yangi tarmoqlarga ko'p e'tibor berilmog'ida. Yaponiyada elektrotexnika, robot texnikasi, biotexnologiya kabi sohalar etakchi mavqieiniegallamoqda. Ilgari Yaponiyaning ramzi Fudziyama, sakura, samuraylar hisoblangan bo'lsa, endilikda bunday ramz eng katta AES lar, metallurgiya kombinatlari, supertankerlar, ko'priklar, tunnellar, tezkor temir yo'llar, zamonaviy avtomobillar hisoblanadi.

**137. Koreya** so'nggi 30 yil ichida iqtisodiy rivojlanishda ulkan yutuqlarga erishdi. Bunday hodisa «koreys mo'jizasi» deb atalmoqda. Haqiqatan ham, 1980–2012-yy. YIM 62,8 mlrd. AQSH dollaridan 1536 mlrd. AQSH dollariga yetdi yoki deyarli 25 martaga o'sdi. O'rtacha aholi soniga hisoblaganda ushbu ko'rsatkich 1600 dollardan 30,7 ming dollarga yetdi yoki 19 martaga ko'paydi. Iqtisodiy o'sish va rivojlanishning bunday sur'atlarini Yer yuzasidagi hech bir mamlakat ko'rmagan. Iqtisodiyotning eng muhim tarmog'i sanoatga (YIM ning 34,9%), xizmat ko'rsatish sohasiga (60,1%), qishloq xo'jaligiga (3%) i to'g'ri keladi. Metallurgiya, mashinasozlik (avtomobilsozlik, kemasozlik, elektrotexnika va elektronika mashinasozligi, og'ir mashinasozlik), kimyo va neft-kimyo sanoati, yengil va oziq-ovqat sanoati yuqori ahamiyat kasb etadi. Janubiy Koreya «Samsung-Elektroniks», «Xunday», «Posko» va boshqa shu kabi industrial gigantlarning mavjudligi bilan ajralib turadi.

**138. Xitoy yillik** ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlari hajmiga ko'ra jahonda uchinchi o'rinda turadi. Ammo ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning aholi jon boshiga to'g'ri kelish ko'rsatkichlariga ko'ra, u oddiy rivojlanayotgan davlatlar darajasidadir. Shuni ta'kidlash lozimki, so'nggi yillarda Xitoy iqtisodiyoti ancha tez o'smog'ida. YIM ishlab chiqarishda industrial tarmoqlar hisssasi 41 ni, qishloq xo'jaligi 12 % ni, xizmat ko'rsatish sohasi 47 % ni tashkil etadi. Tashqi iqtisodiy aylanmasi 2012-yilda 2300 mlrd. AQSH dollarini yoki jahon bo'yicha 7,9 % ni tashkil etdi. Shundan, 1290 mlrd. dollarga teng qismi (56,1%) eksportga to'g'ri keladi. Sanoati hozirgi tarmoqlarning deyarli barcha turlariga ega. Hozirgi industriyasining asosini neft va neft kimyosi, atom energetikasi, samolyotsozlik, avtomobilsozlik, elektrotexnika, metallurgiya kabi eng ilg'or sanoat tarmoqlari qishloq xo'jaligi mamlakat iqtisodiyotining eng muhim sohasi bo'lib kelmog'ida. Unda 400 mln. dan ortiq mehnat yoshidagi aholi ish bilan band. Xitoy qishloq xo'jaligining asosiy qismi dehqonchilikdir. Unda esa donchilik tarmog'ining salmog'i eng katta. Jami ekin maydonlarining 80 % i turli donli ekinlar bilan band. XXI asr boshida mamlakat bo'yicha 450 mln. t dan ortiq don mahsulotlari hosili olindi. Jahon bo'yicha cho'chqalarning 40 % i, turli ish hayvonlarining 20 % i, qo'y va echkilarning 16 % i to'g'ri keladi. tashkil qiladi.



**139. Osiyoning** Hindi-Xitoy va Malakka yarimorol lari, Malayaya arxipelagini o'z ichiga oladi qazilma boyliklar bor. Ayniqsa, qalayi, volfram kabi rangli metallarning yirik konlari bor. Shuningdek, rux, qo'rg'oshin, temir rudasi, turli nodir va asl metallar, ko'mir, neft, tabiiy gaz boyliklariga ham ega. Keyingi yillarda dengiz sayozliklaridan ancha istiqbolli neft va gaz konlari topilmoqda. Yer osti boyliklariga, ayniqsa, Indoneziya, Malayziya, Brunej, Vyetnam kabi davlatlar ancha boy. anubi-sharqiy Osiyoning aholisi 629 mln. kishidan iborat. Mintaqada aholi tabiiy o'sish hisobiga ancha tez (yiliga 8 mln. kishi) o'smoqda. Hozirgi vaqtda Janubi-sharqiy Osiyo mintaqasi iqtisodiyotida sanoat ishlab chiqarishining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Mintaqa YIM ning 40,7% isanoatga, 24,7% i qishloq xo'jaligiga va 34,6% i xizmat ko'rsatish sohasiga to'g'ri keladi. Chetdan keltiriladigan metall asosida mashinasozlik sanoati Malayziya, Tailand, Indoneziya va Filippin davlatlarida yaxshi rivojlangan. Elektronika va elektrotexnika, radiotexnika va telemexnika, maishiy xizmat texnikasi mahsulotlarini ishlab chiqarish, ayniqsa, Singapur, Malayziya va Tailandda yuqori darajada rivojlangan. Guruch mintaqadagi mamlakatlar eksportining asosidir. Tailand, Myanma, Vyetnam yetakchi.

**140. Hindiston** katta masofada dengizlar bilan tutashgan. quruqlik chegarasi orqali 7 ta davlat bilan chegaradosh bo'lib, bu chegaralarbaland tog' va cho'llardan o'tganligi uchun iqtisodiy jihatidan uqadar qulay emas. Mamlakatni janubiy qismi yarimoroldan iborat bo'lib, bu qism Janubi-G'arbiy Osiyo, Janubi-Sharqiy Osiyo, Avstraliya va Afrika davlatlari o'rtasidagi dengiz yo'llari o'rtasida joylashgan. Hindiston Evropa, Osiyo va Avstraliya o'rtasidagi muhim xalqaro havo yo'llaritugunida joylashgan. Masalan: Moskva – Toshkent – Dehli – Singapur. Hindistonning tabiiy sharoiti xilma-xil va ancha boy. Mamlakatning shi mol tomondan baland Himolay tog'lari bilan o'rab turilishi iqlimiy sharoitlarining juda qulay bo'lishida, nihoyatda boy agroiqlim resurslari bilan ta'minlanishida muhim rol o'ynaydi. Uning yer osti qazilma boyliklari ham xilma-xil. Temir va marganes rudalari, xrom, titan zaxiralari dunyo ahamiyatiga ega. Shuningdek, ko'mir, oltin va boshqa bir qator rangli metall zaxiralari boy. Hududi va dengiz sayozliklaridan neft ham topilgan. Mamlakatning tog' -kon sanoati, ayniqsa Dekan yassitog'ligida kuchli rivojlanib bormoqda. bu erdagi og'ir sanoatning eng muhim yangi qurilishlarini J.Neru "Yangi Hindistonning qasrlari" deb atagan.

**141. Hindiston aholisining** soni tez o'sayotgan mamlakatlardandir. so'nggi bir yuz o'n uch (1900–2013-y.) yil ichida uning aholisi 239 mln. dan 1221 mln. kishigacha ko'paydi. Agar aholisining hozirgi o'sish sur'atlari saqlanib qolsa, mamlakat aholisining soni, BMT hisobi bo'yicha, 2025-yilda 1,4 mlrd. kishiga yetadi. Mamlakatda hindlar, bengallar, bixarlar, panjobliklar, tamillar, kashmirliklar va boshqalar asosiy millatlar hisoblanadigan, hech bir millat ko'pchilikni tashkil qilmaydi. Aholining diniy tarkibi ham ancha murakkab. Aholining 80% i induizm diniga mansub. Ikkinchi o'rinni islom diniga mansub aholi egallaydi. Ular mamlakat aholisining 100 mln. dan ko'proq qismi (11% i) ni tashkil qiladi. Jammu va Kashmir shtatlari aholisining 2/3 qismi islom diniga mansub. Shuningdek, Hindistonda 18 mln. xristianlar, 15 mln. sikklar, 5 mln. buddizm va boshqa din vakillari ham yashaydilar. aholi o'rta zichlik – 1 km<sup>2</sup>ga 370 kishi, Hozir mamlakat aholisining 30,3% i shaharlarda yashaydi. Hindistonda 4 mingdan ortiq shaharlar bor. Ularning 300 dan ortig'i yirik shaharlardir. Millioner shaharlarning umumiy soni 25 dan ortadi. Bular orasida Mumbai 18,0, Dehli va Kolkatta shaharlari aholisi 19,5 va 15,0 mln. kish, ular jahonning eng ulkan shaharlari.

**142. U jahonda** yalpi ichki mahsulot hajmiga ko'ra AQSH va Xitoydan keyingi 3-o'rinda turadi. Uning hajmi 2012-yilda 4,8 mlrd. AQSH dollarlarini tashkil etdi. Hindistonda YIM ning 29,4% i sanoatga, 17,6% i qishloq xo'jaligiga, 52,9% i xizmat ko'rsatish sohasiga to'g'ri keladi. Hindistonda jami ishda band aholining atigi 1/4 qismi sanoatda ishlaydi. Hindiston an'anaviy yengil va oziq-ovqat sanoati mamlakatidan tobora zamonaviy og'ir sanoat tarmoqlari mamlakatiga aylanib bormoqda. Mamlakat iqtisodiyotining asosini metallurgiya, mashinasozlik va kimyo sanoatlari egallamoqda. Hindistonda Rixand-Singrauli yoqilg'i-energetika majmuasi, Bxilai, Bokaro, Visakxapatnam qora metallurgiya kombinatlari, Chittaranjan, Ranchi, Xardvar og'ir mashinasozlik zavodlari, Barauni va Sindr neftni qayta ishlash zavodlari joylashgan. Bunday yirik korxonalar, ayniqsa, «Hindiston Ruri» deb ataladigan Damodar vodiysi bo'yab keng tarqalgan. Hindiston jahonda choy, yeryong'oq, ayrim dukkakli don mahsulotlari, murch, turli dorivor ekinlar yetishtirishda birinchi, sholi, shakarqamish, jut bo'yicha ikkinchi, tamaki yetishtirish bo'yicha uchinchi, bug'doy, paxta yetishtirish bo'yicha to'rtinchi o'rinda

**143. O'zb resp** prezidenti sh.m mirziyoyevning 2017 yil 22-25-noyabr kunlari koreya respga davlat tashrifi natijalari bo'yicha 20dan ziyod kelishuvlar, qiymati 10 mlrd dollar dan ziyod bo'lgan savdo-iqtisodiy va moliyaviy-texnikaviy sohada 64 hujjat imzolandi, ulardan 4 mlrd dollari to'g'ridan to'g'ri investitsiyalardir. O'zb-koreya tovar aylanmasi import 1 240,3 mln \$, eksport 119,8 mln \$ tovar aylanmasi 1360,1 mln\$. Respmizda Xitoy kapitali asosida 786 ta korxona mavjud, o'zbd yaponiya bilan qo'shma korxonalar 10 dan oshadi. 2017-yilda tovar aylanmasi 138,5 mln \$. 1999 yildan boshlab O'zb yaponiya hamkorlik agentligi va yaponiya tashqi savdo tashkilotining mintaqaviy vakolatxonalari, hamda o'zbek yapon markazi faoliyat yuritmoqda. Vetnam davlati bilan savdo aylanmasi 33,8 mln \$, vetnam sarmoyasi ishtirokida 19 ta korxona mavjud. 2017-yilda yakuni bo'yicha 35,6 mln \$. Indoneziya kapitali ishtirokida 4 ta korxona faoliyat ko'rsatmoqda tovar aylanmasi 35,6 mln \$. malayziya bilan tovar aylanmasi 64,8 mln ni tashkil qildi. O'zbekistonda 32 ta singapur sarmoyasi ishtirokida qo'shma korxonalar tashkil qilingan tovar aylanmasi 66,4 mln \$.

**144. tarkibiga** ko'ra 3 qismdan iborat. AQSH ning asosiy qisim, Alyaska, Gavayi orollari. Iqtisodiy geografik o'rni juda qulay. 12 ming km masofada 2 okean orasida joylashganligi, Kanada va Meksika bilan chegaradoshligi va h.k. Mamlakatning materik qismi hududi dehqonchilik va chorvachilikning deyarli barcha tarmoqlarini yetishtirish uchun qulay bo'lgan agroiklim resurslariga ega. AQSH ning juda katta maydonini egallagan dasht zonasini mamlakatning eng yirik g'alla makonidir. Qizig'i shundaki, deyarli 100 – 120 mln. t don lalmi yerlarda yetishtiriladi. Yalpi hosilning barqarorligi 6–7 yilda bir marta buziladi, ya'ni iqlim qurg'oqchil kelib, don ekinlari birmuncha zarar ko'radi. AQSH tabiiy resurslarning barcha turlariga boy. Mineral resurslar ba'zi bir turlarining xazinalari bo'yicha dunyoda yetakchi o'rinlarni egallaydi. Shular qatoriga toshko'mir, mis, molibden, aluminiy xomashyosi, qo'rg'oshin, rux, uran rudalari, oltin, fosforitlar, har xil tuzlar kiradi. Yoqilg'i-energetika resurslari toshko'mir, neft, tabiiy gaz va gidroresurslarga asoslanadi. Toshko'mirning yirik konlari Appalachi havzasida hamda O'rta G'arb rayonida mavjud, bir yilda mamlakatda 1100 mln. t dan ziyod ko'mir qazib olinmoqda. AQSH yirik neft xazinalariga ega. Yirik neft konlari Alyaska (Pradxo-Bey), Texas, Nyu-Meksika, Luiziana, Kaliforniya shtatlarida hamda Meksika ko'rfazida

**145. AQSH XIX asrning** oxi ridayoq sanoat mahsulotining hajmi bo'yicha Buyuk Britaniyadan o'zib ketib dunyoda birinchi o'ringa chiqib oldi va hamon birinchi o'rinda. AQSH sanoatning deyarli barcha sohalari bo'yicha dunyoda etakchi, ayniqsa aviaraketa – kosmos, hisoblash texnikasi, harbiy, AES lar quvvati va h.k. AQSH sanoati yuksak darajasi, ishlab chiqarish va xududiy konsensiyasi (to'planganligi) bilan ajralib turadi. Masalan, Michigan (avto), Kaliforniya (kosmos), Texas (kimyo), Arizona (makka) va h.k. AQSH da barcha sanoat tarmoqlari mavjud, lekin AQSH sanoatini avvalo avtomobilsozlik, aviaraketa-kosmos, elektrotexnika va neft sanoati belgilaydi. AQSH qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning hajmiga ko'ra dunyoda etakchi. Masalan: g'alla yalpi hosilining 1/3 qismi, g'alla eksportining yarmiga yaqini AQSH ga to'g'ri keladi. Boshqa iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar singari AQSH da qora metall eritish qisqarmoqda, AQSH rangli metallarning asosiy turlarini yirik ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi. Mis, rux, qo'rg'oshin eritish zavodlari Montana, Yuta, Aydaxo, Arizona shtatlarida mavjud. Yirik rangli metallurgiya rayoni Tinch okeani sohilining shimoli-g'arbiy qismida

**146. AQSH milliy daromadining** 8 % dan ko'prog'i qishloq xo'jaligida hosil qilinadi. Yirik fermalar yetakchi rol o'ynaydi. Umuman qishloq xo'jaligi sermahsul va sertovar bo'lib, muayyan hududlar ayrim mahsulot turlariga ixtisoslashgan va markazlashgan. Mamlakatda 2 mln. ga yaqin fermer xo'jaligi bor, bir fermer xo'jaligi o'rta hisobda 190 ga yerda dehqonchilik qiladi. Mehnatga yaroqchi aholining 2,5 % qishloq xo'jaligida band. AQSH da asosan makkajo'xori, soya, paxta, tamaki, sholi, kartoshka, kungaboqar, qand lavlagi, shakarqamish va boshqa ekiladi. Bug'doyzorlar („bug'doy mintaqasi“) Buyuk tekisliklar va Kolumbiya platosida (asosan Kanzas va Shimoliy Dakota shtatlari), makkajo'xori („makkajo'xori mintaqasi“) Buyuk ko'llarning janubiy va g'arbida (Ayova, Illinoys shtatlari) ustunlik qiladi, paxtazorlar faqat Missisipi daryosi vodiysi hamda Texas, Arizona va Kaliforniya shtatlarida uchraydi. Qand lavlagi, shakarqamish Missisipi daryosi etaklarida va Gavayi orollarida, tamaki Shimoliy Karolina, Virjiniya va Kentukki shtatlarida yetishtiriladi. Bog'dorchilik va polizchilik Kaliforniya, Florida, Atlantika okeani va Buyuk ko'llar sohillarida ko'proq. Kent cho'llar va „makkajo'xori mintaqasi“ shtatlarida go'shtbop chorvachilik, shimoli-sharqda va Kaliforniyada sut chorvachiligi rivojlangan.

**147. AQSH barcha transport** turlarining rivojlanganlik darajasiga ko'ra ham jahonda etakchi. Uning xarakterli xususiyatlari – transportning barcha turlarini rivojlanganligi, yuk va yo'lovchi tashish hajmining kattaligi, yuklarning uzoq masofaga tashilishi, avtotransportning alohida mavqega ega ekanligi. Masalan: 90 -yillarda mamlakatda avtomobillar avtoparklarda 200 mln ga etdi. AQSH da transport tarmoqlarining asosini kenglik va meridional yo'nalishdagitranskontinental magistrallar tashkil etadi. Temir yo'llarining umumiy uzunligi 245 000 km, avtoyo'llar esa 5 mln km. AQSH da tashiladigan jami yukning 18,2 % i dengiz transportida, 25,4 % i avtomobil transportida, 30,3 % i temir yo'l transportida, 16,5 % i quvvur transportida, 9,3 % i ichki suv transportida, 0,3 % i havo transportida tashiladi. AQSH da tashiladigan jami yo'lovchining 88,2 % i avtomobil transportida, 0,3 % i temir yo'l transportida, 11,3 % i havo transportida, 0,2 % i boshqa transport turlarida tashiladi. Asosiy eksporti: „kapital“, mashina va jihozlar, g'alla, ko'mir, sanoat mahsulotlari, to'qimachilik mahsulotlari, oziq-ovqat, qurol – yaroq, qishloq xo'jaligiteknikalari, samolyotlar (Boing), kemalar, sholi, paxta tolasini, tamaki. Asosiy importi: neft, tabiiy gaz, temir, shakarqamish, tabiiy kauchuk. QSHning asosiy tashqi savdo hamkorlari Kanada, Meksika, Xitoy, Yaponiya, Germaniya va Buyuk Britaniya hisoblanadi.

**148. O'zbekiston va AQSH o'rtasida** ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan savdo-iqtisodiy va sarmoyaviy hamkorlik faol rivojlanmoqda. Mamlakatlar o'rtasidagi ishbilarmonlik aloqalarini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishda AQSH-O'zbekiston savdo palatasi muhim ahamiyat kasb etadi. AQSH va Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida imzolangan TIFA savdo va investitsiyalar to'g'risidagi bitimning amalga oshirilishi Amerika bilan savdo aloqalarini rivojlantirishga hissa qo'shmoqda. O'zbekistonda AQSHning dunyoda taniqli bir qator yirik kompaniyalari faoliyat ko'rsatmoqda. Xususan, «General Motors» korporatsiyasi ishtirokida yengil avtomobillar uchun dvigatellar ishlab chiqarishga mo'ljallangan «General Motors Powertrain Uzbekistan» zavodi faoliyat ko'rsatmoqda. «Boeing» kompaniyasi «O'zbekiston havo yo'llari» Milliy aviakompaniyasini zamonaviy avialaynerlar, xususan «Boeing-787-8 Dreamliner» rumsidagi yangi avlod samolyotlari bilan ta'minlovchi

asosiy va doimiy hamkor sanaladi. «General Electric» korporatsiyasi O'zbekistonning neft-gaz va aviatsiya sektorlarida, shuningdek, salomatlik va qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish sohasidagi muhim hamkori hisoblanadi. AQSHning O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan boshqa kompaniyalari ichida «Exxon Mobil», «CNH Industrial», «Coca-Cola», «Hyatt», «Hilton», «John Deere», «Honeywell», «Caterpillar» va boshqalar ham mavjud. Prezidenti Shavkat Mirziyoyev AQSH Prezidenti Donald Tramp taklifiga binoan 2018 yil 15-17 may kunlari rasmiy tashrif bilan ushbu mamlakatda bo'ldi.

**149. Kanada Shimoliy** Amerikada joylashgan, jahonda iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan mamlakatlardan biri. Maydoni 9971,0 ming km<sup>2</sup>. Kanada tabiiy resurslarga juda boy mamlakatdir. Uning hududida uran, temir rudasi, nikel, mis, qo'rg'oshin, rux, oltin, kumush, neft va tabiiy gazning yirik konlari mavjud. Uran, nikel, oltin, kumush va boshqa qator rudali va noruda qazilma boyliklarni qazib olish bo'yicha yetakchilik qiladi. Mamlakat yer, va, ayniqsa, suv hamda o'rmon resurslariga juda boydir. Shimoliy mintaqasidagi o'rmonlarning deyarli 1/3 qismi ushbu mamlakatga to'g'ri keladi. Kanada iqtisodiyoti yuksak taraqqiy etgan mamlakatdir. Kanada dunyo mamlakatlari ichida nikel, rux, kumush rudalari, kaliy tuzlari, asbest qazib olish hamda qog'oz ishlab chiqarishda birinchi; oltin, platina, molibden rudasi, oltingugurt, uran qazib olish va selluloza ishlab chiqarishda ikkinchi va uchinchi o'rinlarni egallaydi. Kanada sanoatida tog'-kon tarmog'i bilan bir qatorda elektroenergetika, o'rmon, yog'ochni qayta ishlash va selluloza-qog'oz, transport va qishloq xo'jaligi mashinasozligi, rangli va qora metallurgiya, kimyo va neft-kimyo, oziq-ovqat va yengil sanoat tarmoqlari yuqori darajada rivojlangan.

**150. Aholisi.** 38,5 mln. kishi (2013-y.) Aholisining qariyb 40 % i kanadalik inglizlar, 30 % i kanadalik fransuzlardan iborat. Qolgan qismi nemislar, italyanlar, ukrainlar, gollandlar, ruslar va boshqa millat vakillaridan tashkil topgan. Mamlakat shimolida hamda ovcilik va baliqchilik rivojlangan markaziy va g'arbiy hududlarida mahalliy hindular, eskimoslar, atapaskalar va boshqalar tarqoq holda yashaydi. Aholi soni tabiiy o'sish va migratsiya saldositi hisobiga ko'paymoqda. O'rtaacha yillik o'sish sur'ati keyingi o'n yilliklarda 1 % dan oshmayapti. Shaharlarda jami aholining 80,7 % i istiqomat qiladi. Yirik shaharlari qatoriga Monreal, Toronto, Vankuver, Kvebek va boshqalar kiradi. 25 %, indeyklar va eskimoslar juda kamchilikni tashkil etadi. Tug'ilish koeffitsienti 11 ‰, o'lim 7 ‰. 15 yoshgacha bo'lganlar jami aholining 18 % ini, 64 yoshdan o'tganlar 13 % ini tashkil etadi. O'rtaacha umr 77-82 yosh. Aholisining asosiy qismi (2/3) AQSH chegarasi bo'ylab 300-400 km<sup>2</sup> polodasa yashaydi. Kanada hududining 2/3 qismini egallagan shimoliy qismida 20-25 km<sup>2</sup> joyga 1 kishi to'g'ri keladi. Kanada hududiga dastlab 1497 yil J. Kabot kelgan. Evropaliklarning ko'chib kelishi XVII asrda boshlangan. 1605 yil fransuzlar, 1623 yil inglizlar ko'chib kelgan.

**151. Shimoliy mintaqasidagi o'rmonlarning** deyarli 1/3 qismi ushbu mamlakatga to'g'ri keladi. Yog'ochsozlik va selluloza-qog'oz sanoati eng rivojlangan bo'lib, Kanada -yiliga 9,2 mln t. qog'oz ishlab chiqaradi. Bu sanoatning rivojlanishiga boy xom-ashyobazasi, arzon suv yo'llari va elektr-energiyasi, shuningdek, jahon bozorida ehtiyojning yuqoriligi sabab bo'lgan. Ishlab chiqarilgan qog'oz va yog'och-taxtaning deyarli hammasi eksport qilinadi. U jon boshiga yog'och tayyorlashda birinchi o'rinda turadi. Unda 1500 dan ortiq taxta tilish zavodlari bor. U dunyodagi eng katta selluloza-qog'oz kombinatiga ega. G'arbda ishlab chiqarilayotgan gazeta qog'ozining 40 % iva gazeta qog'ozini eksportining 60 % i ham shu davlatniki.

**152. Qishloq xo'jaligi.** Kanada yalpi ichki mahsulotining 2,1 foizi qudratli qishloq xo'jaligi tarmog'i tomonidan yaratiladi. Mazkur tarmoq mamlakatning oziq-ovqat mahsulotlaridagi ehtiyojini to'laigicha qoplaydi. Agrar sohadagi asosiy tarmoq go'sht va sut olinadigan chorvachilikdir. Uning hissariga qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining 60 foizi to'g'ri keladi. Kanadaning asosiy agrar hududlari cho'l viloyatlari don xo'jaligi, chorvachilik, go'sht-jun qo'ychiligi va Markaziy tumandir (sut xo'jaligiga asoslangan chorvachilik, mevachilik). Urug'lik kartoshka yetishtirish Shahzoda Eduard oroli ixtisoslashgan tarmoqdir. Mevachilik Yangi Shotlandiya va Britan Kolumbiyasida keng tarqalgan. Britan Kolumbiyasi janubiy qismi sut xo'jaligi, markaziy qismi esa go'sht chorvachiligi makonidir. Kanada bug'doy va yem-xashak yetishtiruvchi dunyodagi eng yirik mamlakatlar safiga kiradi. Vinnepeg kanadaning bug'doy poytaxtidir.

**153. Tashqi iqtisodiy aloqalari.** Eksport hajmi bo'yicha Kanada yirik otonalikka kiradi (401,7 mlrd. doll. 2006 yil). Mamlakatdan asosan transport va uning ehtiyot- qismlari, sanoat asbob-uskunolari, samolyot, telekommunikatsiya jihozlari, kimyo va plastmassa mahsulotlari, mineral o'g'itlar, yog'och, neft, tabiiy gaz, elektroenergiya va aluminiy eksport qilinadi. Import hajmi bo'yicha esa 356,5 mlrd. doll. bilan jahonda 8-o'rinda turadi. Xorijdan olib kiriladigan mahsulotlar tarkibida mashina va asbob-uskunalar, avtomobillar va ularning ehtiyot qismlari, neft, kimyo mahsulotlari, elektroenergiya, uzoq muddatli iste'mol uchun moljallangan mahsulotlarning ulushi katta. Kanadaning asosiy tashqi savdo hamkorlari AQSH, Xitoy, Meksika, Buyuk Britaniya va Yaponiyadir.

**154. Tabiiy sharoiti** va tabiiy resurslaridan boshqalar bo'yicha Kanada yirik otonalikka kiradi (401,7 mlrd. doll. 2006 yil). Tabiiy sharoitlarning xususiyatlarini Janubiy Amerika va Karib havzasi hududlarining nam tropik va mo'tadil iqlim mintaqalari bo'ylab joylashganligi hamda okean va dengizlar bilan o'ralgan keng tog'lik va pasttekisliklarning mavjudligi belgilaydi. Unumdor tuproqlarga ega bo'lgan keng tekisliklar va qulay tog' oraliq'i vodiylari Janubiy Amerikaning deyarli barcha hududlarida xilma-xil xo'jalik tarmoqlarini keng rivojlantirishga imkon beradi. Tabiiy namlik ko'rsatkichlarining, asosan, yuqori va mo'tadil darajasi uning bir tomondan o'simlik qoplamiga boy eng

yashil, asosan, qurg'oq cho'l-sahrolardan deyarli xoli (agar tor va kichik maydondagi Atakama cho'li hisobga olmasak) mintaqasi bo'lishiga sababchidir.

**155. Aholisi.** Janubiy Amerikada 419 mln aholi yashaydi (2016- y. 1- iyul), ularning tarkibi juda murakkab. Matenik kishilar bundan 20 ming yillar ilgari Osiyodan kelgan. XVI asrda dastlab ispanlar bilan portugallar, keyinchalik esa Yevropa, Osiyo va Afrika mamlakatlaridan kelib o'rnatilgan Hozirgi paytda Janubiy Amerikada insoniyatning har uchala irqi vakillari yashaydi. Yevropaliklar bilan indeyslarning chatishishidan hosil bo'lgan avlodlar metislar, yevropaliklar bilan negrlar nikohi avlodlari mulatlar deyiladi. Indeyslar bilan negrlar chatishmasi sambodeb ataladi. Aholining ko'pchiligispan tilida, braziliyaliklar portugol tilida so'zlashadilar. Yevropaliklar kelgan vaqtdan hindu xalqlarining ko'pchiligitaraqqiyotning urug'chilik-qabilachilik darajasida bo'lgan. Faqat And tog'larida inklarning qadimgi davlatlari mavjud edi. Materik aholisi orasida tillar, urf-odatlar, ma'naviyatning aralashib ketishi ro'y berdi. Aholining joylashishi. Aholi materikda juda notekis o'rnatilgan. Aholining ko'pchiligi okeanlar sohillarida, ya'ni kelgindilar ko'chib kelgan yerlarda yashaydi. And tog'larining markaziy yassitog'liklarida ham aholining zichligi katta. Ichki tekisliklarida aholi siyrak o'rnatilgan.

**156. Sanoat jan Amerikada** bir tekis rivojlanmagan. Hozirgi paytda sanoat Argentina, Braziliya, Urugvay, Yamayka, Kuba, Puerto-Riko, Trinidad, Tobago va Chilida mintaqaning boshqa davlatlariga nisbatan yuqori darajada rivojlangan. Sanoatning barcha tarmoqlari mavjud. Tog'-kon sanoati Venesuela (neft), Chili (mis, fosforitlar), Braziliya (temir rudasi, olmos, oltin), Boliviya (tabiiy gaz), Surinam, Yamayka (boksitlar) va boshqa mamlakatlarda mavjud. Qayta ishlovchi sanoatdan qora metallurgiya (Braziliya), rangli metallurgiya Braziliya, Chili, Yamayka va Surinam davlatlarida rivojlangan. Elektroenergetika Braziliya, Argentina, Chili, Venesuela, Surinam va boshqa qator mamlakatlarda mavjud. Mashinasozlik korxonalari barcha mamlakatlarda faoliyat ko'rsatmoq da. Avtomobilsozlik Venesuela, Braziliya va Argentina yuqori darajada taraqqiyot qiy etgan. Kimyo va neft-kimyo sanoati Braziliya va Venesuelada, yog'ochni qayta ishlash Braziliyada tovar ahamiyatiga ega. Mintaqadagi barcha mamlakatlarda yengil va oziq-ovqat sanoati tarmoqlarining korxonalari faoliyat yuritadi. Qishloq xo'jaligi mintaq hududi bo'ylab tekis rivojlanmagan. Jami qishloq xo'jalik mahsulotining 1/3 qismi chorvachilikda yetishtirib beriladi. Bu ayniqsa, Argentina, Urugvay va Braziliyada katta.

#### 157. Iqtisodiy

**geografik o'rning** qulayligi:– dengiz bo'yida joylashganligi; – Janubiy Amerikaning barcha davlatlari bilan chegaradoshligi (Ekvador, Chilidantashqari.)– AQSH ga yaqinligi, Venesuela va Argentina bilan chegaradoshligi. Hududi mineral tabiiy boyliklarga boy. Unda 50 ga yaqin mineral xomashyo resurslari, ayniqsa, rangli va qora metallarning boy konlari topilgan. Jahondagi eng yirik va tarkibi eng boy temir rudasi konlaridan hisoblanadigan Minas-Jerays va Karajas mamlakat iqtisodiy hayotida katta ahamiyatga ega. Shuningdek, Braziliya dunyo ahamiyatiga ega bo'lgan yirik marganes, boksit, polimetall konlariga ham ega. Uning hududida turli asl va nodir metall konlari ko'p. Ammo u yoqilg'i resurslarining bironta xiliga boy emas. Braziliyaning qulay tabiiy sharoiti tufayli hududining 2/3 qismi nam ekvatorial o'rmon (selva)lar va tropik changalzorlar bilan qoplangan. Shu sababli Braziliya jahonda o'rmonga eng boy mamlakatlardan biridir. Mamlakatning muhim tabiiy resurslari qatoriga suv va gidroenergetika boyliklari ham kiradi.

Jahondagi eng sersuv Amazonka daryosi va uning irmoqlari, shuningdek, Tokantins, San-Fransisko, Parana kabi daryolari nihoyatda ulkan energetika quvvatlarini yashirib yotadi. Braziliya yer resurslariga ham juda boy. **158. Aholisi 201,0 mln.** kishi (2013-y.), asosan, tabiiy ko'payish hisobiga yiliga 1,2% ga o'syapti. Aholisining etnik tarkibida 80 dan ortiq millat va etnik guruh qatnashadi. Bular orasida kelib chiqishi bo'yicha yevropaliklar salmog'i, rasmiy ma'lumotlarga ko'ra jami aholining 2/3 qismini tashkil qiladi. Keyingi katta etnik guruh metislar va mulatlaridir. Hindular, asosan, Amazonka o'rmonzorlari ichki qismida, negrlar esa mamlakatning shimoli-sharqiy rayonlarida ko'proq tarqalgan. Aholisining o'rtacha zichligi har 1 km<sup>2</sup> maydonga 34 kishidan to'g'ri kelgani holda, uning 90% i jami hududining 2/5 qismida joylashgan. Urbanizatsiya 86,9% i shaharlarda yashaydi. Metallurgiya sanoatining tez rivojlanishi, o'z navbatida, turli mashinasozlik tarmoqlari taraqqiyotini ancha tezlashtirdi. Hozirgi vaqtda Braziliya o'z avtomobilsozlik (yiliga 1 mln. dan ortiq avtomobillar ishlab chiqaradi), samo lyotsozlik, kemasozlik tarmoqlariga ega. Unda aniq va murakkab ma'shi nasozlik, ayniqsa, fantalab mikroelektronika, radiotelemexanika, asbobsozlik kabi tarmoqlar katta yutuqlarga ega. kimyo sanoati rivojlanmoqda. Biomassalar, birinchi navbatda, shakarqamish chiqindilarini qayta ishlash asosida jahonda birinchi bo'lib etil spirti ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Dunyodagi eng yirik GES lar qurilishi hisobiga elektr energetika sanoati katta yutuqlarga erishdi.

**159. Миср Африка**-нинг shim.-sharqi va qismdan Osiy (Sinay y.o.)da joylashgan davlat. Mайд. 1001,4. Quruqlikdagichegarasi uzunligi 2665 kmni tashkil etib, Gazo sektori, Isroil, Liviya va Sudan bilan chegaradoshdir. Qirg'oq uzunligi - 2450 km. Tabiiy sharoiti va resurslari. Misr hududi asosan cho'llardan iborat. Misr relyefiga ko'ra sharqdan garbga pasayib, uning eng baland cho'qqisi Katerin tog'idir (2637 m). Nil mamlakatdagi yagona daryo bo'lib, suvning asosiy manbasini hisoblanadi. Misr iqlimi cho'l tropigiga xos bo'lib, havo tez-o'zgarib turadi. Misr foydali qazilmalari orasida neft muhim o'rinni egallaydi. Asosiy neft konlari Kattara darasi (Al-Alamayn, Abu-Garadik konlari) va Qizil dengizning Suvaysh ko'rfazida (Al-Morg'on, Al-Bilayim, Julay, Ramazon konlari) joylashgan bo'lib, neft mamlakat eksportining asosiy mahsuloti (xizmatlar eksportidan tashqari) hisoblanadi. Biroq ayni damda ta'kidlash kerakki, Yaqin



Sharqda mavjud neft zaxiralarining atigi Ifoizga yaqini Misr hissasiga to'g'ri keladi.

**160. Aholisi 93,8 mln. (2017y) 98% misrlik** arablar. Nubiyalar, barbarlar, kopt(кипт)лар(махаллий христианлар) M.ning tub aholisi бўлиб, мамлакатга kelgan ара-блар б-н аралашиб кетган кад. мисрликларнинг авлодларидир. Греklar, арман-лар, италиянлар, инглизлар, французлар ҳам яшайди. Расмий тил— араб тили, деярли бутун аҳоли шу тилда гапла-шади. Аҳоли, асосан, ислом динининг суннийлик йўналишида; христианлар 10% ни ташкил этади. Аҳолининг 43,9% шахарларда истикомат қилади. Энг йирик шахарлари: Қохира, Искандария, Порт-Саид, Исмои-лия, Танта, Сувайш, Ал-Мансура, Даман-хур, Ал-Махаллат-ул-Кубро.

**161. М. — аграр-индустри-ал мамлакат** Sanoati. Ishlab chiqarilgan mahsulotlar qiymati bo'yicha asosiy sanoat tarmog'— i neft qazib olishdir. Aholining 1 foizi mazkur tarmoqda band. Birlamchi energiya resurslari iste'molida neft 75 foiz ni tashkil etadi. Mamlakatda 7ta neftni qayta ishlash zavodlari faoliyat krsatadi. Tabiiy gazning yirik zaxiralari asosan ichki talabga xizmat qiladi. Neft-kimyoy sanoati ham asosiy tarmoqlar safida. Ayni damda fosforitlarni qayta ishlash asosida turli mineral o'g'itlar ham ishlab chiqariladi. Qora metallurgiya sanoati asosini Xeluandagi kombinat tashkil etib, u mahalliy temir rudasi asosida faoliyat ko'rsatadi. Rangli metallurgiya sanoati esa Nag-Xamadi alyuminiy zavodi bilan ifodalalanadi. Mashinasozlik sanoati asosini Qohira, Aleksandriya, Suwaysh kanali hududiga Xeluanda joylashgan konxonalar tashkil etadi. Qishloq xo'jaligi. Misrda asosiy agrar tarmoq o'simlikchilik bo'lib, mamlakatda yetishtiriladigan mahsulotlarga jo'xori, bug'doy, guruch, meva vasabzavotlar, shakarqamishni misol keltirish mumkin. Sifatli hisoblangan uzun tolali paxta yetishtirish bo'yicha Misr dunyoda birinchi o'rinda turadi. Nildaryosi bo'yida guruch, sitrus mevalari yetishtirish an'anaga aylangan. Misrdachorvachilik kam rivojlangan. Transport. Temir yo'llar uzunligi Misrda 5063 km bo'lib, avtomobil yo'llari 92370 km uzunlikka ega, ichki suv yo'llari esa 3500 ming km ni tashkil etadi. Neft quvurlari Suwaysh kanali konlarini Qohira, Aleksandriya kabi neftni qayta ishlash va iste'mol qilish markazlari bilan bog'laydi. Mamlakatdagi asosiy portlar Aleksandriya, Port-Sayd va Suwayshdir.

**162. Tropik afrikaning maydoni 20 mln km<sup>2</sup> dan ortiq bo'lib, sahroi kabrdan janubdagi hududlar kiradi.** Tropik afrika o'z navbatida g'arbiy, markaziy, sharqiy va janubiy qismlarga bo'linadi dengiz transportiga qulay, tabiiy resurslarga ham ancha boy. *G'arbiy Afrika* tarkibiga Gvineya qo'tlig'idan shimolda joylashgan mamlakatlar kiradi. Iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi (kakao, yeryong'oq, sitrus o'simliklari) yetakchilik qiladi. Katta miqdorda neft (Nigeriya) va olmos (Kotd'Ivuar, Serra-Leone) qazib olish va eksport qilish muhim ahamiyat kasb etadi. *Markaziy Afrika* o'rmon va mineral resurslarga juda boy subregion. Neft va marganes rudasini eksportga chiqarish (Gabon, Kongo Respublikasi), olmos va oltin qazib olish katta miqyoslarda Kongo Demokratik Respublikasi daamalg'a oshiriladi. *Sharqiy Afrika* shimoldan janubga minglab kilometr ga cho'zilgan subregion. Kofe, yeryong'oq, choy, paxtani eksportga chiqaradi. Olmos. mis qazib olishda muhim o'rin egallaydi. *Janubiy Afrika*. Mintaqada materikning eng boy (JAR) va eng kambag'al (Mozambik) mamlakatlari joylashgan. Oltin, olmos, mis rudasini qazib olish va eksport qilishda muhim o'rin egallaydi. Turli xil qishloq xo'jaligi mahsulotlarini (go'sht, jun, qorako'l teri) eksport qilad

**163. Tropik afrika aholisi 948 mln kishi (2013).** Uni qora afrika deb ham atashadi, chunki hududda asosan negroid irqiga mansub odamlar yashaydi. etnik tarkibiga ko'ra juda xilma-xil xalqlar yashaydi. Ayniqsa g'arbiy va janubiy afrikada etnik tarkibi juda murakkab. Markaziy va janubiy afrika xalqlari o'zaro qardosh bantu oilasiga kiruvchi juda ko'plab tillarda gaplashadi (shevalar soni 600 ga yetadi) suaxili tili ayniqsa keng tarqalgan. Madakaskar oroli xalqlari esa astroneziya oilasiga kiruvchi tillarda so'zlashadi. Aholisi asosiy kasb-koriga qarab qishloq joylarda ko'p yashaydilar savannalarda dayo bo'yidagi yirik qishloqlar ko'p bo'lsa, o'rmonlarda kichik qishloqlar ko'p. Tropik afrika dunyoning eng kam urbanizatsiyalashgan hududidir. Urbanizatsiya darajasi 38,9% (markaziy afrika 39,2%, g'arbiy afrika 45,1%, sharqiy 24,6% va janubiy afrikada 48,6%) bo'lib shaharlarda 367 mln kishi yashaydi. bu yerda 8 ta mamlakatda millioner shaharlar mavjud. Tropik afrikada mahalliy ahamiyatga molik e'tiqodlar ko'p. bular ajdodlar ruhiga, narsa— buyumlarga sig'inish (fetishezizm), tabiat kuchlariga topinish, sehg'arlik, jodugarlik, tilsim (tumorlar) ga ishinish va b. Shuningdek bu yerda Xristian va Islom dinlari ham tarqalgan.

**164. Tropik afrika xo'jaligi** va aholi turar joylari tarqalishida umumiylik ko'p, bu hudud rivojlanayotgan dunyoning eng qaloq qismlaridan biri bo'lib qolmoqda. Qishloq aholisining yarmiga yaqini natural qishloq xo'jaligi bilan , qolganlari esa kamtovar qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadi. Yerni omocho bilan ishlash ustun turadi xatto shunday qabilalar borki ular hamon ovchilik, baliq tutish, meva va ildizlar terish bilan shug'ullanadi. oziq ovqat yetishtirish maqsadida o'rmonlarni yoqib ochilgan kichik yerlarda dehqonchilik qilinadi, chorvachilik turli qon so'ruvchi hashoratlarga sababli yaxshi rivojlanmagan. Mana shunday umumiy holatdan tovar ziroatchilik rayonlarida kakao, kofe, yeryong'oq, xeveya, yog' palmasi, choy, dorivor o'simliklar yetishtiriladigan hududlar keskin ajralib turadi. bu o'simliklarning bir qismi plantatsiyalarda qolgan qismlari esa dehqon xo'jaliklarida yetishtiriladi. Tropik afrikada yirik tog' kon sanoati rayoni Zambiya va KDR dagi mis mintaqasi tashkil topgan. Bu tarmoq shuningdek kichikroq areallar ham hosil qilgan. katta miqdorda neft (Nigeriya) va olmos (Kotd'Ivuar, Serra-Leone, JAR, KDR) qazib olish va eksport qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Oltin JAR, KDR da katta miqdorda qazib olinadi.



**165. Tropik afrikada** rivojlanayotgan mamlakatlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Iqtisodiyotning asosiy sohasi qishloq xo'jaligi. Qish xo'jaligiga ham deyarli natural tarzda tashkil qilingan. Tovar ahamiyatiga ega qish xo'jaligi mahsulotlari kam. Sanoati asosan xomashyo eksportiga tayanadi. Ko'pchilik mamlakatda temir yo'llar mavjud emas. Hududlar bo'yicha rivojlanish tafovuti kuchli buni ayniqsa JAR misolida ko'rish mumkin. Chorvachilik kam rivojlangan. Ekologik jihatdan cho'llashish, o'rmonlar tez kamayib ketmoqda, o'simlik va hayvonot dunyosi kamayib ketish xavfi yuqori.

**166. JAR xo'jaligida** iqtisodiy rivojlangan mamlakatni ham, iqtisodiy rivojlanayotgan mamlakatni ham ko'rish mumkin. Shuning uchun JAR iqtisodi 2 yoqlama mamlakat deyiladi. Qishloq xo'jaligida asosiy o'rinda dehqonlik turadi. Mamlakatda yiliga 15 mln t g'alla etishtiriladi. G'allaning 4/5 qismini makkajo'xori tashkil etadi. JAR da yiliga 2 mln t bug'doy, 500 000 t sargo etishtiriladi. G'alladan tashqari yana eryleng'oq, tamaki, kungaboqar, paxta, sitrus mevalari ham etishtiriladi. JAR da 13 mln bosh qoramol, 31 mln bosh qo'y, 1,5 mln bosh cho'chqalar boqiladi. Vitvatersrant rayoni nafaqat Janubiy Afrika respublikasini, balki butun afrikani eng yirik sanoat rayonidir. Bu rayon "Afrika Ruri" nomini olgan. JARning iqtisodiy poytaxti Yoxannesburg shu rayonda joylashgan bo'lib, eng yirik va zamonaviy shahar. Vitvatersrant rayoni – toshko'mir, uran, oltin, platina, xromid, olmos, asbest konlari asosida tashkil topgan. O'tgan XX asrda 100 yildan ortiq vaqt davomida JAR iqtisodini asosini oltin qazib olish tashkil etadi. Olmos qazib olish va uni zaxirasi bo'yicha JAR dunyoda 5-o'rinda. Afrikada birinchi olmosni 1869 yil hozirgi Kimberli shahri o'rtidan bir cho'pon bola topgan.

**167. Janubiy Afrika** Respublikasi foydali qazilmalarga boy. Asosiy qazilma boyliklari: temir rudasi qazib olish bo'yicha dunyoda 9-o'rinda (yiliga 30 mln t), Marganes va xrom qazib olishda dunyoda 1-o'rinda; Nikel qazib olishda 6-o'rinda; Mis qazib olishda 10-o'rinda; Fosforit qazib olishda 6-o'rinda; Oltin qazib olishda 1-o'rinda (yiliga 630 t). Ko'mir qazib olishda 8-o'rinda (yiliga 180 mln t qazib olinadi). Olmos, platina va uran qazib olishda 1-o'rtinlik kiradi. Vitvatersrant rayoni nafaqat Janubiy Afrika respublikasini, balki butun afrikani eng yirik sanoat rayonidir. Bu rayon "Afrika Ruri" nomini olgan. Janubiy Afrika respublikasining iqtisodiy poytaxti Yoxannesburg shu rayonda joylashgan bo'lib, eng yirik va zamonaviy shahar. Vitvatersrant rayoni – toshko'mir, uran, oltin, platina, xromid, olmos, asbest konlari asosida tashkil topgan. O'tgan XX asrda 100 yildan ortiq vaqt davomida JAR iqtisodini asosini oltin qazib olish tashkil etadi. Olmos qazib olish va uni zaxirasi bo'yicha JAR dunyoda 5-o'rinda turadi. Afrikada birinchi olmosni 1869 yil topilgan. Dunyoda qazib olinayotgan barcha olmosning (yiliga 100 mln karat) 10% JAR ga tegishli. JAR yiliga 3,5 mingt. uran qazib oladi va 3-o'rinda turadi. Mamlakatda yiliga 3,5 mln t xrom rudasi, 3,7 mln t. marganes, 10 mln karat olmos qazib chiqariladi.

**168. Avstraliya** mahalliy xom-ashyolarga asoslangan holatda tog'-kon sanoati, metallurgiya mashinasozlik, engil va oziq-ovqat sanoatlari yaxshi rivojlangan. Iqtisodiy faol aholining 35% i sanoat, 7% i qishloq xo'jaligi, 7% i transport tarmoqlarida va 50% i noishlab chiqarish sohaslarida (savdo, moliya-bank, xizmat ko'rsatish) band. Avstraliya sanoati yalpi milliy mahsulotning 30% ini beradi. Avstraliyada 2003 yilda 200 mlrdn kvt/s dan ortiq elektr energiya ishlab chiqariladi. Bu ko'rsatkich Yangi Zelandiyada 40 mlrd. kvt/s gat eng bo'ladi. Avstraliyada hozirgi vaqtda 30 mln t neft, lekin u ehtiyojni qondirmagani uchun OPEK davlatlaridan sotib olinadi. 30 mlrd. kub metr tabiiy gaz qazib olinadi va uni Yaponiyaga eksport qiladi, 350 mln. tonna ko'mir qazib oladi. Don ekinlarining yalpi hosili 35-40 mln. tonnani tashkil etadi, yarim mln tonnadan ortiq paxta tolasi ishlab chiqarilmoqda. Avstraliyada salkam 30 mln. bosh yirik shoxli qora mol (Yangi Zelandiya 10 mln bosh), 150 mln. boshdan ziyod qo'y va echkilar (Yangi Zelandiyada 60 mln. bosh) mavjuddir. Avstraliya o'rta yiliga 4,0 mln. tonna go'sht (Yangi Zelandiyada 1,5 mln. tonna), 8 mln. tonna (Yangi Zelandiyada 9 mln. tonna) sut. Okeaniyadagi orol mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasig'ora rivojlanayotgan mamlakatlar bo'lib, iqtisodiyoti agrar yo'nalishga ega. Xo'jalik ixtisoslashuvida tropik dehqonchilik (xilma-xil sabzavotlar va mevalar, paxta, kofe, kakao va boshqalar) va chorvachilik (qoramolchilik, qo'ychilik, cho'chqachilik, parrandachilik) asosiy

**169. Avstraliya jahonda tutgan o'rni:** maydonining 5,2% ini, aholisining 0,3% ini, IYAD ni 1,2% ini, eksport mahsulotlarining 1,1% ini o'z ichiga oladi. Temir rudasi qazib olishda dunyoda 3-o'rinda (yiliga 110 mln t), Marganes 3-o'rinda; Boksit 1-o'rinda; Nikel 3-o'rinda; Qalay va rux 2-o'rinda; Mis 9-o'rinda; Ko'mir 6-o'rinda (yiliga 210 mln t). Olmos qazib olishda 1-o'rinda turadi. Okeaniya O'rmon xo'jaligi va baliqchilik rivojlangan bo'lib, eksportga yog'och va o'rmon mahsulotlarini chiqaradi. Okeaniyaning tashqi iqtisodiy aloqalari asosan dengiz transporti orqali amalga oshirilmoqda. Avstraliya Asosiy eksporti: ko'mir, tabiiy gaz, temir, alyuminiy, uran, mis, nikel, marganes, bug'doy, shakarqamish, yengil sanoat mahsulotlari, charm, go'sht, sut, yuqori texnologiya sanoat mahsulotlari. Eksportda qishloq xo'jalik mahsulotlarining ulushi 30%, tayyor sanoat mahsulotlari, 20% ni tashkil qiladi. Tayyor iste'mol mollari, asbob-uskunalar, neft chet eldan keltiriladi. Asosan Yaponiya, AQSH, Buyuk Britaniya bilan savd o'sotiq qiladi. Pul birligi Avstraliya dollari.

**170. Avstraliya Ittifoqi** va Yangi Zelandiya dunyoning eng rivojlangan mamlakatlari qatoriga kiradi. Fiji, Marshall orollari va Mikroneziyada iqtisodiyot nisbatan rivojlangan, qolgan mamlakatlar va orollar qoloq xo'jalik tizimiga ega. Avstraliyada mahalliy mineral resurslar va qishloq xo'jaligi xomashyosiga asoslangan sanoat tarmoqlari: tog'-kon, metallurgiya, mashinasozlik, yengil va oziq-ovqat sanoati yuqori darajada

rivojlangan. Okeaniya mamlakatlarining aholisi, asosan, baliqchilik, qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadi. Ko'pchilik orollar (Fransiya Polineziyasi, Vanuatu, Kiribati, Fiji) dunyoning yirik turizm va sayyohlik markazlariga aylandi. Avstraliyada hozirgi vaqtda yiliga 30 mln. t neft, 30 mlrd. m<sup>3</sup> tabiiy gaz, 400 mln. t ko'mir qazib olinmoqda, 12 – 15 mln. t po'lat eritilmoqda, 300 ming donadan ko'p yengil avtomobillar ishlab chiqarilmoqda. Don ekinlarining yalpi hosili 35 – 40 mln. t ni tashkil etadi, yarim mln. t dan ortiq paxta tolasi ishlab chiqarilmoqda. Avstraliyada salkam 30 mln. bosh yirik shoxli qoramol (Yangi Zelandiyada 10 mln. bosh), 150 mln. boshdan ziyod qo'y va echkilar (Yangi Zelandiyada 60 mln. bosh) mavjud. Avstraliyada o'rtacha yiliga 4,0 mln. t go'sht (Yangi Zelandiyada 1,5 mln. t), 8 mln. t (Yangi Zelandiyada 9 mln. t) sut tayyorlanadi. Mamlakatda oziq-ovqat sanoati tarmoqlari ichida un va omixta yem ishlab chiqarish, qand-shakar, go'sht, sut, baliq-konserva sanoati korxonalari deyarli barcha shaharlarida mavjud.

**171. Avstraliyada** mahalliy mineral resurslar va qishloq xo'jaligi xomashyosiga asoslangan sanoat tarmoqlari: tog'-kon, metallurgiya, mashinasozlik, yengil va oziq-ovqat sanoati yuqori darajada rivojlangan. Mamlakat yirik issiqlik va gidravlik elektrostansiyalariga ega. Avstraliyada 2012-yilda 250 mlrd. kVt/soatdan ortiq elektroenergiya ishlab chiqarildi. Bu ko'rsatkich Yangi Zelandiyada 47 mlrd. kVt/soatga teng bo'ldi. Avstraliyada hozirgi vaqtda yiliga 30 mln. t neft, 30 mlrd. m<sup>3</sup> tabiiy gaz, 400 mln. t ko'mir qazib olinmoqda, 12 – 15 mln. t po'lat eritilmoqda, 300 ming donadan ko'p yengil avtomobillar ishlab chiqarilmoqda. 2,0 mln. t ga yaqin qog'oz ishlab chiqariladi. Avstraliyada qora metallurgiya Port-Kembla, Nyukasl, Uandovi shaharlarida, rangli metallurgiya Maunt-Ayza, Klunkarri, Gladston, Kalgurli-Boulder, PortPiri, Kanberra, Xobart, Risdon, Bell-Bey shaharlarida rivojlangan. Avstraliyada yengil sanoat, ayniqsa, uning to'qimachilik, teri-poyabzal tarmoqlari yaxshi rivojlangan. To'qimachilik korxonalari Sidney, Melburn, Ballarat, Adelaida, Pert, Albani shaharlarida joylashgan. Mamlakatda oziq-ovqat sanoati tarmoqlari ichida un va omixta yem ishlab chiqarish, qand-shakar, go'sht, sut, baliq-konserva sanoati korxonalari deyarli barcha shaharlarida

**172. Qishloq xo'jaligida** yaylov chorvachiligi (qo'ychilik) va qoramolchilik yaxshi rivojlangan. Avstraliya yaylovlarinin kattaligi va ularda boqilayotgan qo'ylarning soni bo'yicha dunyoda birinchi o'rinni egallaydi. Chorvachilik qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'i hisoblanadi. Mamlakatda dehqonchilik ham yuqori darajada rivojlangan. Shakarqamish, paxta va, ayniqsa, donchilik yuqori tovar ahamiyatiga ega.

Dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari yengil va oziqovqat sanoatining asosiy xomashyosi hisoblanadi. Okeaniya mamlakatlarining aholisi, asosan, baliqchilik, qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadi. Don ekinlarining yalpi hosili 35 – 40 mln. t ni tashkil etadi, yarim mln. t dan ortiq paxta tolasi ishlab chiqarilmoqda. Avstraliyada salkam 30 mln. bosh yirik shoxli qoramol (Yangi Zelandiyada 10 mln. bosh), 150 mln. boshdan ziyod qo'y va echkilar (Yangi Zelandiyada 60 mln. bosh) mavjud. Avstraliyada o'rtacha yiliga 4,0 mln. t go'sht (Yangi Zelandiyada 1,5 mln. t), 8 mln. t (Yangi Zelandiyada 9 mln. t) sut tayyorlanadi.

**173. Tabiiy resurslarga kambag'alligi, orollararo aloqalarda qiyinchiliklarning mavjudligi, mineral resurslar** miqdorining chegaralanganligi, asosiy eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish jarayoni xalqaro monopoliyalarmo' ostida to'planganligi Okeaniya davlatlari iqtisodiyoti rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Aholi ining asosiy faoliyat sohasi qishloq xo'jaligi hisoblanadi. Tabiiy rekreatsion resurslar ta'sirida xalqaro turizm rivojlanmoqda. Okeaniya davlatlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga erishish uammosidan tashqari, aholi orasida ishsizlik darajasining yuqoriligi, davlatlarning mintaq hududidagi orollar nazorati ustidan yuzaga keladigan nizoli holatlar uning asosiy muammolaridan bo'lib hisoblanadi. Shuningdek geografik o'rmining dunyoning rivojlangan hududidan uzoqdaligi, uzoq yillar mustamlaka bo'lib kelganligi va hozirda ham ko'plab mustamlaka hududlar mavjudligini ham kiritish mumkin.

**174. o'rmonlarni kesish** va yondirish, sanoat chiqindilari va transport gazi bilan ifloslantirish va h.k. natijasida Atmosferada uglerod oksidi o'sadi. Olimlarning fikricha (bu holat haqida olimlar orasida tortishuvlar ketmoqda) xlor fluor uglerodlarning (X<sub>2</sub>F<sub>2</sub>) atmosferaga ko'tarilishi iqlimning isishiga olib keladi. Shunday qilib insoniyat taraqqiyotining Yer iqlimiga ta'siri real narsa. Bashorat bo'yicha havo harorati (25 yil oldingi bilan taqqoslangan) 20 yilga 2,5°, 2050 yilga 3-4°C ga ko'tariladi. "Pamlik effekti" planetaning iqlimini buzib, faqat unga hos bolgan muhim hodisalar: yog'inlar miqdori, shamol yo'nalishi, bulutlar qatlami, okean oqimlari va qutb muzliklarining ham ozgaradi. Dunyo okeanining past-balandlik darajasi ko'tariladi, orollarda joylashgan davlatlar va past qirg'oqli joylarda yashayotgan va aholi ko'p mamlakatlarda, masalan, Bangladesh, Niderlandiya, Meksika qo'ltig'i, Amerika qirg'oqlarida va boshqalar. Olimlar balki, planetada harorat ko'tarilishi qishloq xo'jaligi shimol tomon suriladi, yil davomida Shimoliy dengiz va bo'yida navigatsiya ochiladi. Iqlim ishi ning natijalari qanday bo'lishini hech kim aniq bilmaydi, ammo shubhasiz, u ta'sir etadi. Ilmii ma'lumotlarga baho berib, butun dunyo birgalikda shu masala bo'yicha harakatlar rejasini ishlab chiqishlari lozim.